

**T.C.
AKSARAY ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI**

**RÂZİ TEFSİRİ EKSENİNDE
ADÂLET İLE İLGİLİ ÂYETLERİN TAHLİLİ**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

YUSUF GÜL

**DANIŞMAN
YRD. DOÇ. DR. MEHMET SAMİ YILDIZ**

AKSARAY 2017

**AKSARAY ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI**

**RÂZİ TEFSİRİ EKSENİNDE
ADÂLET İLE İLGİLİ ÂYETLERİN TAHLİLİ**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

YUSUF GÜL

**DANIŞMAN
YRD. DOÇ. DR. MEHMET SAMİ YILDIZ**

AKSARAY 2017

TELİF HAKKI VE TEZ FOTOKOPİ İZİN FORMU

Bu tezin tüm hakları saklıdır. Kaynak göstermek koşuluyla tezin teslim tarihinden itibaren 2 (iki) yıl sonra tezden fotokopi çekilebilir.

YAZARIN

Adı : Yusuf
Soyadı : GÜL
Bölümü : Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı
İmza :
Teslim Tarihi :13/10/2017

TEZİN

Türkçe Adı: **Râzi Tefsiri Ekseninde Adâlet ile İlgili Âyetlerin Tahlili**

İngilizce Adı: **In the Axis of Râzi Tafsir Analysis of Justice Verses**

ETİK İLKELERE UYGUNLUK BEYANI

Tez yazma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyduğumu, yararlandığım tüm kaynakları kaynak gösterme ilkelerine uygun olarak kaynakçada belirttiğimi ve bu bölümler dışındaki tüm ifadelerin şahsıma ait olduğunu beyan ederim.

Yazar Adı Soyadı: Yusuf GÜL

İmza:

T.C.

AKSARAY ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
JÜRİ ONAY SAYFASI

Yusuf GÜL tarafından hazırlanan “RAZİ TEFSİRİ EKSENİNDE ADÂLET İLE İLGİLİ ÂYETLERİN TAHLİLİ” başlıklı tez çalışması aşağıdaki jüri tarafından oy birliği / oy çokluğu ile Aksaray Üniversitesi Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı’nda Yüksek Lisans tezi olarak kabuledilmiştir.

Danışman: Yrd. Doç. Dr. Mehmet Sami YILDIZ
Aksaray Üniversitesi Temel İslam Bilimleri Tefsir ABD

Üye: Yrd. Doç. Dr. Süleyman KOYUNCU
Aksaray Üniversitesi Temel İslam Bilimleri Tefsir ABD

Üye: Yrd. Doç. Dr. Sıddık BAYSAL
Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi Temel İslam Bilimleri Tefsir ABD

Tez Savunma Tarihi: 13/10/2017

Sosyal bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulu’nun ...30.11.2017... tarih ve
2017/49-19 sayılı kararı ile onaylanmıştır.

Öğrenci
Yusuf GÜL

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü
Yrd. Doç. Dr. Sevilay USLU DİVANOĞLU

iii

TEŞEKKÜR

Araştırmamız süresince, bilgisini ve tecrübesini esirgemedi bize rehberlik eden çok değerli hocam Yrd. Doç. Dr. Mehmet Sami YILDIZ' a ve sınırsız desteğinden dolayı eşime, minnet ve şükranlarımı sunarım.

AKSARAY ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
RÂZİ TEFSİRİ EKSENİNDE ADÂLET İLE İLGİLİ
ÂYETLERİN TAHLİLİ

Yüksek Lisans Tezi

Yusuf GÜL, AKSARAY 2017

ÖZET

İslam Dini, Yüce Allah (c.c.) tarafından belirli esaslar üzerine bina edilerek gönderilmiş, mükemmel bir dindir. Bu esaslar, Kur'ân-ı Kerim'in rehberliğinde, Hz. Muhammed (s.a.v.) aracılığıyla tüm insanlığa aktarılmıştır. Adâlet mefhumu da tevhid ilkesiyle birlikte, bu esasların başında gelir. Adâlet, insanın inancında tevhide bağlı kalmasını, davranışlarını bu inanç etrafında belirlemesini sağlar. Adâletin varlığı, kişiler arasındaki sosyal ilişkilerin hak ve hukuka göre düzenlenmesini, bireylerin huzurlu bir yaşam sürebilmelerini temin eder. Öyleyse, adâletin tanımı, mahiyeti, kapsamı ve söz konusu olduğu alanlar nelerdir? Öncelikle bu soruların cevabını, kendisini insanlara yol gösterici olarak tanımlayan Kur'ân'ı Kerim'de aramalıyız. Bu amaçla Kur'ân'ı Kerim'i Fahreddin er-Râzî'nin Mefatihü'l Gayb tefsiri ekseninde incelediğimizde onun örnek adâlet uygulamalarına yer vererek muhataplarına takip etmeleri gereken yolları gösterdiğini, adâlet söz konusu olduğunda yapılması ve kaçınılması gereken hususları belirlediğini, böylelikle hakkın, hukukun ve eşitliğin etkin olduğu müreffeh bir yaşam için kişiler üzerine düşen vazifeleri telkin ettiğini, müşahade ettik. Bütün bunların hedefinin, temel kaynaklarının ilkinin ve en önemlisinin Kur'ân-ı Kerim'in oluşturduğu İslam Dini'nin asıl amacı olan, muhataplarının dünya hayatında huzurlu bir yaşam sürebilmelerini ve ahiret hayatında ise ebedi saadete kavuşabilmelerini sağlamak için olduğunu tespit ettik.

Bilim Kodu:

Anahtar Kelimeler: İslam, Kur'ân, Adâlet, Hak, Huzur.

Sayfa Adedi:157

Danışman: Yrd. Doç. Dr. Mehmet Sami YILDIZ

AKSARAY UNIVERSITY
GRADUATE SCHOOL OF SOCIAL SCIENCES
IN THE AXIS OF RÂZI TAFSIR ANALYSIS OF
JUSTICE VERSES

M.A. Thesis

Yusuf GÜL, AKSARAY 2017

ABSTRACT

Islam Religion, Almighty Allah (c.c.) It is a perfect religion, sent on the basis of certain principles. These principles are guided by the Qur'an, Hz. Muhammad (s.a.v.) has been transferred to all humanity. The notion of justice comes at the beginning of these principles together with the principle of unity. Adalet allows man to adhere to poverty in his faith and to determine his actions around this belief. Adherence ensures that the social relations between individuals are regulated by rights and laws, and that individuals can live a peaceful life. So, what are the definitions, nature, scope and subject matter of the corporation? First of all, we must call the Qur'an, which defines the answer to these questions, as guiding itself to people, in Kerim. To this end, we have examined the Qur'an in the context of the exegesis of Fahreddin Er-Razi in the context of the exegesis of Mefatih al-Gayb, and he showed his ways to follow to his subjects by giving examples of his righteousness and that he determined the things to be done and the things to be avoided, we have observed that the law and equality are active and inspired the duties of the people for a prosperous life. We have determined that the goal of all of these is to ensure that the first and the most important of the fundamental sources of the Islamic religion, which the Qur'an has formed, are the peaceful lives of their counterparts in the life of this world and eternal happiness in the life of the Hereafter.

Science Code :

Key Words : Islam, Justice, Qur'an, Jus, Serenity.

Page Number : 157

Supervisor: Assistant Professor Dr. Mehmet Sami YILDIZ

KISALTMALAR

- a.g.e. : Adı geçen eser
b. : Bin (Oğlu)
bk. : Bakınız
c. : Cilt
c.c. : Celle celâlüh
çev. : Çeviren
DİA : Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
DİB. : Diyanet İşleri Başkanlığı
Hz. : Hazreti
md. : Maddesi
ö. : Ölümü
r.a. : Radıyallâhu Anh
S. : Sayı
s. : Sayfa
s.a.v. : Sallallâhu aleyhi ve sellem
T.C. : Türkiye Cumhuriyeti
thk. : Tahkik
TDV. : Türkiye Diyanet Vakfı
tsz. : Tarihsiz
Yay. : Yayınları
a/b/Sure adı/c: Ayetlerin dipnotta gösteriş şeklidir.
a. : Surenin nüzul sırasını gösterir.
b. : Surenin tertip sırasını gösterir.
c. : Ayetin sure içindeki numarasını gösterir.

İÇİNDEKİLER

TELİF HAKKI VE TEZ FOTOKOPİ İZİN FORMU	i
ETİK İLKELERE UYGUNLUK BEYANI.....	ii
AKSARAY ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ JÜRİ ONAY SAYFASI	iii
TEŞEKKÜR	iv
ÖZET	v
ABSTRACT	vi
KISALTMALAR.....	vii
GİRİŞ	1
A. ARAŞTIRMANIN KONUSU AMACI VE KAPSAMI	1
B. ARAŞTIRMANIN KAYNAKLARI VE YÖNTEMİ	2
BİRİNCİ BÖLÜM.....	4
1. ADÂLET KAVRAMININ SÖZLÜK VE TERİM ANLAMI.....	4
1.1. ADÂLET KELİMESİNİN EŞ ANLAMLILARI	8
1.2. Kıst.....	8
1.3. Vezn.....	9
1.4. Vefâ.	9
1.5. İstikâmet.	10
1.6. Vasat.	10

1.7. Hakk.....	11
2. ADÂLET KELİMESİNİN ZIT ANLAMLILARI	11
2.1. Küfr.....	12
2.2. Şirk.....	12
2.3. Zulm.....	13
3. KUR'ÂN'DA ADÂLET KAVRAMININ ANLAM ALANLARI	14
3.1. Fidy.....	14
3.2. Hükümde Adâlet, Davranışta Adâlet, Adâleti Sağlamak.	15
3.3. Dürüst, Güvenilir, Âdil, Özü Sözü Bir, Doğru Sözlü Kişi.....	16
3.4. Aynılık, Denklik, Karşılık, Kıymet.	16
3.5. Denk Tutmak, Ortak Koşmak.	17
3.6. Allah'ın Kelâmı olarak Kur'ân'ın Adâleti.	18
3.7. Tevhîd, Adâlet, Eşitlik.	18
3.8. Ölçülü Yapmak, Dengeli Kılmak.	19
İKİNCİ BÖLÜM	21
1. FAHREDDİN er RÂZİ' NİN HAYATI.	21
1.1. GÖRÜŞLERİ.	22
1.1. ESERLERİ.....	27
1.2. MEFÂTÎHU'L-GAYB TEFSİRİ.....	28
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	32
1- ADÂLET İLE İLGİLİ ÂYETLER, DELALET ETTİĞİ HÜKÜMLER VE YORUMLARI.....	32
2- KUR'ÂN-I KERİM'DEKİ ADÂLET İLE İLGİLİ ÂYETLER VE BU ÂYETLERİN RÂZÎ TEFSİRİ EKSENİNDE TAHLİLLERİ	33
2.1. Bakara, 48. Âyet	33

2.1.1. Âyetin Tefsiri.....	33
2.1.2. Âyetten Çıkan Hüküm ve Hikmetler	36
2.2. Bakara, 282. Âyet	39
2.2.1. Âyetin Tefsiri.....	40
2.2.2. Âyetten Çıkan Hüküm ve Hikmetler	48
2.3. Âli İmran, 18. Âyet	52
2.3.1. Âyetin Tefsiri.....	52
2.3.2. Âyetten Çıkan Hüküm ve Hikmetler	55
2.4. Nisâ, 3. Âyet	58
2.4.1. Âyetin Tefsiri.....	58
2.4.2. Âyetten Çıkan Hüküm ve Hikmetler	61
2.5. Nisâ, 58. Âyet	64
2.5.1. Âyetin Tefsiri.....	65
2.5.2. Âyetten Çıkan Hüküm ve Hikmetler	68
2.6. Nisâ, 127. Âyet	72
2.6.1. Âyetin Tefsiri.....	72
2.6.2. Âyetten Çıkan Hüküm ve Hikmetler	75
2.7. Nisâ, 135. Âyet	78
2.7.1. Âyetin Tefsiri.....	78
2.7.2. Âyetten Çıkan Hüküm ve Hikmetler	81
2.8. Mâide, 8. Âyet.....	84
2.8.1. Âyetin Tefsiri.....	84
2.8.2. Âyetten Çıkan Hüküm ve Hikmetler	85
2.9. Mâide, 42. Âyet.....	88
2.9.1. Âyetin Tefsiri.....	88
2.9.2. Âyetten Çıkan Hüküm ve Hikmetler	90
2.10. Mâide, 95. Âyet.....	93
2.10. Âyetin Tefsiri.....	93
2.10.2. Âyetten Çıkan Hüküm ve Hikmetler	96
2.11. Mâide, 106. Âyet	99

2.11.1. Âyetin Tefsiri.....	100
2.11.2. Âyetten Çıkan Hüküm ve Hikmetler	102
2.12. En‘âm, 1. Âyet	104
2.12.1. Âyetin Tefsiri.....	104
2.12.2. Âyetten Çıkan Hüküm ve Hikmetler	105
2.13. En‘âm, 115. Âyet	107
2.13.1. Âyetin Tefsiri.....	107
2.13.2. Âyetten Çıkan Hüküm ve Hikmetler	109
2.14. En‘âm, 152. Âyet	110
2.14.1. Âyetin Tefsiri.....	111
2.14.2. Âyetten Çıkan Hüküm ve Hikmetler	112
2.15. A‘râf, 29. Âyet.....	114
2.15.1. Âyetin Tefsiri.....	114
2.15.2. Âyetten Çıkan Hüküm ve Hikmetler	116
2.16.A‘râf, 181. Âyet.....	118
2.16.1. Âyetin Tefsiri.....	118
2.16.2. Âyetten Çıkan Hüküm ve Hikmetler	119
2.17. Yûnus, 4. Âyet.....	120
2.17.1. Âyetin Tefsiri.....	120
2.17.2. Âyetten Çıkan Hüküm ve Hikmetler	123
2.18. Yûnus, 54. Âyet.....	124
2.18.1. Âyetin Tefsiri.....	124
2.18.2. Âyetten Çıkan Hüküm ve Hikmetler	126
2.19. Nahl, 76. Âyet.....	127
2.19.1. Âyetin Tefsiri.....	127
2.19.2. Âyetten Çıkan Hüküm ve Hikmetler	128
2.20. Nahl, 90. Âyet.....	129
2.20.1. Âyetin Tefsiri.....	130
2.20.2. Âyetten Çıkan Hüküm ve Hikmetler	132
2.21. Enbiyâ’, 47. Âyet	133

2.21.1. Âyetin Tefsiri.....	134
2.21.2. Âyetten Çıkan Hüküm ve Hikmetler	135
2.22.1. Âyetin Tefsiri.....	136
2.22.2. Âyetten Çıkan Hüküm ve Hikmetler	137
2.23. Hadîd, 25. Âyet	139
2.23.1. Âyetin Tefsiri.....	139
2.23.2. Âyetten Çıkan Hüküm ve Hikmetler	141
2.24. Mümtehine, 8. Âyet	142
2.24.1. Âyetin Tefsiri.....	142
2.24.2. Âyetten Çıkan Hüküm ve Hikmetler	143
2.25. İnfitâr, 6-8. Âyetler	144
2.25.1. Âyetin Tefsiri.....	145
2.25.1. Âyetten Çıkan Hüküm ve Hikmetler	147
SONUÇ	148
KAYNAKÇA.....	153

GİRİŞ

A. ARAŞTIRMANIN KONUSU AMACI VE KAPSAMI

Kur'ân'ın nâzil olduğu ilk yıllardan günümüze adâlet olgusu, Kelâm, İslam Hukuku, Tefsir gibi alanların içeriğinde yer bulan temel konularından biri olmuştur. Adâlet olgusunun ferdî, içtimai (toplumsal) ve devletler hukukunun ayrılmaz bir parçası olması adâleti, Müslüman olsun-olmasın her toplumun vazgeçilmez, evrensel bir prensibi olarak karşımıza çıkarır. Bu sebeple adâlet, her dönemde sorgulanan, eksikliği veya uygulanabilirliği itibariyle tartışılan bir konu olarak güncelliğini korumuştur.

Adâletin, kimi zamanlarda toplum nezdinde baskın, güç ve kudret sahibi kişilerin çıkarlarına uygun düşecek şekilde uygulanmış olması, toplumun diğer kısmında yer alan insanların, bu uygulamalardan ötürü haksızlığa uğradıklarını düşünerek, adâletin varlığını sorgulamalarına, daha da ilerisinde, kavramın asıl sahibinin yani Yüce Yaratıcının zâtına dönük adâletin bu haksızlıklar karşısında tecelli edip etmediği noktasında düşünce yoğunluğu yaşamalarına sebep olmuştur. Aynı şekilde, insanların birbirleriyle yaşadıkları sorunları genel olarak adâletin eksikliğine ya da adâlete ilişkin olguların¹ uygulanmamasına bağlamaları, adâletin varlığının ya da yokluğunun her dönem sorgulanmasına neden olmuştur.

Bununla beraber adâletin varlığından ya da yokluğundan söz edebilmek için, öncelikle adâlet kavramının mahiyetini, adâletin söz konusu olduğu alanları, adâletle bağlantılı olan diğer kavramları, adâletin Allah'ın (c.c.) zatına dönük kısmını ve kulların sosyal ilişkileriyle bağlantılı olan kısımlarını iyi bilmek gerekir. Bunun yolu da, adâlet kavramının kendisinde şüphe olmayan ve Allah'a karşı gelmekten sakınanlar için yol gösterici² olan Kur'ân-ı

¹ Bk. Balıkkaya, Şükran, **Kur'ân'da Adâlet Kavramı**, Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi, Bursa, 2005, s. 8.

² 87/2 **Bakara** 2.

Kerim'deki anlamlarını bilmekten ve doğru yorumlayıp hayatın her aşamasına tatbik etmekten geçer.

Kur'ân-ı Kerim'in muhatabı insandır. İslam dini, kıyamete kadar geçecek süre içerisinde muhataplarının ahiret hayatına kurtuluşa eren müminler³ olarak ulaşabilmelerini hedeflemektedir. Bu hedefe yönelik olarak Allah (c.c.), kutsal kitabında örnek adâlet uygulamalarına yer vermiştir. Yüce Yaratıcının zâtına has adâlet tam olarak bu noktada başlar. Çünkü Allah (c.c.) kün⁴ emriyle yarattığı ve yeryüzünde halife⁵ olarak tayin ettiği insanı, iman edip salih amel işlemesi şartıyla⁶ içinde ebedî kalacağı cennetle müjdelemiştir. Rehber olarak Kur'ân-ı Kerim'i, onu açıklaması ve hayatına tatbik ederek tüm insanlığa örnek olması amacıyla da Hz. Muhammed (s.a.v.)'i göndermiştir. Kul olarak insana düşen, tüm bu kolaylıklar içinde Kur'ân-ı doğru anlamak, yorumlamak ve örnek bir lider profili eşliğinde hayatının her aşamasına aktarmaktır.

Bu doğrultudan hareketle araştırmamızın temel amacını, Kur'ân-ı Kerim'in dört ana unsurundan biri olduğu belirtilen⁷ “adâlet” olgusunun, Kur'ân âyetlerinde işlenişini Fahreddin er Râzi'nin Mefatihü'l-Gayb tefsiri ekseninde ele almak, âyetlerin siyâk ve sibâkıyla olan bütünlüğünü görmek ve adâletin söz konusu olduğu alanları, âyetler ışığında tahlil etmek olarak belirledik. Böylelikle de, Yüce Allah'ın kelâm sıfatının tezâhürü olan Kur'ân-ı Kerim'in, adâlet söz konusu olduğunda belirlediği esasları tespit ederek, ilahi mesajları doğru anlamak ve tatbik etmekle mükellef olan insanın, dünya hayatında huzura, âhiret hayatında ise ebedî saadete kavuşmasına katkıda bulunmayı amaç edindik.

B. ARAŞTIRMANIN KAYNAKLARI VE YÖNTEMİ

Araştırmamızı veri toplama ve analiz metoduyla şekillendirdik. Çalışmanın ana kaynağı olarak Fahreddin er Râzi'nin Mefatihü'l-Gayb tefsirini kullandık. Adâletin, hüküm bildiren bir konu olması nedeniyle ahkâm tefsirlerinden, kişiler arası hukuksal ilişkileri düzenlemesi

³ 74/23 **Mü'minûn** 1.

⁴ 41/36 **Yâsîn** 82.

⁵ 87/2 **Bakara** 30.

⁶ 87/2 **Bakara** 82.

⁷ Nursî, Said, **İşârâtü'l- 'İ'caz, Fi Mezânni l-İcâz**, Envar Neşriyat, İstanbul, 1996, s. 6-7.

bakımından İslam Hukuku kaynaklarından, Yüce yaratıcının zatına dönük bir olgu olması hasebiyle Kelam ve Akâid kaynaklarından, adâletin söz konusu olduğu alanlara ilişkin bazı örnek uygulamaları görmek amacıyla Hadis kaynaklarından, adâlet teriminin tanımlarını görmek için kavramsal ansiklopedilerden yararlandık. Konular işlenirken kavramlarla ilgili, *el-Müfredât fî Ğarîbi'l-Kur'ân*, *Dini Kavramlar Sözlüğü* ve *Diyanet İslam Ansiklopedisi'nden*, âyet meallerinde ise Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları'nın Kur'ân mealinden faydalandık.

Tezimizi giriş bölümü hariç, üç bölümden oluşturduk. GİRİŞ bölümünde, araştırmanın amacını ve önemini belirttikten sonra BİRİNCİ bölümde, adâlet kavramının etimolojik yapısını, kavramsal anlam alanlarını, eş ve zıt anlamlarını ele aldık. İKİNCİ bölümde, araştırmamıza kaynak olarak belirlediğimiz *Mefâtiḥü'l-Gayb* tefsirini ve müellifi Fahreddin er Râzi'yi tanıttık. ÜÇÜNCÜ bölümde ise, adâletin söz konusu olduğu âyetleri, adâlet kelimesinin kavram alanları etrafında tespit edip, aynı konuyu ihtiva eden diğer âyetlerin tefsirini yinelemeden tahlil ettik.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. ADÂLET KAVRAMININ SÖZLÜK VE TERİM ANLAMI

Adl kökünden gelen adâlet kavramı sözlükte; “insafli ve doğru olmak, doğru davranmak, zulmetmemek, eşit olmak, eşit tutmak, her şeye hakkını vermek, düzeltmek, mutedil olmak, her şeyi yerli yerinde yapmak, istikamet ve hakkaniyet” anlamlarına gelir.⁸ Adl kelimesi Arapçada “an” harfi cerri ile kullanıldığında doğruluktan ve yoldan sapmak ve meyletmek; (ilâ) edatı ile kullanıldığında dönmek; (be) edatı ile kullanıldığında denk ve eşit tutmak anlamına gelir.⁹ Adl 2. bâbdan fiil olarak kullanıldığında eşit muamele etmek, iki kişinin arasını düzeltmek, bir şeyi diğerinin eşi kılmak ve onun yerine getirmek, bir şeyi diğer bir şeyle beraber yapmak (vâzene), bir şeyi doğrultmak (kavvâme), düzeltmek (sevvâ), birine denk olmak, Allah’a ortak koşmak anlamlarında kullanılır.¹⁰ Adl, Rağıb el-İsfehâni (ö. 486 /1108) ve İbn Manzûr’un (ö. 711/1311) tanımıyla, ölçülü olmak, düzenli ve dengeli davranmak, dengelemek, denk tutmak, eşitlik, eşit parçalara ayırmak,¹¹ Ferrâ’ya (ö. 207/822) göre, bir şeyi cinsinden olmayan bir şeyle denkleştirmek manasına gelir.¹² Adl kavramı sıfat olarak kullanıldığında, “âdil” anlamına gelmekte ve bu manada Yüce Allah’ın bir sıfatı

⁸ **Dinî Kavramlar Sözlüğü**, “Adâlet”, DİB Yay./589, Kaynak Eserler/31, Ankara, 2006, s. 6.

⁹ **Dinî Kavramlar Sözlüğü**, s. 6.

¹⁰ El-Cevherî, Ebû Nasr İsmâil b. Hammâd, **es-Sihâh Tâcu'l-Luğa ve Sihâhu'l-Arabiyye**, 1-6, Dâru'l-İlmi li'l-Melâyîn, Beyrut, 1979, c. 5, s. 1761; İbn Manzûr, Ebu'l-Fadl Cemalüddîn Muhammed b. Mükerrrem, Lisânü'l-'Arab, Dar Sâder, Beyrut 2003, c. 11, s. 432.

¹¹ İsfehânî, Ebu'l-Kâsım Huseyn b. Muhammed Râğıb, **el-Müfredât fî Ğarîbi'l-Kur'ân**, ed-Dâru's-Şâmiyye, Beyrut 1997, s. 552; İbn Manzûr, **a.g.e.**, c. 13, s. 373, c. 11, s. 430-432.

¹² El-Cevherî, **a.g.e.**, c. 5, s. 1761; İbn Manzûr, **a.g.e.**, c. 11, s. 432; ez-Zebîdî, es-Seyyid Muhammed Murtazâ, **Tâcu'l-Arûs**, 1-10, Dâru Sâdir, Beyrut, 1306, c. 8, s. 10.

olmaktadır.¹³ Allah'ın sıfatı olarak adl, adâletli ve insafli olan hakla hükmeden,¹⁴ haklıya hakkını haksıza cezasını veren, her şeyi yerli yerinde yapan,¹⁵ her söylediği, her emir ve yasağı, her yaptığı hak ve doğru olan, asla zalim olmayan demektir.¹⁶ Adl, Allah'ın isimlerinden biri olarak kullanıldığında mübalağa ifade eden bir sıfat olup, “çok âdil, asla zulmetmeyen, hakkaniyetle hükmeden, haktan başkasını söylemeyen ve yapmayan” anlamına gelir.¹⁷

Adl ve adâlet kavramı dinî birer terim olarak; ifrat ve tefrit arasında orta yolu takip etmek, hak yol üzere dosdoğru olmak, dinen haram kılınan şeyleri terk etmek, farzları yapmak, içi ve dışı, özü, sözü, fiil ve davranışları eşit olmak, haklıya hakkını vermek, suç ve cezada eşit davranmak, şirk, küfür, nifak ve zulmü terk etmek, anlamlarına gelmektedir. Adâlet kavramı Kur'ân'da; fidiye,¹⁸ kıymet, denk, eşit,¹⁹ şirk,²⁰ Hâk'tan sapmak,²¹ düzeltmek, ölçülü bir biçimde vermek²² ve Tevhîd²³ anlamlarında kullanılmıştır.²⁴

Adâletin zıddı “zulüm”dür. Zulüm sözlükte, haksızlık etmek, adâletsiz davranmak ve hakkını vermemek demektir. Zulüm, ister eksik, isterse fazla olsun, herhangi bir şeyin kendine ait olan yerin dışında başka bir yere konulmasıdır.²⁵ Bazı lügatlerde, zulüm kavramının aslının cevri etmek, haddi aşmak, noksan yapmak, doğru yoldan sapmak²⁶ anlamlarına geldiği ifade edilmiştir. Cevri ise sözlükte, “meyletmek, yoldan sapmak, doğru

¹³ Ebû İsa Muhammed b. İsa et-Tirmizî, es-Sünen, **Kitâbu'd-De'avât**, Çağrı Yay. İstanbul, 1992, c. 5, s. 456, bab. 45, hadis no.1.

¹⁴ 39/7 **A'râf** 87.

¹⁵ 48/27 **Neml** 88.

¹⁶ 88/8 **Enfâl** 51; 51/10 **Yûnus** 44; 89/3 **Âl-i İmrân** 182; 103/22 **Hac** 10.

¹⁷ Topaloğlu, Bekir, “Adl”, **DİA**, İstanbul, 1988, c. 1, s. 387.

¹⁸ 87/2 **Bakara** 48.

¹⁹ 112/5 **Mâide** 95.

²⁰ 55/6 **Enâm** 1.

²¹ 48/27 **Neml** 60.

²² 82/82 **İnfîtâr** 6-7.

²³ 70/16 **Nahl** 90.

²⁴ **Dinî Kavramlar Sözlüğü**, s. 6-7.

²⁵ İbn Manzûr, **a.g.e.**, c. 12, s. 373; İsfahânî, **a.g.e.**, s. 537-538.

²⁶ İbn Manzûr, **a.g.e.**, c. 12, s. 373; ez-Zebîdî, **a.g.e.**, c. 8, s. 383.

yoldan çıkmak, zulmetmek”²⁷ anlamlarına gelmektedir. Cevr adâlet kavramının zıddı, zulüm kavramının anlamdaşıdır.²⁸ Cevr, Kur’ân’da bir âyette isim şekli olan “câir” kelimesi ile kullanılmıştır. Câir, doğru yoldan sapan kimse anlamındadır.²⁹

Adâlet kavramının kök ve terim anlamlarının, İslam Bilimlerinde de kullanımları mevcuttur. Örneğin Kelâm ilminde adl, Allah’ın yarattıklarına nimet vermesi ve ihsanda bulunması,³⁰ Hiçbir şeyi, herhangi bir yerde, özel olarak bir yer için kastedilmeden yaratmayan,³¹ İfrat (aşırılık) ve tefrit (eksiklik), teşbih (sıfatların ontolojik olarak yaratılmışlarınkine benzemesi) ve ta’til (sıfatları reddetme) gibi iki uç kutbun eksikliklerinden münezze olan,³² Hayrû’l-hâkimîn³³ ve Ahkemü’l-hâkimîn,³⁴ olan Allah (c.c.) şeklinde tanımlanır. Bunun dışında, Allah’ın âdil olduğu noktasında âlimler görüş birliği içinde bulunmakla birlikte, Mu’tezile âlimleri ilâhî adli Ehl-i Sünnet’ten farklı bir şekilde yorumlamışlardır. Onlara göre Allah’ın âdil olması, yalnızca güzel (hasen) olan fiilleri işlemesi, kötü ve çirkin (kabih) hiçbir fiili işlememesi ve yapması gerekenleri de terk etmemesi demektir. Bundan dolayı adâlete riayet etmek Allah için vaciptir.³⁵ Mu’tezile’nin adl anlayışı, onların beş temel prensibi (Usûl-i Hamse)³⁶ içinde tevhidden sonra yer almış ve diğer üç prensibi de ihtiva eder mahiyette görülmüştür. Adâlet bir fıkıh terimi olarak, borcunu vermek, alacağını istemek; görevini yerine getirmek ve hakkını almak,³⁷ hukukun gayesi ve amacı,³⁸ verilen ile hak edilen

²⁷ **Dinî Kavramlar Sözlüğü**, s. 98.

²⁸ İbn Manzûr, **a.g.e.**, c. 4, s. 153.

²⁹ **Dinî Kavramlar Sözlüğü**, s. 98.

³⁰ İbn Teymiyye, Ebû’l-Abbâs Takiyuddîn Ahmed b. Abdilhalîm b. Mecdiddîn Abdisselâm el-Harrânî, **Mecmû’u Fetâvâ**, c. 1, s. 8, (Nşr. Abdurrahman b. Muhammed el-Kâsımî), Matbaatü’l-Maârif, Riyâd, 1381 h. 8, 31.

³¹ El-Gazâlî, **el-Maksadu’l-Esnâ Şerhi Esmâillâhi’l-Husnâ**, Matbaatü Tekaddüm, Mısır, 1322. s. 69.

³² er-Râzî, Fahreddin, **şerhu Esmâillâhi’l Husnâ**, 2000, Mektebetü’l Ezheriyye Lit-Turâs, s. 238.

³³ 39/7 **A’râf** 87.

³⁴ 28/95 **Tîn** 8.

³⁵ Kılavuz, Ahmet Saim, “Adl”, **DİA**, İstanbul, 1988, c. 1, s. 388.

³⁶ Detaylı bilgi için bk. Çelebi, İlyas, “Usûl-İ Hamse”, **DİA**, İstanbul, 2012, c. 42, s. 211.

³⁷ Er-Râğıb El-İsfehânî, Hüseyin b. Muhammed, **el-Müfredât fî Ğarîbi’l-Kur’ân**, (Thk. Safvân Adnân Dâvûdî), Dâru’ş-Şâmiyye, Beyrut, 1412/1992 “adl”, “hüs” md. leri

³⁸ Altuntaş, Abdurrahman, **Kur’ân’da Temel Siyasi Kavramlar**, Yayınlanmış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2009, s. 111.

arasındaki denge³⁹ olarak tanımlanırken, yönetim hukuku açısından adâlet, ahlâkî muhtevalı her kişi-kişi, kişi- toplum ilişkisinde dengeli olma durumudur.⁴⁰

İslam Ahlak Felsefesinde adâlet, bütün aşırılıkların ortası ve genel olarak rezîlet demek olan aşırılıklardan kurtulmayı sağlayan bir erdem olduğu için, bütün erdemlerin en tam olanı, adeta odak noktası olarak tanımlanmıştır.⁴¹ Yine adâlet, cesaret, hikmet ve iffet gibi ahlaki erdemlerle birlikte ele alınır. Çünkü bu üç faziletin birbirleriyle olan dengeli ilişkilerinden mükemmellik fikri yani adâlet ortaya çıkar.⁴²

Hadis terimi olarak adâlet, bir râvînin (hadis aktaran kişi) rivayetinin kabul edilebilmesi için taşınması gerekli şartlardan birisi olup,⁴³ her türlü günahattan ve mürüvvete aykırı durumlardan kaçınması demektir. Mürüvvet, insanî ve örfî meziyetlerdir. Adâlet vasfını taşıyan kimseye âdil veya adl denir. Bunların çoğulu udûl'dür. Râvînin adâletli kabul edilebilmesi için; akıllı ve Müslüman olması, büyük günah işlememesi, küçük günahlarda ısrar etmemesi, insanî ve örfî meziyetlere aykırı söz ve davranışlardan kaçınması gerekir. Herhangi bir râvînin adâleti, cerh ve ta'dîl bilginleri veya muhaddislerden birinin tezkiesiyle bilinir.⁴⁴

Tasavvufta adâlet, En'âm suresi 73. âyette yer alan hak kelimesiyle eş anlamda kullanılmış ve "Hakikat-i Muhammediyye" anlamı verilmiştir.⁴⁵ İbn Arâbî (ö. 638/1240) ise, adl ve "el-hakku'l-mahlûk bih" tâbirlerini aynı kabul ederek bunları "Allah'ın yarattığı ilk mevcut" şeklinde tanımlar.⁴⁶ Ona göre buradaki adl, Allah'ın mutlak gayb olmaktan vazgeçip (adele an) tecellîye meyletmesinden (adale ilâ) ibarettir. Diğer bir ifadeyle adl, vücûbdan imkâna, butundan zuhura, saf zâtta taayyüne, sübûtta vücûda geçişin başlangıç noktasıdır. Zât-ı ilâhî daima gizli kalmaya meylederse de ulûhiyyet devamlı olarak tecellîler vasıtasıyla

³⁹ Karaman, Hayrettin, "Adâlet", **DİA**, İstanbul, 1988, c. 1, s. 343.

⁴⁰ Özsoy, Ömer- Güler, İlhami, **Konularına Göre Kur'an**, Ankara, 2004, s. 519.

⁴¹ Bk. Genel Uğuzman, Fatma, **Kur'an'da Adâlet Kavramı**, Yayınlanmış Doktora Tezi, Ankara, 2012, s. 13.

⁴² İbn Miskeveyh, **Ahlakî Olgunlaştırma**, (çev. Abdulkadir Şener), Kültür ve Turizm B. Yay. Ankara 1983, s. 23.

⁴³ Bir râvîde bulunması gereken şartlar için ayrıca bk. Aydın, Abdullah, **DİA**, "Hadis", İstanbul, 1988, c. 1, s. 344.

⁴⁴ **Dinî Kavramlar Sözlüğü**, s. 6.

⁴⁵ Uludağ, Süleyman, "Adl", **DİA**, İstanbul, 1988, c. 1, s. 388.

⁴⁶ İbnü'l-Arabî, Muhyiddîn Muhammed b. Alî b. Muhammed el-Arabî et-Tâî el-Hâtîmî, **el-Futuhâtü'l-Mekkiyye**, 1-7, Dâru'l-Kütübî'l-Arabiyyeti'l-Kübrâ, Mısır, 1293, c. 2, s. 60; Ebû Huzâm, Enver Fuâd, **Mu'cemu'l-Mustalâhâtı's-Sûfiyye**, Beyrut, 1993, s. 126.

kendini açığa vurmak ister. Adl zât-ı ilâhî ile ulûhiyyet arasında bir denge kurar. Varlıkları bu adl meydana getirdiğinden âlemde sadece adl vardır. Zira her şey adl ile yaratılmış ve yerli yerine konulmuştur. Bu anlamdaki adl, kâinattaki kusursuz ve mükemmel dengeden ibarettir.⁴⁷

1.1. ADÂLET KELİMESİNİN EŞ ANLAMLILARI

Kur’ân- ı Kerim’ de adâlet kavramını ifade etmek için en çok adl kelimesi kullanılır. Bunun dışında adâlet kavramıyla benzer anlamda kullanılan başka kelimeler de vardır. Adl dışında adâlet manasını açık olarak ifâde eden kıst ve vezn bu kelimelerdendir.

1.2. Kıst.

Kıst kelimesi sözlükte, zulüm, adâlet, mizan, hisse, nasip, rızık, miktar, ölçü anlamlarına gelir. Ölçü anlamındaki kıstas ve borcu belirli zamanlarda vermek üzere belirli parçalara bölmek anlamındaki taksit aynı kökten gelmektedir. İsim şekli olan kâsıt, “zalim”, aynı kökten gelen iksat, “âdil olmak”, muksıt ise “âdil” demektir. Kur’ân’da kıst ve türevleri yirmi beş defa geçmiş, iki yerde zulüm,⁴⁸ 23 yerde adâlet anlamında kullanılmıştır. Allah’ ın iman edip sâlih amel işleyenlere adâletle karşılık vereceği,⁴⁹ kıyamette insanların arasında âdaletle hükmedileceği,⁵⁰ amelleri tartmak için adâlet terazileri kurulacağı,⁵¹ kutsal kitapların insanların adâleti yerine getirmeleri için gönderildiği,⁵² ölçü ve tartının adâletle yapılması⁵³ ve insanlar arasında adâletle hükmedilmesi emri⁵⁴ kıst kavramı ile, âdil insanları

⁴⁷ Uludağ, Süleyman, s. 388.

⁴⁸ 40/72 **Cin** 14-15.

⁴⁹ 51/10 **Yûnus** 4.

⁵⁰ 51/10 **Yûnus** 47-54.

⁵¹ 73/21 **Enbiyâ** 47.

⁵² 94/57 **Hadîd** 25.

⁵³ 52/11 **Hûd** 85; 97/55 **Rahman** 9.

⁵⁴ 112/5 **Mâide** 42.

sevmesi ise muksıt kavramı⁵⁵ ile ifade edilmiştir.⁵⁶

1.3. Vezn.

Kur’ân’da, “Ölçtüğünüz zaman ölçüyü tam tutun ve tartıyı da doğru vezn edin.”⁵⁷ şeklinde geçen vezn kelimesi,⁵⁸ ve-ze-ne kökünden hem mastar, hem ism-i âlettir. Vezene, tartmak, miktarını ölçmek anlamına gelir. Vezn, çoğunlukla ağırlığı olan nesnelerin mukayese ve denkleştirmesinde kullanılır ve bu denkleştirmenin yapıldığı alete de mizan denilir.⁵⁹ Kur’ân-ı Kerîm’de çeşitli türevleriyle birlikte on üç surede, yirmi bir âyette ve yirmi üç ayrı yerde kullanılan ölçü ve denge karşılığındaki mizan birçok âyette “tartı” anlamında kullanılmıştır.⁶⁰ Mizan, din ıstılahında, mahşerde herkesin amellerini tartmağa mahsus bir adâlet ölçüsüdür.⁶¹ Ancak bu ölçünün mahiyetini ancak Allah (c.c.) bilebilir. Nitekim Kur’ân’da Yüce Allah’ın kıyamet gününde adâlet terazileri kuracağı, insanların iyilik ve kötülüklerinin adâletle tartılacağı, hiç kimseye haksızlık edilmeyeceği bildirilmektedir.⁶² Mizan, siyasal, hukuksal ve toplumsal düzeni sağlayan adâlet ölçüsüdür ve bu adâletin sağlanması için vahiyler yoluyla da, insanlara hak ve batıl arasındaki ayrım yapabilecekleri ölçüyü, yani teraziye veren Allah’tır.⁶³

1.4. Vefâ.

Adâletin türlerinden biri olarak vefâ, bilinen, tanınan, bilginin sınırları içine girmiş olan her şeye hakkını verme, bilen, bilmeyi, bilinmeyi (insan ve nesne açısından) inkâr etmeme

⁵⁵ 91/60 **Mümtehine** 8.

⁵⁶ **Dinî Kavramlar Sözlüğü**, s. 377.

⁵⁷ 97/55 **Rahmân** 9.

⁵⁸ 50/17 **İsrâ** 35.

⁵⁹ Genel Uğuzman, Fatma, **a.g.e.**, s. 14.

⁶⁰ Balıkkaya, Şükran, **a.g.e.**, s. 145.

⁶¹ **Dinî Kavramlar Sözlüğü**, s. 450.

⁶² 73/21 **Enbiyâ** 47; 30/101 **Kâria** 6-9.

⁶³ **İsfehânî**, **a.g.e.**, s. 325.

halidir. Kişi, bildiklerini tanıdıklarını ve onlarla olan bağ ve sorumluluklarının ölçüsünü kurmaz ve onları gözetmezse, adâletten sapmış olur.⁶⁴

Vefâ' kelimesi Kur'ân'da, genellikle ahdve ukûd kelimeleriyle birlikte kullanılmaktadır. Ahde vefâ ise, verdiği sözde durmak, yaptığı anlaşma ve sözleşmelere bağlı kalmak, manalarına gelir. O halde ahde vefâ, adâletin anlamlarından biri olan doğru sözlü olmanın bir unsurudur.⁶⁵

1.5. İstikâmet.

Sözlükte, kalkmak, ayakta durmak, düzeltmek, bir iş mutedil olmak, devam ve sebat etmek, bir işi üzerine almak, hak zuhur etmek, sabit olmak anlamlarındaki “k-v-m” kökünden gelen istikâmet, doğru ve mutedil olmak demektir. Eğri olmanın zıttıdır. Din ıstılahında ise istikâmet; hakka tabi olmak, adâleti yerine getirmek, doğru yola girmek, itaat olan şeyleri yapıp isyan olan şeylerden sakınmak, verdiği sözü tutmak ve haktan meyletmemek demektir.⁶⁶ Kur'ân'da kırktan fazla âyette geçen müstakîm kelimesiyle aynı kökten gelen istikâmet, fiil halinde on yerde geçer.⁶⁷ İstikâmet, ahde vefa göstermek, din ve dünya işlerinin tümünde orta yola, dosdoğru yola yani sırâtı müstakîme bağlı kalmaktır.⁶⁸

1.6. Vasat.

“Ve-se-ta” fiili sözlükte, ortalamak, adâletle aralarını bulmak, şerefli ve soylu olmak anlamlarına gelir.⁶⁹ Vasat ise, itidal, ılımlılık, ölçülülük anlamlarını taşır ve Kur'ân-ı Kerim'de, İslam ümmetinin taşıması gereken bir özellik olarak vurgulanır.⁷⁰ Âlimlerden bazıları ise, Bakara suresindeki âyette yer alan vasatan kelimesini adâlet kavramıyla

⁶⁴ İbn Miskeveyh, 32, Saruhan, Müfit, **Adam Akademi**, c. 5/1 2015: 1-12.

⁶⁵ Bk. Balıkkaya, Şükran, **a.g.e.**, s. 150.

⁶⁶ **Dinî Kavramlar Sözlüğü**, s. 335.

⁶⁷ Bk. Genel Uğuzman, Fatma, **a.g.e.**, s. 12.

⁶⁸ El-Cürcanî, Ebû'l Hasen Ali b. Muhammed b. Ali es-Seyyid eş-Şerif, **Kitâbu't-Ta'rîfât**, thk. Fazlur Rahman b. Umeyrâ, Beyrût, 1987, İstikamet md.

⁶⁹ Er-Râğıb el-İsfehânî, **a.g.e.**, s. 869.

⁷⁰ 87/2 **Bakara** 143.

açıklar.⁷¹ Buna göre, İslam dininin hedeflediği mü'min profili, ifrat ve tefritten uzak, dünya ve ahiret dengesini koruyarak davranışlarını düzenleyen, yemesinde-içmesinde,⁷² konuşmasında, yürüyüş ve tavırlarında⁷³ ve dahi tüm işlerinde orta yolu tutan, adâleti gözetken ve nihayetinde ebedi huzura kavuşması hedeflenen bir insan profilidir.

1.7. Hakk.

Sözlükte, inkârı caiz olmayan sabit şey, doğruluk, adâlet, hikmet, hikmete uygun vuku bulan hüküm, görev, gerekli, ahenk, uyum, uygunluk, pay, hisse, kismet ve var olma anlamlarına gelen hakk kavramı, Allah'ın isim sıfatı olarak, gerçekten var olan, varlığında şüphe bulunmayan, varlığı, ilah ve rab oluşu hak olan, eşyayı var eden, gerçek anlamda mülk sahibi olan, yok olmayan hakkı izhar eden ve âdil olan demektir.⁷⁴

2. ADÂLET KELİMESİNİN ZİT ANLAMLILARI

Bir kavramın gerçek manasını anlayabilmek için onun zıt kullanımlarını da iyi bilmek gerekir. Çünkü, maddelerin zıt anlamları bilindiğinde ne olmadıkları ortaya çıkar. Bu yüzden dilbilimciler, sözcükleri eş ve zıt anlamları ile birlikte vererek açıklamaya çaba göstermişlerdir. Aynı şekilde, Kur'ân müfessirleri de kavramları bu şekilde açıklamışlardır. Hatta bazı kelimeler sadece zıtları ile tanımlanmıştır. Örneğin Fâtiha suresinde peygamberlerin yolu olan sırât-ı müstakîmin karşıtı olarak, gazab edilmişlerin ve sapmışların yolu zikredilmiş ve sırât-ı müstakimin ne anlama geldiği ortaya çıkmıştır.

⁷¹ Abdullah b. Abbâs, Ebû'l-Abbâs b. Abdilmuttalib el-Kureşî, **Tenvîru'l-Mikbâs min Tefsîri İbni Abbâs**, Mısır, 1316 h. s. 15; et-Tüsterî, **a.g.e.**, s. 21; İbnü'l-Arabî, Ebû Bekr Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed el-Meâfirî, **Ahkâmu'l-Kur'ân**, I-IV (Thk. Alî Muhammed el-Bicâvî), Dâru'l- Maârif, Beyrut, 1392/1972, I, 40; el-Kâsânî, Alâuddîn Ebû Bekr b. Mes'ûd b. Ahmed, **Bedâiu's-Sanâi' fî Tertîbi's-Şerâi'**, 1-8, el Matbaatü'l-Cemâliyye, Mısır, 1328/1910, c. 2, s. 270; es-Şevkânî, Muhammed b. Alî b. Muhammed, Fethu'l-Kadîr **el-Câmi' beyne Fenneyi'r-Rivâyeti ve'd-Dirâyeti min İlmi't-Tefsîr**, 1-5, 3.B., Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1393/1973, c. 1, s. 150.; Kutub, Seyyid, **el-Adâletü'l-İctimâiyye fî'l-İslâm**, 8.B., el-Matbaatü'l-Arabiyye, Mısır, 1388/1968, c. I, s. 130.; el-Mevdûdî, Ebû'l-Â'lâ, **Tefhîmu'l-Kur'ân**, 1-7, İstanbul, 1991, c. 1, s. 123; et Tabâtabâi, es-Seyyid Muhammed Hüseyin, **el-Mizân fî Tefsîri'l-Kur'ân**, 1-21, Müessesetü'l-A'lemî, Beyrut, 1411/1991, c. 1, s. 318.

⁷² 39/7 **A'râf** 31.

⁷³ 57/31 **Lokmân** 19.

⁷⁴ **Dinî Kavramlar Sözlüğü**, s. 220.

2.1. Küfr.

Bir şeyi örtmek, perdelemek, gizlemek ve nimete nankörlük etmek anlamlarındaki “küfr” kavramı, “k.f.r.” kökünden gelen bir mastar olup, dini bir terim olarak, “Hz. Peygamber (s.a.v.)’i ve onun Allah’ tan getirdiği kesinlikle sabit olan hükümleri yalanlamak, tevatür yoluyla bize ulaşmış bulunan hükümlerden birini ya da bir kaçını inkâr etmek demektir. Bu anlamda küfür, iman kavramının zıttıdır.”⁷⁵ Küfür kavramı, kök halinde kırk bir âyette geçer ve çok sayıda âyette de aynı kökten türemiş fiil ve isimler bulunur.⁷⁶ Kur’ân’da cahd (bilerek inkâr etmek), işrâk (ortak koşturmak) ve tekzîb (yalancı kabul etmek), kavramları da küfür manasında kullanılır. Ayrıca tuğyân (haddi aşmak, azmak), zulm (haksızlık etmek, yersiz hareket etmek), ism (günah işlemek) ve fisk (belli bir sınırı aşmak, hak yoldan ayrılmak) kavramları da küfrü ve inanmayanları nitelemek için yer verilmiştir.⁷⁷ Bu tanımlamalara göre küfür, kulların hakkı gizlemesi, örtmesi ya da hak olarak indirilenlere nankörlük etmesi manasında, adâletin zıttıdır.

2.2. Şirk.

Şirk, “ortak olmak” demek olan “ş.r.k.” 6. bâb fiil kökünden mastardır. Sözlükte, “Bir şeyi yapmak, birden fazla kişiye tahsis etmek, ortak kabul etmek ve ortak saymak manalarına gelir. İstilahta ise, Yüce Allah’ın ilahlılığında, sıfat ve fiillerinde ve Rab oluşunda eşi, benzeri ve ortağının olmadığını kabul etmeyi ifade eder.”⁷⁸ Yapılan ibadetlerde Allah’tan gayrısını gözetme ve riya gibi kötü hasletler için de şirk kelimesi kullanılmıştır. Diğer yandan Kur’ân’da, şirk ile küfrün bağışlanmayacağı, bunun dışında kalan günahlardan Allah’ın dilediğini bağışlayacağı, Allah’a ortak tanınmanın ise, en büyük zulüm ve adâletsizlik olduğu belirtilmiştir.⁷⁹

⁷⁵ **Dinî Kavramlar Sözlüğü**, s. 390.

⁷⁶ Abdülbâkî, Muhammed Fuad, **el-Mu‘cemu’l-Müfehras li Elfâz’l-Kur’âni’l-Kerîm**, Darül Hadis, Kahire, 2001, “kfr” md.

⁷⁷ Abdülbâkî, Muhammed Fuad, **a.g.e.**, “çhd”, “şrk”, “kzb”, “tgy”, “žlm”, “ışm”, “fsk” md. leri.

⁷⁸ **Dinî Kavramlar Sözlüğü**, s. 621.

⁷⁹ İlgili âyetler için bk. 4/48, **Nisâ**116; 57/31, **Lokmân**13; 100/98, **el-Beyyine** 6.

2.3. Zulm.

Zulm, “z.l.m.” 2. bâb fiil kökünden, mastar manasında kullanılan bir isimdir.⁸⁰ Bir şeyi, kendine ait olan yerinden başka bir yere koymak anlamına gelir.⁸¹ Zulüm kavramı, Kur’ân öncesi Arap toplumunda insanî ilişkilerde her türlü olumsuz söz, fiil ve davranışları ifade etmekte kullanılmıştır. Kur’ân’da bu kavram insanlar arasındaki olumsuz ilişkiyi ifade etmekle birlikte çoğunlukla Allaha karşı görevlerde inkâr ve isyan olan söz, fiil ve davranışları ifade etmektedir. Kur’ân’ da zulüm kavramı 58 surede 266 âyet-i kerimde 289 defa geçmiştir⁸² ve daha çok hak kavramının ihlallerine ilişkin konularda, adâletin zıttı olarak çeşitli anlamlarda kullanılmıştır.

Ayrıca zulüm kavramı Kur’ân’da bütünüyle olumsuz anlam ifade etmektedir. En büyüğünden en küçüğüne kadar her türlü günah, isyan ve itaatsizlik zulüm kabul edilir. Allaha ortak koşmak zulüm olduğu gibi, namazı terk etmek, mazeretsiz oruç tutmamak, işlenen günahlara tövbe etmemek⁸³ yine bir zulümdür. En büyük zulüm ise şirktir.⁸⁴

İnsan zulmü ya başkalarına karşı ya da nefesine karşı işler. Zulüm üç kısımdır:

- 1- İnsan ile Allah arasında vuku bulan zulüm. Bu şirk, küfür ve isyandır.
- 2- Kişi ile insanlar arasındaki zulüm. Haksızlık, hırsızlık, öldürme, iftira vb. günahlar.
- 3- Kişi ile nefsi arasındaki zulüm. Bu Allah’a karşı görevlerini yapmayan ve insanlara zulmeden kimsenin neticede nefesine zulmetmiş olmasıdır.⁸⁵

⁸⁰ El-Ezherî, Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed b. Ezher el-Herevî, **Tehzîbu’l-Luğa**, 1-10, (Thk. Ya’kûb Abdunnebî), Dâru’l-Mısıriyye, Kâhire, 1384/1964, c. 14, s. 382; İbn Manzûr, **a.g.e.**, c. 12, s. 373; Ebû’l-Bekâ, Eyyûb b. Mûsâ el-Kefevî, **el-Külliyât Mu’cemun fi’l-Mustalâhâtî ve’l-Furûki’l-Luğaviyye**, 2.B. Müessesetü’r-Risâle, Beyrut, 1413/1993, s. 433.

⁸¹ El-Ezherî, **a.g.e.**, c. 14, s. 383; İbn Fâris, Ebû’l-Hüseyn Ahmed b. Zekeriyâ b. Muhammed er-Râzî el-Kazvînî el-Hemedânî, **Mu’cemu Mekâyîsi’l-Luğa**, 1-15, (Thk. Abdusselâm Muhammed Hârûn), Dâru’l-Cîl, Beyrut, 1392/1972, c. 3, s. 468; el-Cevherî, **a.g.e.**, c. 5, s. 1977; er-Râgîb el-İsfehânî, **a.g.e.**, s. 537; el-Cürcânî, **a.g.e.**, s. 186; el-Fîrûzâbâdî, Ebû’t-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Ya’kûb b. Muhammed, **el-Kâmûsu’l-Muhît**, 5.B. Müessesetü’r-Risâle, Beyrut, 1416/1996, s. 1464.

⁸² **Dinî Kavramlar Sözlüğü**, s. 719.

⁸³ 106/49 **Hucurât** 11.

⁸⁴ **Dinî Kavramlar Sözlüğü**, s. 719.

⁸⁵ **Dinî Kavramlar Sözlüğü**, s. 719.

3. KUR'ÂN'DA ADÂLET KAVRAMININ ANLAM ALANLARI

Adl fiili ve türevleri Kur'ân ilimlerinden vücûh'a⁸⁶ benzer bir yapı arz etmektedir. Bu cümleden hareketle adl fiili ve türevlerinin Kur'ân-ı Kerîm'de, gerek fiil gerekse isim formundaki kullanımlarında içerdiği anlamlar üzerinde durmak istiyoruz.

3.1. Fidyе.

Kur'ân'da adl fiilinin, isim formunda kullanıldığı anlamlardan biri “fidye”dir. Şu âyet bu kullanıma örnek olarak verilebilir:

*“Hiç kimsenin bir başkası adına hiçbir şey ödeyemeyeceği, hiç kimseden herhangi bir şefaât ve fidyenin kabul edilmeyeceği ve hiç kimseye herhangi bir yardımın yapılmayacağı bir günden sakının!”*⁸⁷

Âyette geçen adlün kelimesi Taberî (ö. 310/923), Zemahşerî (ö. 538/1144), Râzî (ö. 606/1210) ve Kurtubî (ö. 671/1273) gibi âlimler tarafından, “fidye” anlamında tercüme edilmiştir.⁸⁸ Fidyе ise bir fıkıh terimi olarak, esaretten kurtulmak için ödenen bedeli veya bazı ibadetlerin eda edilmesi ya da edilmemesi sırasında, birtakım kusurların işlenmesi halinde ödenen dinî-malî yükümlülüğü ifade eder.⁸⁹

Bununla beraber, âyetteki adlün kelimesinin fidye anlamında kullanılmasına sebep olarak, Arapların yaşadıkları dönemde, sevdikleri bir kişinin başına gelen bir sıkıntı durumunda onu bu durumdan kurtarmak için ellerinden geldikçe iyilik yapmaları, eğer bu fayda vermezse,

⁸⁶ **Vücûh** : Vücûh, çeşitli anlamlarda kullanılan müşterek (çok anlamlı) lafızlara; nezâir ise, bir çok kelimenin aynı anlamda kullanılmasına denir. Sâlat kelimesinin Kur'ân'da beş vakit namaz (Bakara,2/3), ikinci namazı (Mâide, 5/106), cuma namazı (Cum'a, 62/9), cenaze namazı (Tevbe, 9/84), dua (Tevbe, 9/103), Din (Ahzâb, 33/56), namaz kılınacak yer (Hac, 22/40) anlamlarında kullanılması vücûha; sakar, nâr, hutame, cahim, hav,ye, sâir, kelimelerinin cehennemi ifade etmek için kullanılması ise nezâire örnektir. Bk. **Dinî Kavramlar Sözlüğü**, s. 695.

⁸⁷ 87/2 **Bakara** 48, Bu manada başka âyetler için bk. 87/2 **Bakara** 123; 55/6 **En'âm** 70.

⁸⁸ Zemahşerî, Ebu'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed, **el-Keşşâf 'an Hakâiki Ğavâmidî't-Tenzîl ve 'Uyûni'l-Ekâvîl fi Vucûhi't-Te'vîl**, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1995. c. 1, s. 139; Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr, **Câmi'u'l-Beyân 'an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân**, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1988. c. 1, s. 268-269; Kurtubî, Ebû 'Abdillâh Muhammed b. Ahmed, **el-Câmî' li Ahkâmi'l-Kur'ân**, Dâru'l- Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1988. c. 1, s. 259.

⁸⁹ **Dinî Kavramlar Sözlüğü**, s. 187.

engel olarak görülen kişinin konumuna göre, yumuşak ya da sert davranmaları, bu da fayda etmezse, karşıdaki kişiye fide vererek sevdiklerini kurtarma çabaları gösterilir.⁹⁰

3.2. Hükümde Adâlet, Davranışta Adâlet, Adâleti Sağlamak.

Kur'ân'da adl fiili, adâletle hükmetmek, adâleti sağlamak, âdil davranmak, anlamlarında da kullanılmaktadır. İlgili âyetler şunlardır:

-“Yarattıklarımızdan hakikate yönelten ve onun doğrultusunda adâletle hükmeden bir topluluk da vardır.”⁹¹

-“Ey iman edenler! Kendiniz, ana-babanız ve en yakınlarınız aleyhine bile olsa, Allah için şahitlik yaparak adâleti ayakta tutan kimseler olunuz. (Şahitlik ettiğiniz kişiler) zengin ya da fakir de olsalar (adâletten ayrılmayın)! Zira Allah, ikisine de daha yakındır. O halde adâleti uygulama konusunda nefsinize tabi olmayın! Şayet gerçeği çarpıtır ve şahitlikten kaçarsanız, (bilin ki) Allah, yaptıklarınızdan hakkıyla haberdardır.”⁹²

-“Allah, size emaneti mutlaka ehline vermenizi ve insanlar arasında hüküm verirken adâletle hükmetmenizi emreder. Allah'ın bu şekilde size verdiği öğüt, ne güzeldir. Şüphesiz Allah, her şeyi hakkıyla işiten ve görendir.”⁹³

İlk âyette yer alan adâletle hükmeden topluluk ifadesi hakkında farklı görüşler mevcuttur. Örneğin İbn Abbâs (r.a.) (ö. 68/687-88), bu ifadeyle muhacir ve ensâr' ın kastedildiğini söylerken⁹⁴, Ömer Nasûhi Bilmen (ö. 1883-1971), bu topluluğun, temiz yaratılışlarını muhafaza eden, insanları hak sözle irşat ve aydınlatmaya gayret gösteren, aralarında çıkan problemleri adâletle çözen ve dünyadaki tüm işleri hakkaniyetle yürüten seçkin bir topluluk olduğunu ve İslâm âleminde böylesi bir topluluğun kıyamete kadar bulunacağını aktarır.⁹⁵

⁹⁰ Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer Fahreddîn, **et-Tefsîru'l-Kebîr, Mefâtihu'l Gayb**, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabiyye, Beyrut ts. c. 3, s. 53-65.

⁹¹ 39/7 **A'râf** 181.

⁹² 92/4 **Nisâ** 135.

⁹³ 92/4 **Nisâ** 58, Kur'ân'da 'a-d-l fiili ve türevlerinin “adâletle hükmetmek, adâleti sağlamak, eşit davranmak, eşitlik, adâlet” anlamında kullanıldığı başka âyetler için bk. 87/2 **Bakara** 282; 92/4 **Nisâ** 3-129; 112/5 **Mâide** 8; 55/6 **En'âm** 115-152; 39/7 **A'râf** 159-181; 70/16 **Nahl** 76; 62/42 **Şûrâ** 15; 106/49 **Hucurât** 9.

⁹⁴ Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer Fahreddîn, **a.g.e.**, c. 15, s. 72.

⁹⁵ Bilmen, Ömer Nasuhi, **Kur'ân-ı Kerim'in Türkçe Meali Âlisi ve Tefsiri**, Bilmen Yay. İstanbul tsz. c. 2, s. 1130.

İkinci âyetle ilgili ise Ebû'l Leys es-Semerkandî (ö. 373/983), şahitlere hitaben mahkemede doğru söyleme, hakikati gizlememe, zengin-fakir, ana-baba, hısım-akraba ayırımı yapmadan gerçekleri aktarma gibi durumların emredildiğini belirtir.⁹⁶ Zira şahitlik söz konusu olduğunda Müslümana yakışan, makamı, mevkii ne olursa olsun, herkes hakkında Allah (c.c.) adına doğruları söylemesidir.

Üçüncü âyette, emanetleri ehline vermek ve insanlar arasında adâletle hükmetmek emredilmektedir. Bununla beraber, âyetin nüzul sebebinin Kâbe'nin anahtarıyla ilgili olduğu rivayet edilse de⁹⁷ hükmü geneldir. Nitekim insanoğluna vücudu, ailesi, mal ve mülkü emanet edildiği gibi, işi ehline verme, âdil yöneticiyi seçme gibi sosyal ilişkileri düzenleyen durumlar yine emanet olarak verilmiştir.

3.3. Dürüst, Güvenilir, Âdil, Özü Sözü Bir, Doğru Sözlü Kişi.

Adl fiil kökü, Kur'ân'da, isim formunda âdil, karakterli, dürüst, güvenilir, özü sözü bir ve doğru sözlü kişi olarak da kullanılır. Bu kullanımlara şu âyet örnektir:

“Ey iman edenler! Ölüm döşeğine yattığınızda vasiyet sırasında sizden iki âdil kişiyi şahit tutun! Şayet yolculuk esnasında ölüm işaretleriyle karşılaşırsanız, sizin dışınızda iki şahit bulundurun! Onlardan kuşku duyarsanız, namazdan sonra kendilerini alı korsunuz ve şu şekilde yemin ettirirsiniz: Akraba da olsa, yeminimizi hiçbir ücret karşılığında satmayacağız. Allah için şahitliğimizi gizli tutmayacağız. Yoksa günahkârlardan oluruz!”⁹⁸

3.4. Aynılık, Denklik, Karşılık, Kıymet.

Kur'ân'da adl fiilinin, kıymet, karşılık, denklik, aynılık anlamında kullanımı da mevcuttur. Örnek olarak, *“Ey iman edenler! İhramlı iken av hayvanı öldürmeyin! Sizden her kim onu kasten öldürürse, içinizden iki adil kişinin o hayvanla ilgili vereceği karar doğrultusunda öldürdüğünün dengi bir hayvanı kurban edilmek üzere Kâbe'ye getirmesi veya onun karşılığı*

⁹⁶ Semerkandî, Nasr b. Muhammed, **Tefsîru Ebi'l-Leys Bahru'l-'Ulûm**, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1996, c. I, s. 346-347.

⁹⁷ es-Semerkandî, **a.g.e.**, c. 1, s. 311-312.

⁹⁸ 112/5 **Mâide** 106, Bu bağlamda başka âyetler için bk. 112/5 **Mâide** 95; 99/65 **Talâk** 2.

olarak yoksulları yedirmesi ya da yaptığı işin yanlışlığını anlaması için ona denk gelecek kadar oruç tutması gerekir. Allah, geçmişte yapılanları affetmiştir. Fakat kim tekrar böyle yaparsa, Allah onu cezalandırır. Allah, mutlak güç sahibidir, kimsenin yaptığına yanına kâr bırakmayandır”⁹⁹ âyeti verilebilir. Cenâb-ı Hak (c.c.) bu âyetle birlikte, ihramlı iken Harem Bölgesi’nde avlanmayı ve başkasının avlanmasına yardımcı olmayı yasaklamaktadır. Âyetteki adlû kelimesinin ise, kıymet, karşılık, denklik, aynılık anlamlarında kullanıldığı rivayet edilmiştir.¹⁰⁰

3.5. Denk Tutmak, Ortak Koşmak.

Arapçada fiillerin anlamı, kullanılan harf-i cer’e göre değişiklik arz etmektedir. Adl fiili de bi harfi cerri ile kullanıldığında şirk koşmak, denk tutmak anlamlarına gelmektedir.¹⁰¹ Bu anlamdaki kullanımla ilgili şu âyet örnek verilebilir:

*“Hamd, gökleri ve yeri yaratan, karanlıkları ve aydınlığı var eden Allah’a mahsustur. (Bunca âyet ve delillerden) sonra kâfir olanlar (hâlâ putları) Rableri ile denk tutuyorlar.”*¹⁰²

Râzî’ ye göre; âyetteki adl mastarı, denk ve eşit tutma manasındadır. Nitekim birisi, bir şeyi bir şeye eşit saydığına ve denkleştirdiğinde o şey diğerine muadildir der. Öyleyse âyetteki ya’dilun fiili, “onlar Allah’a başka şeyleri denk sayarak müşrik oluyorlardı” anlamına gelir.¹⁰³ Katâde (ö. 117/735), Süddî (ö. 127/745) ve İbn Zeyd’e (ö. 32/652) göre ise ya’dilun, başka şeyleri Allah’a denk tutan inkârcılar, putlara tapan müşriklerdir. İbn Ebzâ’ya (ö. 70/689 civarı) göre kâfirlerden kasıt, ehl-i kitaptır. Taberî’ye göre âyet, kâfirlerin tamamını kapsamaktadır.¹⁰⁴

⁹⁹ 112/5 **Mâide** 95.

¹⁰⁰ İbn Manzûr, **a.g.e.**, c. 10, s. 61-65; İsfahânî, **a.g.e.**, s. 552.

¹⁰¹ el-Cevherî, **a.g.e.**, c. 5, s. 1761; İbn Manzûr, **a.g.e.**, c. 11, s. 434-436.

¹⁰² 55/6 **En’âm** 1.

¹⁰³ Fahreddin er-Râzî, **Tefsir-i Kebir Mefâtihu’l-Gayb**, Akçağ Yay., Ankara, 1990, c. 9, s. 320-321.

¹⁰⁴ Taberî, **a.g.e.**, c. 5, s. 144-145.

3.6. Allah'ın Kelâmı olarak Kur'ân'ın Adâleti.

Yüce Allah'ın kelimesi olan Kur'ân'ın adâletine örnek olarak şu âyeti verebiliriz: “*Rabbinin kelimesi (Kur'ân), doğruluk ve adâlet bakımından tamdır. O'nun kelimelerini değiştirebilecek yoktur. O, her şeyi işiten, hakkıyla bilendir.*”¹⁰⁵

Tâberî, bu âyette Yüce Allah'ın kelimesinin (Kur'ân'ın) bir özelliği olarak kullanılan adlen ifadesinin, Kur'ân'ın vermiş olduğu haberlerin doğru ve getirmiş olduğu hükümlerin adâletli olduğu anlamına geldiğini söyler.¹⁰⁶ Gazzâlî (ö. 505/1111) ise, Allah-kâinat-Allah'ın fiilleri ve adâlet kavramlarını ilişkilendirerek Yüce Allah'ın adâletinin anlamını bilmeden, O'nun âdil olduğunu idrak etmenin, fiillerini ve yaratıp yönettiği kâinatı tanımadan da adâletini anlamının imkânsızlığını dile getirir.¹⁰⁷ Allah'ın adâleti, kullar için mükemmel bir şekilde işler. Yine O'nun, insanlık ailesine ilettiği son ilahi mesaj olan Kur'ân-ı Kerim'in muhtevası da doğruluk ve adâlet bakımından mükemmeldir.

3.7. Tevhîd, Adâlet, Eşitlik.

Kur'ân-ı Kerîm'deki bütün hükümler adâlet ekseninde etrafında vahyedilmiştir. İslam Dininin temelini oluşturan tevhîd inancı da aynı şekilde adâlet olgusuyla birlikte ele alınır.¹⁰⁸ Konuyla ilgili olarak, Yüce Allah (c.c.), Nahl Suresi 90. âyetinde şöyle buyurur: “*Muhakkak ki Allah, adâleti, iyiliği, akrabaya yardım etmeyi emreder, çirkin işleri, fenalık ve azgınlığı da yasaklar. O, düşünüp tutasınız diye size öğüt veriyor.*”

Âyette yer alan emirlerin başında adâletin zikredilmesi dikkat çekicidir. Çünkü Allah (c.c.) kullarına önce tevhid inancını benimsemelerini emreder. Öyleyse buradaki adl kavramı tevhid anlamında kullanılmış olmalıdır. Nitekim İbn Abbâs (r.a.) âyetteki adl kavramının Hz. Peygamber'in sözlerine¹⁰⁹ atıfla; “Lâ ilâhe illallah Allah'tan başka ilâh yoktur”

¹⁰⁵ 55/6 En'âm 115.

¹⁰⁶ Taberî, **a.g.e.**, c. 5, s. 9.

¹⁰⁷ Ebû Hâmid Muhammed Gazzâlî, **el-Maksadü'l-Esnâ fî Şerhi Esmâillâhi'l-Hüsna**, Dâru'l- Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut tsz., s. 71-73.

¹⁰⁸ Mutahharî, Murtazâ, **Adl-i İlâhî**, Çev. Hüseyin Hâtemî, İşâret Yay., İstanbul, 1988, s. 252.

¹⁰⁹ Hadîs için bk. Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl el-Buhârî, **el-Câmi'u's-Sahîh**, “Kitâbu'l-İlmân”, Çağrı Yay. İstanbul 1992, c. 1, s. 7-8 (bab. 2, hadis no: 1-2).

anlamında olduğunu söylerken,¹¹⁰ es-Semerkandî bu kelimeyi, “tevhîd ve şehâdet”,¹¹¹ Vâhidî (ö. 468/1076) “kelime-i şehadet,”¹¹² Zemahşerî ise, “Allah’ın, kullarının güçlerine göre vakitli olarak vâcib kıldığı görevler”¹¹³ şeklinde yorumlar. Mâverîdî’ye (ö. 450/1058) göre âyetteki adl kelimesinin üç farklı anlamı vardır: “Kelime-i tevhîd şehadetinde bulunmak; doğru hüküm vermek ve Allah için çalışırken gizlilik ve açıklık konusunda dengeyi sağlamak.”¹¹⁴ Beydâvî’ye (ö. 685/1286) göre de adl, inanç, ibadet ve davranışlarda orta yolu takip etmek demektir.¹¹⁵

3.8. Ölçülü Yapmak, Dengeli Kılmak.

Adl, denge anlamına gelir. Kur’ân’da, İnfitâr suresinde bu ölçü şu şekilde açıklanır:

*“Ey insan! İhsânı bol Rabbine karşı seni aldatan nedir? O Allah ki seni yarattı, seni düzgün ve dengeli kılıp, ölçülü bir biçim verdi. Seni istediği herhangi bir şekilde parçalardan oluşturdu.”*¹¹⁶

Âyette geçen adl kelimesine, Zemahşerî ve Kurtubî “yaratılışı dengeli yapmak, organları uyumlu yaratmak”¹¹⁷ manasını verirler. İbn Abbâs’a göre âyet, “Allah, insanın belini doğrulttu, dik ve dengeli kıldı. Seni uygun ve düzenli; şekli şemâli güzel bir biçimde yaratıp da baş aşağı olup, dört ayağı üzerinde yürüyen hayvan gibi yaratmadı” anlamına gelir. Mukatil ise, İnfitâr Suresi’ndeki beyan ile Yüce Allah’ın, insanın iki gözünü, iki kulağını, iki elini ve iki ayağını dengeli yaratmasının kastedildiğini belirtir. Neticede, âyetteki adl kavramıyla kastedilen mananın, göz, kulak, el, ayak gibi çift azâların denkliliği, vücudun

¹¹⁰ et-Taberî, **a.g.e.**, c. 7, s. 634; er-Râzî, **a.g.e.** c. 20, s. 101; el-Kurtubî, **a.g.e.**, c. 10, s. 109

¹¹¹ es-Semerkandî, **a.g.e.**, c. 2, s. 302.

¹¹² Ebu’l-Hasan ‘Ali b. Ahmed el-Vâhidî, **el-Vecîz fî Tefsîri’l-Kitâbi’l-‘Azîz**, Beyrut 1995, c. I, s. 617.

¹¹³ Zemahşerî, **a.g.e.**, c. 2, s. 604.

¹¹⁴ Ebu’l-Hasan ‘Ali b. Muhammed Mâverîdî, **Tefsîru’l-Mâverîdî: en-Nüketu ve’l-‘Uyûn**, Dâru’l-Kütübi’l-‘İlmiyye, Beyrut tsz. c. 3, s. 209.

¹¹⁵ Abdullâh Ebû Ömer b. Muhammed el-Beydâvî, **Envâru’t-Tenzîl ve Esrâru’t-Te’vîl**, Dâru’l- Fikr, Beyrut 1996, c. 3, s. 416.

¹¹⁶ 82/82 İnfitâr6-8.

¹¹⁷ Zemahşerî, **a.g.e.**, c. 4, s. 702; Kurtubî, **a.g.e.**, c. 19, s. 161-162.

mütenâsib ve dengeli oluşu, insanın boyunun düzgünlüğü ve en güzel biçimde olması (ahsen-i takvîm) olduğu açıktır.¹¹⁸

¹¹⁸ Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer Fahreddîn er-Râzî, **a.g.e.**, c. 31, s. 80.

İKİNCİ BÖLÜM

1. FAHREDDİN er RÂZÎ' NİN HAYATI.

Asıl adı, Ebu Abdillâh (Ebü'l-Fazl) Fahreddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî et-Taberistânî' dir. Tercih edilen görüşe göre 25 Ramazan 543 (6 Şubat 1149) tarihinde Büyük Selçuklu Devleti'nin başşehri olan Rey'de doğmuştur. 544 yılında doğduğu da rivayetler arasındadır. Bekrî, Teymî ve Kureşî nisbelerinden anlaşıldığına göre soyu Arap asıllı bir aileye dayanır. İbnü'l-Hatîb veya İbn Hatîbü'r-Rey diye de tanınmakla birlikte daha çok Fahreddin er-Râzî adıyla meşhur olmuştur.¹¹⁹ Kendisine allâme ve şeyhülislam da denilmiştir.¹²⁰ Şâfiî ve Eş'arî kaynaklarında ise "İmâm" unvanıyla anılır. Begavî'nin (ö. 516/1122) yanında yetişen ve kelâm ilmine dair "*Gâyetü'l-Meram*" adlı eseriyle tanınan babası Ömer, Fahreddin'in ilk hocasıdır. On altı yaşında iken babasının vefatı üzerine Simnan'a giderek burada Kemâleddin es-Simnânî'nin derslerine devam etmiştir. Bir süre sonra Rey'e dönerek işrâkî filozofu Sühreverdi el-Maktûl'un (ö. 632/1234) öğrencilerinden olan Mecdüddin el-Cîlî'den (ö. 832/1428) kelâm ve felsefe tahsil etmiştir.¹²¹

Zekâsı, güçlü hafızası ve etkili hitabetiyle tanınan Fahreddin er-Râzî, VI. (XII.) yüzyılın en büyük âlimlerinden biri olarak kabul edilir. O, kelâm, fıkıh usulü, tefsir, Arap dili, felsefe, mantık, astronomi, tıp, matematik gibi hemen hemen bütün ilimlere vakıf ve bu alanlarda eserler vermiş çok yönlü bir âlimdir.¹²² İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî'nin (ö. 478/1085) *eş-Şâmil'ini*, Gazzâlî'nin *el-Müstasfâ'sını* ve Ebü'l-Hüseyin el-Basrî'nin (ö. 436/1044) *el-*

¹¹⁹ Yavuz, Yusuf Şevki, **DİA**, "Fahreddin er-Râzî", İstanbul, 2007, c. 12, s. 89.

¹²⁰ Akdemir, Salih, **Ankara İlahiyat Fakültesi, Tefsir Metinleri Ders Kitabı**, Ankara, 2013, 1.Ünite, Fahrüddin er- Râzî' nin Hayatı md.

¹²¹ Yavuz, Yusuf Şevki, , **a.g.e.**, c. 12, s. 90.

¹²² Yavuz, Yusuf Şevki, , **a.g.e.**, c. 12, s. 90.

Mu'temed fî Usûli'l-Fıkh'ını çocukken ezberlemesi güçlü hafızasının delili olarak zikredilir.¹²³ Eserleri ve talebeleri vasıtasıyla görüşleri yayılmış, çağını aşan bir üne ulaşmıştır. Kutbüddin el-Mısırî (ö. 618/1221), Zeynüddin el-Keşşî (ö. 340/951), Şerefeddin el-Herevî (ö. 481/1089), Esîrüddin el-Ebherî (ö. 663/1265), Tâceddin el-Urmevî (ö. 653/1255), Sirâceddin el-Urmevî (ö. 682/1283) ve Şemseddin Hüsrevşâhî (ö. 631/1234) onun yetiştirdiği kişiler olarak sayılabilir. Bunun dışında soyundan gelenler içinde de âlimler de yetişmiştir. Cemâleddin Aksarâyî (ö.791/1388-89) ve Musannifek (ö. 875/1470) bunlardandır.¹²⁴ Hayatını ilme adanmış olan Râzî, 1 Şevval 606'da (29 Mart 1210) Herat'ta vefat etmiştir. Kerrâmîler'ce zehirletilerek öldürüldüğü de nakledilir. İbn Hallikân'a (ö. 681/1282) göre, kendisini mülhidlikle suçlayanların naaşına herhangi bir zarar vermemesi için vasiyetine uygun olarak Herat yakınlarındaki Muzdâhân köyü civarında defnedilmiştir.^{125_126}

1.1. GÖRÜŞLERİ.

İtikadda Eş'arî, fıkıhta Şâfiî olduğu bilinen Râzî, dinî ilimler alanında üne kavuşmuştur. Fıkha dair görüşlerini Gazzâlî'nin *el-Veciz*'ine yaptığı şerhte bir araya getirmişse de bu eser

¹²³ Yavuz, Yusuf Şevki, **a.g.e.**, c. 12, s. 90.

¹²⁴ Yavuz, Yusuf Şevki, **a.g.e.**, c. 12, s. 89.

¹²⁵ Yavuz, Yusuf Şevki, **a.g.e.**, c. 12, s. 89.

¹²⁶ Fahrüddin er Râzî'nin hayatı hakkında geniş ve toplu bilgi elde edebilmek için aşağıdaki eserlere bk.

“Tâcuddîn es Subkî, **Tabakâtu's-Şâfi'yye**, Mısır 1383/1964, c. 8, s. 81-96; İbn Hallikân, **Vefeyâtü'l-a'yân**, el Kahire 1367/1948, c. 3, s. 381-385; es-Safedî, **el-Vâftbî'l-Vefiyât**, Wies Baden, 1959, c. 4, s. 248-259; İbn el-İbri, **Tarihi muhtasar el-düvel** Beyrut, 1890, s. 418-420; el Kıftî, **İhbârü'l-Ulemâ bi-Ahbârü'l-Hükemâ**, Mısır, 1326, s. 190-192; es-Suyûtî, **Tabakâtü'l-Müfessirîn**, Leiden, 1839, s. 39; ed-Dâvûdî **Tabakâtu'l-Müfessirîn**, Kahire, 1392/1972, c. 2, s. 213-217; İbn İmâd el-Hanbelî, **Şezerâtu'z-Zeheb**, Beyrut Mektebetu't-Ticârî, c. 5, s. 21-22; İbn Ebî Useybia, **Uyûnu'l-Enbâ fî Tabakâtt'ı Etıbbâ**, Beyrut, 1377/1957, c. 3, s. 34-45; ez-Zehabî, **Mizanu'l-İtidal fî Nakdi'r-Rical**, Mısır, 1382/1963, c.2, s. 324; İbn Hacer, **Lisânü'l-Mizân**, Haydarabât, 1330/1912, c. 4, s. 426-429; İbn Kesir, **el-Bidâye ve'n-Nihaye**, Beyrut, 1966, c. 13, s. 55; İbn Tağrıberdî, **en-Nücümü'z-Zâhire**, Mısır, 1936, c. 6, s. 197-198; Kâtip Çelebi, **Keşfu'z-Zunûn**, İstanbul, 1360-1361/1941-1943, c. 2, s. 1756; İsmail Paşa el-Bağdâdî, **Esmâu't-Müellifîn**, İstanbul, 1951-1955, c. 2, s. 107-108; Ömer Rıza Kehhale, **Mu'cemu'l-Müellifîn**, Dimaşk, 1380/1960, c. 11, s. 79, ez-Ziriklî, **el-A'lâm**, Kâhire, 1973-1978, c. 7, s. 203; Muhammed Fadıl b Âşûr, **et-Tefsir ve Ricâluhu**, Tunus 1966, s. 69-91, Muhsin Abdulhamîd, **er-Râzî Müfessiren**, Bağdat 1394/1974; Mukaddime, Dr. el Hüseyinî Abdul-Mecîd Hâsım, **et-Tefsiru'l-Kebîr li'l-Fahri'r-Râzî**, Mecelletü't-türâşi'l-insâniyye, Kâhire, 1985, s. 362-375; Taşkopruzâde, **Miftahu's-Saâde**, el-Kâhire 1968, c. 2, s. 86; Tarihu İbn'l-verdi, Necef 1389/1969, c. 2, s.182; Kelâmî ve Felsefî görüşleri için Bk Muhammed Sâlih ez-Zerkân, **Fahreddin er Râzî ve Arâûhu'l-kelâmiyye ve felse-fiyye**, el-Kâhire 1383/1963; Ömer Nasuhi Bilmen, **Büyük Tefsir Tarihi**, İstanbul, 1974, c. 2, s. 490-494.; Ferid Vecdî, **Daire'tul-Maarif**, c. 4, s. 142-151, Er-Râzî, Fahriddin, **Mefâtihu'l-Gayb**, İstanbul, 1891, Mısır, 1938, (Fahriddin Er-Râzi, **Tefsir-i Kebir, Mefâtihu'l-Gayb**, Akçağ Yay.: Ankara, 1988, s. 13-16.)”

zamanımıza ulaşmadığından fikhî görüşleri kısmen *Münâzarat* ve *Mefâtîhu'l-Gayb* isimli eserlerinden öğrenilmektedir.¹²⁷ Usulde ve fûrûda Şâfiî mezhebini savunmuştur. Usûl-i fıkha dair yazdığı el-Mahsûl adlı eseri Gazzâlî'nin *el-Mûstaşfâ*'sı, Cüveynî'nin el-Burhân'ı, Kādî Abdülcebbâr'ın (ö. 415/1025) el-Ahd'i ve Ebü'l-Hüseyin el-Basrînin (ö. 436/1044) *el-Mu'temed*'ine dayanan bir ihtisar kabul edilir. Şâfiî mezhebine bağlı olduğu halde nasların zahirine göre hüküm vermeye meyletmiş, Kur'ân-ı Kerîm'in kıyasla değil haberi vâhidle tahsis edilebileceğini savunmuştur.¹²⁸ Ona göre haram olduğu hakkında nas bulunmayan her şey mubahtır ve Ebû Müslim el-İsfahânî'nin (ö. 322/934) benimsediği gibi Kur'ân'da nesih yoktur.¹²⁹

Râzî en çok kelâm alanında eserler vermiştir. O, kelâm ilminin bütün ilimlerin en şerefli olduğunu düşünür. Zira Kur'ân-ı Kerîm, başından sonuna kadar peygamberlerle kâfirler arasındaki itikadî mücadeleleri anlatır.¹³⁰

Fahreddin er-Râzî'ye göre, İslâm akaidini kesin delillerle kanıtlamak ve muhalif görüşleri reddetmek peygamber mesleğidir. Bu görüşünden dolayı, Gazzâlî'nin yaptığı gibi İslâm filozofları karşısında Eş'ariyye'nin kelâm sistemini savunmuştur. Gazzâlî'ye nisbetle eserlerinde felsefî konulara daha geniş yer ayırmış, özellikle tabiat ilimlerine ait konularda İbn Sina'nın etkisinde kalarak felsefe ile kelâmın konularını birleştirip felsefî kelâm dönemini başlatmıştır.¹³¹

Akaid ilminin temel konularında, Eş'ariyye mezhebinin görüşlerini benimseyen Râzî'nin itikadî görüşleri gençlik döneminden ömrünün sonuna kadar çeşitli değişikliklere uğramıştır. Onun akaide dair ana görüşlerini şöylece özetlemek mümkündür¹³²:

1. Bilgi. Râzî'ye göre bilgi üretmek ve bilgiyi kabul etmek açısından insanların kabiliyetleri farklıdır. O, kesin ve apaçık bilgilerin dışında kalanların zaruri değil kesbî¹³³ olduğunu

¹²⁷ Yavuz, Yusuf Şevki, **a.g.e.**, c. 12, s. 90.

¹²⁸ Yavuz, Yusuf Şevki, **a.g.e.**, c. 12, s. 90.

¹²⁹ Yavuz, Yusuf Şevki, **a.g.e.**, c. 12, s. 90.

¹³⁰ Yavuz, Yusuf Şevki, **a.g.e.**, c. 12, s. 90.

¹³¹ Yavuz, Yusuf Şevki, **a.g.e.**, c. 12, s. 90.

¹³² Yavuz, Yusuf Şevki, **a.g.e.**, c. 12, s. 91.

¹³³ **Kesb:** Sözlükte “kazanmak, elde etmek” anlamındaki kesb kökünden türemiş bir masdar olup “kazanılan ve elde edilen maddî veya mânevî şey” manasına isim olarak da kullanılır. Râgıb el-İsfahânî kesbî, “insanın servet kazanmak gibi faydalı olan veya haz veren bir şeyi talep etmesi” diye açıklar. Bazan insana fayda

söylemiştir. Bununla birlikte Râzî, bazı Mu'tezililerin görüşünü benimseyerek, şartlarına uygun olarak gerçekleştirilen tefekkür sonunda oluşan bilginin meydana gelişini zaruri görür. Ona göre haber-i vâhid¹³⁴ ise zan ifade eder. Zira onu nakledenler masum olmadıkları bir kişinin şahitliği de yeterli değildir. Bu sebeple bir rivayetin sahih olup olmadığını belirlemek için onu Kur'an-ı Kerîm'in ışığında değerlendirmek gerekmektedir.¹³⁵

2. Ulûhiyyet. Râzî, Allah'ın varlığı ile mahiyetinin ayrı olduğunu ve mahiyetinin insanlarca bilinemeyeceği görüşünü benimser. O, Allah'ın varlığını, hudûs ve imkân delilinin yanı sıra keşf¹³⁶ usulünü de dikkate alan delillerle kanıtlamaya çalışır. Ancak daha sonraları, kendisinin de "ihkâm ve itkân" diye adlandırdığı "gaye ve nizam" delilini tercih eder. Zira

vereceği zannedildiği halde zarar getiren fiiller için de kullanılan kesb (**el-Müfredât**, "ksb" md.), kelâm literatüründe genellikle "kuldaki hâdis kudretin tesiriyle meydana gelen şey" diye tarif edilir.

Kur'an-ı Kerîm'de kesb kökünden türeyen altmış sekiz kelime mevcut olup bunların altmış ikisi kesb, diğerleri iktisâb masdarından gelmektedir. Bu âyetlerde belirtildiğine göre herkesin kazandığı iyi ameller lehine, kötü ameller ise aleyhine olacak, amellerin karşılığı âhirette verilecek, kimseye zulmedilmeyecek, âhirette dünyada kazanılan servetler değil iyi ameller fayda sağlayacaktır. Kötü davranışlarda bulunanlar dünyada da ceza görecektir (M. F. Abdülbâkî, el-Mu'cem, "ksb" md.). Kesb, çeşitli hadis rivayetlerinde maddî ve manevî kazanç manasında yer almış ve Kur'an'daki muhtevasıyla kullanılmıştır. Hz. Peygamber insanların el ve ayaklarının yaptıkları işleri haber vermek üzere ahirette konuşturulacağını söylemiş ve iyi amelleri yok eden günahtan Allah'a sığınmıştır (Müsned, 2, 214, 231, 334, 412; 5, 188, 191; 6, 31; Buhârî, "Rikâk", 40; Müslim, "İmân", 252; İbn Mâce, "Fiten", 20). Yavuz, Yusuf Şevki, **DİA**, Türkiye Diyanet Vakfı Yay. İstanbul, 2002, c. 25, s. 304-306.

¹³⁴ **Haber-i Vâhid:** Hadis ilminde tek bir kişiden nakledilen, mütevatir derecesine ulaşmamış hadislere verilen isimdir. Ayrıntılı bilgi için bk. Ertürk, Mustafa, "Haber-i Vâhid" **DİA**, 1996, c. 14, s. 349-352.

¹³⁵ Yavuz, Yusuf Şevki, **a.g.e.**, c. 12, s. 91.

¹³⁶ **Keşf:** Sözlükte "perdeyi ve örtüyü kaldırmak, kapalı olan bir şeyi açığa çıkarmak, var olan fakat niteliği bilinmeyen şey hakkında bilgi edinmek" gibi anlamlara gelen keşf kelimesi (Kâmus Tercümesi, 3, 720) Kur'an'da türevleriyle birlikte "sıkıntıyı kaldırmak ve çaresizliği sona erdirmek" manasında kullanılır (Râgıb el-İsfahânî, el-Müfredât, "kşf" md.; M. F. Abdülbâkî, el-Mu'cem, "kşf" md.). "Çaresiz kalana dua ettiğinde cevap veren, sıkıntısını kaldıran ve sizi yer yüzünde halifeler kılan kimdir?" (en-Neml 27/62) meâlindeki âyetle keşf bu anlamda kullanılmış ve Allah'a "kâşif" (sıkıntıyı sona erdiren) denilmiş (el-En'âm 6/17; Yûnus 10/107), bir âyetle de, "Senin perdeni kaldırdık, artık bugün gözün keskindir" (Kâf 50/22) buyurulmuştur. Ölümle âhirete intikal eden kişinin gözünü örten perde kalktığı için daha önce gayb olan hususları artık açıkça görür. Keşf hadislerinde de bu manalarda kullanılmış (Wensinck, el-Mu'cem, "kşf" md.), gaybı ve âhiret hallerini görmeye engel olan perdenin (gıtâ, hicâb) açılmasıyla kıyamet günü her şeyin görüleceğine işaret edilmiştir. Bir hadiste Allah ile yaratıkları arasında nurdan (veya nâr) perdelerin bulunduğu, bunların açılması halinde zâtından gelen ışıkların bütün yaratıkları yakıp kül edeceği bildirilmiştir (Müslim, "İmân", 193; İbn Mâce, "Muḳaddime", 13; Kuşeyrî, I, 225). Uludağ, Süleyman, **DİA**, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., İstanbul, 2002, c. 25, s. 315-317.

ona göre bütün kelâmî ve felsefî deliller itiraza müsait olduğu halde, Kur’ân’daki isbât-ı vâcib¹³⁷ delilleri, kısa yoldan insanı doğru sonuca ulaştıracak özelliktedir.¹³⁸

Râzî, kelâma dair çeşitli eserlerinde Eş’ariyyenin sıfât-ı maânî teorisini¹³⁹ kabul etmekle beraber, ilâhî sıfatların Allah’ın zâtından dolayı var olduğunu bu nedenle zâtından ayrı düşünülmemeyeceğini söylemiştir. O, İlâhî sıfatları başta selbî, izafî ve hakîkî olmak üzere çeşitli gruplara ayırmış, aklen ispatı mümkün olan sıfatların Allah’a isnat edilmesini caiz görmüş ve gerçek sıfatların sayısının bilinemeyeceğini söylemiştir. Râzî’ye göre Allah bekâ sıfatıyla değil zâtından dolayı bâkîdir. Malumun değişmesine bağlı olarak ilâhî ilimde de değişiklik meydana gelir. Haberi sıfatlar dil kurallarına uygun şekilde aklın ışığında te’vil edilmelidir.¹⁴⁰

3. Kulların Fiilleri ve Kader. Fahreddin er-Râzî, bütün beşerî fiillerin insanların karar ve iradeleriyle yakından ilgili olduğunu düşünür. Ona göre, kula ait bir fiilin meydana gelmesi için onun önce kesin bir karar vermesi ve bunu gerçekleştirecek gücünün bulunması gerekir. Kulun karar vermesini sağlayan düşüncenin kalbinde doğması ise kendi kendine değil Allah’ın yaratmasıyla gerçekleşir. Kullara ait fiiller de aynı şekilde Allah (c.c.), tarafından yaratılmıştır ki bu, bütün varlık ve olayların ilâhî kadere göre gerçekleştiğini de kanıtlar.¹⁴¹

4. Nübüvvet. Fahreddin er-Râzî’ye göre, nübüvvetin mucize ile ispatı mümkündür. Ona göre insan, tabiatı gereği medenî olan ve toplum içinde yaşamaya mecbur kalan bir varlıktır. Sosyal düzen ise, herkesin belli kurallara uymasını gerektirir. İnsanların farklı anlayışlara sahip olduğu, ayrıca tam anlamıyla doğru ve adâletli ilkeleri keşfedecek bilgi kaynağından da yoksun bulundukları gerçeği, herkesin kabul edip uyacağı temel kuralları belirleyecek seçkin bir kimsenin varlığına ihtiyaç gösterir ki bu da sıradan insanlardan farklı nitelikler taşıyan peygamberdir.¹⁴²

¹³⁷ **İsbât-ı Vâcib:** Varlığı kendinden olup başka bir nesneye veya güce dayanmayan (vâcibü’l-vücûd) Allah’ın bu yetkin var oluşunu açıklamak için gösterilen çabayı ifade eden terim. Ayrıntılı bilgi için bk. Özervarlı, M. Sait, “İsbât-ı Vâcib” **DİA**, 2000, c. 22, s. 495-497.

¹³⁸ Yavuz, Yusuf Şevki, **a.g.e.**, c.12, s. 91.

¹³⁹ Bk. Yavuz, Yusuf Şevki, **DİA**, 1995, c.11, s. 447-455.

¹⁴⁰ Yavuz, Yusuf Şevki, **a.g.e.**, c. 12, s. 91.

¹⁴¹ Yavuz, Yusuf Şevki, **a.g.e.**, c. 12, s. 91.

¹⁴² Yavuz, Yusuf Şevki, **a.g.e.**, c. 12, s. 91-92.

5. Ahiret. Ölümden sonra bedenın çürüyüp dağılmasına karşılık insanın aslî unsurunu teşkil eden ruhun yok olmayıp ruhlar âlemine intikal edeceğini düşünen Râzî, önce nefsin cismanî bir cevher (kendi başına bulunan) olduğunu kabul ederken daha sonra filozofların görüşünü benimseyerek onun ruhî bir cevher olduğuna inanmıştır. O, insandaki benlik şuurunu ruhun varlığına ilişkin en büyük delil olarak görür. Zira insanın “başım, gözüm, kulağım, kalbim” diyerek organları kendine nisbet etmesi, onun cismanî varlığını kendisine atfettiği başka bir varlığının bulunduğunu gösterir. Nitekim Kur’ân-ı Kerîm’de kalbi anlama, gözü görme, kulağı işitme aleti olarak tanıtan ve insanın bunları kullanması gerektiğini belirten ifadeler,¹⁴³ yine Kur’ân’da Allah yolunda öldürülen müminlerin esasen ölü zannedilmemesi gerektiğini, bunların Allah katında diri olup rızıklandırıldıklarını, ölen kâfirlerin ise sabah akşam azaba uğratıldıklarını bildiren haberler,¹⁴⁴ insanın aslî unsurunu bedenine hâkim olan ruhî varlığının oluşturduğuna işaret etmektedir. Eğer ölen insan tamamen yok olup başka bir âleme intikal etmeseydi Kur’ân’ın haber verdiği hususlar mümkün olmazdı.¹⁴⁵

6. Hüsün-Kubuh Meselesi. Gençlik döneminde Eş’ariyyenin yaygın görüşüne uyarak hüsün ve kubuh’un şeriatın açıklamasıyla bilinebileceğini savunan Râzî, son eserlerinde Mâtürîdî’nin görüşüne yaklaşarak bu değerleri taşıma açısından ilâhî fiillerle kulların fiilleri arasında kesin bir ayırımı gitmiştir. Buna göre ilâhî fiiller hüsün-kubuh (iyilik-kötülük) ölçüsü dışında olup O’nun fiilleri için bir değer ayırımına gidilemez. Kulların fiillerine gelince bu konuda yegâne hâkim unsur akıldır.¹⁴⁶

7. İmamet. Râzî’nin imamet konusunda Ehl-i sünnet çoğunluğundan farklı düşünmemesine rağmen, nübüvveti açıklarken insanlar içinde kemal mertebesinin en üstünde bulunan kimseye İmâmiyyenin “İmâm-ı ma’sûm” veya “Sâhibü’z-zamân” dediğini belirtmesi yüzünden Şia’nın imamet anlayışını benimsediği sanılmışsa da eserlerinde Şia’nın imamet anlayışını reddettiği bilinmektedir.¹⁴⁷

¹⁴³ 39/7 A’râf 179.

¹⁴⁴ 89/3 Âl-i İmrân 169; 60/40 Mü’min 46.

¹⁴⁵ Yavuz, Yusuf Şevki, **a.g.e.**, c. 12, s. 92.

¹⁴⁶ Yavuz, Yusuf Şevki, **a.g.e.**, c. 12, s. 92.

¹⁴⁷ Yavuz, Yusuf Şevki, **a.g.e.**, c. 12, s. 92.

1.1. ESERLERİ.

Fahreddin er-Râzi, çok yönlü bir âlimdir ve bu özelliğini İslami İlimler'in hemen hemen her alanında eserler vererek gösterir. O'nun 200'ü aşkın eser yazdığı rivayet edilse de bunlardan bir kısmının ona ait olmadığı söylenir.¹⁴⁸ Belli başlı eserleri şunlardır:

a) Kelâm:

el-Muhassal; el-Metâlibü'l-Âliye; Kitâbu'l Erbaîn fî Usûli'd-dîn; Esâsü't-Taḥdîs; el-Me'âlim; Levâmiu'l-Beyyinât; İsmetü'l- Enbiyâ; Nihâyetü'l-Ukûl; el-Mesâilü'l-Hamsûn fî Usûli'd-Dîn fî İlmi'l-Kelâm; İtikâdâtü Fırâki'l-Müslimîn ve'l-Müşrikîn; Münâzarât; Halku'l-Kur'ân beyne'l-Mu'tezile ve Ehli's- Sünne; en-Nübüvvât ve mâ Yetealleku Bihâ; Münazara fî'r-Red ale'n-Nasârâ; el-Halk ve'l-Ba's; el-Kazâ ve'l-Kader; Zâd-ı Meâd; Kitâbü'l-Îmân.

b) Felsefe ve Mantık.

el-Mebâhis'ül-Meşrikiyye; el-Mülâhhas fî'l-Hikme ve'l- Mantık; Şerhu'l-İşârât ve't-Tenbîhât; Lübbü'l- İşârât; Aksâmü'l-Lez-zât; Ta'cizü'l-Felâsife; Şerhu Uyûni'l-Hikme; el-Âyâtü'l-Beyyinât fî'l-Mantık; en-Nefs ve'r-Rûh ve Şerhu Kuvâhumâ; el-Mantıku'l-Kebîr.

c) Tefsir.

Mefâtihu'l-Ġayb (et-Tefsîrû'l-Kebîr); Esrârü'l-Kur'ân; Mefâtihul-Ulûm; Esrârut-Tenzil ve Envarü't-Te'vîl; Âcâ'ibü'l-Kur'ân.

d) Fıkıh ve Usûl-i Fıkıh.

el-Mahsûl; el-Müntehab fî Usûli'l-Fıkıh; el-Burhânü'l-Bahâ'îyye; el-Kâşif 'an Usûli'd-Delâ'il el-Cedel ve Mebâhisü'l-Cedel.

e) Tıp, Astronomi, Matematik.

Câmi'u'l-Ulûm; Şerhu'l-Kânûn; et-Tıbbü'l-Kebîr; er-Ravzü'l-Arîz fî İlâci'l-Marîz; et-Teşrîh mine'r-Re's ile'l-Halk; el-Eşribe; el-Ahkâmü'l- Alâ'îyye fî'l-Ahkâmi's-Semâviyye; es-Sırrü'l-Mektûm fî Muhâtabeti's-Şems ve'l-Kamer ve'n-Nücûm; er-Riyâzü'l-Münîka; Risale fî İlmi'l-Hey'e; Hadâ'iku'l-Envâr fî Hakâ'iki'l-Esrar; Risale fî İlmi'l-Tirâse.

¹⁴⁸ Yavuz, Yusuf Şevki, **a.g.e.**, c. 12, s. 93.

f) Arap Dili ve Edebiyatı.

Nihâyetü'l-Îcâz fî Dirâyeti'l-Î'câz; Şerhu Nehci'l-Belâğa; el-Muharrer fî'n-Nahv; Şerhu Saktı'z-Zend; Muassal fî Şerhi'l-Mufasssal.

g) Biyografi.

Menâkıbü'l-Îmâmi's-Şâfiî; eş-Şeceretü'l-Mübâreke fî'l-Ensâbi't- Tâlibiyye; Fezia'ilü'l-Ashâb.¹⁴⁹

Bu sayılanların dışında, bazı kaynaklarda Fahreddin er-Râzî'ye ait olmadığı halde ona nisbet edilen eserler de vardır.¹⁵⁰

1.2. MEFÂTÎHU'L-GAYB TEFSİRİ

Fahreddin er-Râzî'ye ait bu tefsirin adı *Mefâtîhu'l-Gayb* olmakla birlikte, et-Tefsîru'l-Kebîr olarak da bilinir. Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb*'ı, akıl prensipleri ve istidlâl yolları ışığında Kur'an'a yöneltilen hücumları önlemek, İslâm inancıyla ilgili istidlâlleri güçlendirmek ve bu konuda ileri sürülen karşı fikirleri reddetmek amacıyla yazdığını belirtir. Eserde rivayet ve dirâyet metotları birlikte kullanılır. Çok miktarda aklî istidlâlde bulunulur venaklî bilgileraklî delillerle desteklenir.¹⁵¹

Mefâtîhu'l-Gayb'ın kaynaklarının başında İbn Abbâs'ın tefsir ve te'villeri gelir. Râzî ondan kelimelerin genel anlamlarını, kıssaları, kıraatleri ve nüzul sebeplerini nakleder. Fahreddin er-Râzî İbn Abbâs' tan naklettiği bazı bilgileri de eleştirir ve doğru bulmaz. O, İbn Abbâs' ın dışında Ubeyy b. Ka'b.(ö. 33/654), İbn Mes'ûd (ö. 32/652-53), Hz. Ömer (ö. 23/644) ve Hz. Âişe'den (ö. 58/678) de görüşlere yer verir.¹⁵²

¹⁴⁹ Yavuz, Yusuf Şevki, **a.g.e.**, c. 12, s. 93-94.

¹⁵⁰ Eserleri hakkında geniş ve toplu bilgi elde edebilmek için aşağıdaki eserlere bk:

Tâcuddîn es Subkî, **a.g.e.**; İbn Hallikân, **a.g.e.**; es-Safedî, **a.g.e.**; İbn el-İbri, **a.g.e.**; el Kıftî, **a.g.e.**; es-Suyûtî, **a.g.e.**; ed-Dâvûdî, **a.g.e.**; İbn İmâd el-Hanbelî, **a.g.e.**; İbn Ebî Useybîa, **a.g.e.**; ez-Zehebî, **a.g.e.**; İbn Hacer, **a.g.e.**; İbn Kesir, **a.g.e.**; İbn Tağrîberdî, **a.g.e.**; Kâtip Çelebi, **a.g.e.**; İsmail Paşa el-Bağdâdî, **a.g.e.**; Ömer Rıza Kehhale, **a.g.e.**; ez-Ziriklî, **a.g.e.**; Muhammed Fadıl b Âşûr, **a.g.e.**; Muhsin Abdulhamîd, **a.g.e.**; Mukaddime, Dr. el Hüseyinî Abdu'l-Mecîd Hâsım, **a.g.e.**, Mecelletü't-türâsi'l-insâniyye, Kâhire, 1985, s. 362-375; Taşkopruzâde, **a.g.e.**; Tarihu İbn'l-verdi, c.2, s.182, ; Muhammed Sâlih ez-Zerkân, **a.g.e.**, Ömer Nasuhi Bilmen, **a.g.e.**; Ferid Vecdî, **a.g.e.**; Er-Râzî, Fahreddin, **a.g.e.**

¹⁵¹ Cebeci, Lütfullah, **DİA**, "Mefâtîhu'l-Gayb", İstanbul, 2003, c. 28, s. 348-350.

¹⁵² Akdemir, Salih, **a.g.e.**, Fahrüddîn er- Râzî' nin Hayatı md.

Adını açık olarak çok fazla zikretmese de Taberî'nin Câmiu'l-Beyân'ı da onun en önemli rivayet kaynaklarından biridir. Kelime tahlillerinde ez-Zeccâc (ö. 311/923) ve el- Ferrâ'dan yararlanır. Dil ile ilgili önemli kaynaklarından biri ise el-Kaffâl' (ö. 365/976) dır. Fahrreddin er- Râzî, el-Gazâlî'nin eserlerinden bilgi ve görüşlere yer verir. Bunun dışında faydalandığı önemli şahsiyetlerden biri de, Ebû Muslim el-İsfehânî (ö. 322/934) dir. Dilbilimsel tahliller ve âyetler arasındaki uyum konularında onun tahlil ve yorumlarına dayanmıştır. O, Mutezilî âlim, Kâdî Abdulcebbar' dan nakillerde bulunur ve kelami konularda görüşlerini eleştirir. Bunların dışında tefsirini oluştururken, ez- Zemahşerî, Mukâtil b. Süleyman (ö. 150/767), İbn. Kuteybe (ö. 276/889), İbn. Arefe (ö. 188/803) İbn Fûrek (ö. 406/1015), Ebû İshak es-Sa'lebî ve el-Vâhidî gibi âlimlerden yararlanmıştır.¹⁵³

Fahrreddin er-Râzî âyetlerin tefsirine bazen sebeb-i nüzûlle, bazen filolojik (dilbilimsel) açıklamalarla, bazen farklı kıraatleri zikretmekle, çoğunlukla da âyetler arasındaki münasebeti göstermekle başlar. Ancak, şazz kıraatlere¹⁵⁴ itibar etmez. Mütevatir kıraatleri¹⁵⁵ delil olarak alır. Bu sebeple, kurrâ hafızların tevatüren naklettiği okuyuşları tercih eder. Bazen de kıraat farklılıklarına aklî izahlar getirir.¹⁵⁶ Müellif bir âyeti tefsir ederken genellikle önce onu açıklayan diğer âyet veya âyetlere işaret eder, önceki âyetlerle münasebetini kurar, ardından âyetin kıraat yönüne geçer, filolojik yönünü ele alır, en sonunda çıkarılabilecek manaları etraflica sıralar.¹⁵⁷

Râzî kelimeleri dilbilimsel açıdan da inceler. Sarf ve nahiv açısından âyetleri ayrıntılı olarak irdeler ve şiirleri de delil olarak kullanır. Kêlâmî açıklama ve tartışmalara tefsirinde yoğun olarak yer verir. Önce muhaliflerin görüşlerini bütün anlamlarıyla verir, sonra onları cevaplandırmaya çalışır. Kendi görüşünü gerekçelendirirken pek çok bilgi alanından yararlanarak aklî değerlendirmelere başvurur.¹⁵⁸

¹⁵³ Akdemir, Salih, **a.g.e.**, Fahrüddîn er- Râzî' nin Hayatı md.

¹⁵⁴ Şazz Kırâat: Kur'ân-ı Kerim'i doğru şekilde okuma esaslarından en az birini taşımayan okuyuş demektir. Ayrıntılı bilgi için bk. Birışık, Abdülhamit, **DİA**, "Kıraat", 2002, c. 25, s. 426-433.

¹⁵⁵ Mütevatir Kıraat: Pek çok ibadet ve muâmelât konusunda olduğu gibi Kur'ân tilâvetiyle ilgili icra ve telaffuz etmelerinde kendilerinden şüphe edilmeyen topluluğun aktardığı kıraat şekli. Ayrıntılı bilgi için bk. Birışık, Abdülhamit, **a.g.e.**, c. 25, s. 426-433.

¹⁵⁶ Akdemir, Salih, **a.g.e.**, Fahrüddîn er- Râzî' nin Hayatı md.

¹⁵⁷ Cebeci, Lütfullah, **a.g.e.**, c. 28, s. 348-350.

¹⁵⁸ Akdemir, Salih, **a.g.e.**, Fahrüddîn er- Râzî' nin Hayatı md.

Fahreddin er-Râzî, mes'ele, bâb, nev', hucce, kavî, hukm gibi adlandırmalarla başlıklarını belirler. Böylelikle okuyucuyu sistemli bir anlatımla buluşturur. Tefsirinde Mushaf tertibini esas alır. Metodunu ise, müstakîl bir cilt olarak ele aldığı Fâtîha suresi tefsirinde ortaya koyar. Eserde her surenin tefsiri başlı başına bir kitap niteliğindedir.¹⁵⁹

Mefâtîhu'l-Gayb da, kaynak belirtilmeksizin genellikle senetsiz olarak 1600 hadise yer verildiği görülür. Bunlardan 1062'si *Kütüb-i Sitte*'de bulunur. Zayıf görülen rivayetler ise tenkit edilir. Bunun dışında, hadisler konusunda, Gazzâlî'nin *İhyâ'ü Ulûmi'd-Dîn* adlı eseri, *Mefâtîhu'l-Gayb* tefsiri için önemli bir kaynaktır. Râzî, çoğu kez, hadis literatürüne ve tefsirlere giren İsrâiliyat'ı gerek rivayet tekniği gerekse akli istidlâl yöntemiyle eleştirerek reddeder.¹⁶⁰

Fahreddin er-Râzî, Kur'ân'da neshin (Şer'î bir hükmün daha sonra gelen şer'î bir delille kaldırılması) varlığını kabul ederse de mensuh (hükmü kaldırılan) âyetlerin sayısını az gösterme eğilimindedir. O, âyetler ve sureler arasındaki münasebet üzerinde önemle durur ve âyetlerin tertibine özen göstermeyen müfessirleri eleştirir.¹⁶¹

Fahreddin er-Râzî'nin tasavvufa yöneldiği bir zamanda yazıldığı söylenen tefsirinde, tasavvufî açıklama ve değerlendirmeler bir hayli fazladır. Onun bazen hiç beklenmedik yerde âyetin bir kelimesinden işârî anlamlar çıkardığı, mutasavvıfların bile delil olarak kullanmadığı birçok âyetten tasavvuf lehine deliller ve anlamlar çıkardığı ifade edilmiştir. Fahreddin er-Râzî, vahdet-i vücûd gibi tasavvufun en hassas konularını bile şer'i ölçüleri zedelemekten ele almış, makul bir üslûpla tasavvufî tefsirin bir örneğini ortaya koymuştur.¹⁶² O, bütün ilimlerin Kur'ân'da bulunduğunu kabul eder. Bu bakımından tefsirinde fen bilimleri ve özellikle astronomiden yararlanarak açıklamalar yapar. Tıp alanında uzman olduğu için bazı âyetlerde tıbbî açıklamalara başvurur.¹⁶³

Râzî, Şâfi mezhebine mensup olmasının da etkisiyle, tefsirinde yoğun bir şekilde fikhî meselelere yer verir. Özellikle ahkâm âyetlerinin tefsirinde mezheplerin ihtilâflarını ayrıntılı

¹⁵⁹ Akdemir, Salih, **a.g.e.**, Fahrüddîn er- Râzî' nin Hayatı md.

¹⁶⁰ Cerrahoğlu, İsmail, **Fahreddin er-Râzî ve Tefsiri**, Atatürk Ü. İslâmi İlimler Fak. Dergisi, 1977, Sayı 2, s. 7-57.

¹⁶¹ Cebeci, Lütfullah, **a.g.e.**, c. 28, s. 348-350.

¹⁶² Ömer Nasuhi Bilmen, **a.g.e.** c, 2, s. 490-494.

¹⁶³ Akdemir, Salih, **a.g.e.**, Fahrüddîn er- Râzî' nin Hayatı md.

bir şekilde açıklar. Fıkıh Usulü'yle ilgili açıklamalar yapar ve âyetlerden hangi hükümlerin ne şekilde çıkarıldığını gösterir.¹⁶⁴ O, özellikle Hanefî âlim el-Cessâs'a karşı, kendi mezhebinin görüşlerinin doğruluğunu savunur.¹⁶⁵

Râzî'nin tefsiri, pek çok konuyu içermesi bakımından bazı âlimlerce eleştirilmiştir. İbn Teymiyye (ö. 728/1328) ve Ebû Hayyân el-Endelüsî (ö. 745/1344), Râzî'nin tefsirinin tefsirden başka her şeyi içerdiğini ileri sürerek eleştirmişlerdir. Subkî (ö. 771/1370) ise "Onun tefsiri, tefsirle birlikte her şeyi ihtiva eder." diyerek Râzî'yi savunmuştur.¹⁶⁶

Fahreddin er-Râzî'nin bu eseri, kendisinden sonra gelen tefsir âlimlerini ciddi şekilde etkilemiştir. Özellikle dirâyet tefsiri metodunu kullanan müfessirlerin kaynak noktası olmuştur. Kādî Beyzâvî, Ebû Hayyân el-Endelüsî, bir rivayet müfessiri olduğu halde İbn Kesîr (ö. 774/1373), Ebüssuûd Efendi (ö. 982/1574), İsmâil Hakkı Bursevî (ö. 1137/1725), Şehâbeddin Mahmûd el-Âlûsî (ö. 1270/1854), Ahmed Mustafa el-Merâgî (ö. 1881-1945), Muhammed Abduh (ö. 1849-1905), Reşîd Rızâ (ö. 1865-1935), Elmalılı Muhammed Hamdi (ö. 1878-1942) gibi müfessirler *Mefâtîhu'l-Gayb*'dan önemli ölçüde istifade etmişlerdir.¹⁶⁷

¹⁶⁴ Cebeci, Lütfullah, **a.g.e.**, c. 28, s. 348-350.

¹⁶⁵ Akdemir, Salih, **a.g.e.**, Fahrüddîn er- Râzî' nin Hayatı md.

¹⁶⁶ Akdemir, Salih, **a.g.e.**, Fahrüddîn er- Râzî' nin Hayatı md.

¹⁶⁷ Cebeci, Lütfullah, **a.g.e.**, c. 28, s. 348-350.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

1- ADÂLET İLE İLGİLİ ÂYETLER, DELALET ETTİĞİ HÜKÜMLER VE YORUMLARI

Adl kavramının etimolojik yapısı, eş ve zıt anlamları, Kur'ân-ı Kerim'deki anlam alanlarına değinmiştik. Bu bilgiler ışığında, adâlet kavramının türetildiği adl fiilinin, isim ve fiil formundaki farklı biçimleriyle, Kur'ân-ı Kerim'de 28 âyette geçtiği belirtilmektedir.¹⁶⁸ Bu âyetlerden 12'si Mekke'de, 16'sı Medine'de nâzil olmuştur.¹⁶⁹ 28 âyetin 14'ü fiil, 14'ü de isim formunda gelmiştir. Fiil formlarının biri tanesi müfred-gâib mâzî¹⁷⁰, iki tanesi cem'-muhatap emr¹⁷¹ ve kalan on bir mudârî fiilin bir tanesi nefis-i mutekellim vahdehu diğerleri ise cem'-muhatap formunda olup, bu fillerin 7 tanesi Mekke'de, diğer 7'si ise Medine'de nâzil olmuştur¹⁷². Bunun dışında, Mekkî bir sure olan En'âm suresinin 152. âyetinin Medine'de nâzil olduğu bilinmektedir. İsim formlarının ise tamamı adl köküyle gelir. Bunların on tanesi merfu, üçü mecrûr ve biri mansûb'dur. Ayrıca bunların dördü Mekke'de, on tanesi ise Medine'de inmiştir.¹⁷³

Bu bilgilerden sonra çalışmamıza, Kur'ân-ı Kerim'deki adâlet mefhumunu içeren âyetleri, adâlet kelimesinin eş anlamlarıyla birlikte ele alarak ve birinci bölümde özetlediğimiz kavram alanlarına bağlı kalarak tespit edip, aynı konuyu ihtiva eden diğer âyetlerin tefsirini yinelemeden, tahlil ettiğimiz âyetlerin sonuç bölümlerinde işaret ederek devam edeceğiz.

¹⁶⁸ Abdu'l-Bâkî, Muhammed Fuâd, **a.g.e.**, s. 550-551; Topaloğlu, Bekir, **DİA**, "Adl" Türkiye Diyanet Vakfı Yay., 1988, c. 1, s. 387.

¹⁶⁹ Abdu'l-Bâkî, Muhammed Fuâd, **a.g.e.**, s. 450.448.449.750.751.

¹⁷⁰ 82/82 **İnfitâr** 6-8.

¹⁷¹ 112/5 **Mâide** 8; 55/6 **En'âm** 152.

¹⁷² 92/4 **Nisâ** 3-129-135; 112/5 **Mâide** 8; 55/6 **En'âm** 1-70-150; 62/42 **Şûrâ** 15; 39/7A'râf 159-181; 48/27**Neml** 60.

¹⁷³ Ez-Zemahşerî, **el-Keşşâf**, thk. Ahmed Abdulmevcud, Riyad 1998, Mektebetu Ubeykan, c. 2, s. 320.

2- KUR'ÂN-I KERİM'DEKİ ADÂLET İLE İLGİLİ ÂYETLER VE BU ÂYETLERİN RÂZÎ TEFSİRİ EKSENİNDE TAHLİLLERİ

2.1. Bakara, 48. Âyet

وَاتَّقُوا يَوْمًا لَا تَجْزِي نَفْسٌ عَنْ نَفْسٍ شَيْئًا وَلَا يُقْبَلُ مِنْهَا عَدْلٌ وَلَا تَنفَعُهَا شَفَاعَةٌ وَلَا هُمْ يُنصَرُونَ.

“Öyle bir günden sakının ki o gün hiç kimse bir başkası adına bir şey ödeyemez. Hiçbir kimseden herhangi bir şefaata kabul olunmaz, fidye alınmaz. Onlara yardım da edilmez.”

2.1.1. Âyetin Tefsiri

Fahreddîn er-Râzî âyeti tefsire, (وَ اتَّقُوا) sakının manasındaki emri açıklayarak başlar ve âyette geçen adl kavramının fidye anlamında kullanılmasıyla ilgili, âyetin nüzul sebebine vurgu yapar:

...Bil ki bu günde korkmak, o günde meydana gelecek olan Allah'ın azap ve şiddetli acılarından dolayıdır. Çünkü günün kendisinden korkulmaz. O gün cennetlik ve cehennemliklerin hepsi mutlaka Allah'ın huzuruna geleceklerdir. Sonra Cenâb-ı Hak ahiret gününü, insanları korkutmak için, en şiddetli ve azametli sıfatlarla nitelemiştir. Çünkü Araplar, kendilerinden birisi hoş olmayan bir duruma düşüp, hısım akrabası onu bundan kurtarmaya çalıştıkları zaman, içlerinde hamiyetperverlik namına ne varsa hepsini harcar ve tıpkı bir babanın çocuğunun başına gelen kötülüğü defetmeye çalışması gibi, bu kötülüğü ondan savmaya uğraşırlardı. Eğer o, engelini aşamayacağı bir kimseyi görürlerse, çeşitli tevazu yollarını ve şefaata çeşitlerini devreye sokarak, sertlikle yapamadığı şeyi yumuşaklıkla yapmaya çalışırlardı. Eğer hem sertlik hem de yumuşaklık fayda vermez ise, geriye o kimseye ya mal veya başka çeşit bir şeyden fidye vermek kalırdı. Eğer bu üçü de ona bir fayda temin etmez ise, dostları ve kardeşlerinden umduğu yardıma yönelirdi. İşte bu âyet, Cenâb-ı Hakk'ın, bu yollardan hiçbirinin ahirette günahkârlara fayda vermeyeceğini bildirmiştir.¹⁷⁴

Râzî, daha sonra adâletin gerçekleşmesi adına, ahirette hiçbir kimseye güç, kudret ya da varlıklarından dolayı tolerans gösterilmeyeceğine delil olan onlardan fidye alınmaz cümlesinin, onlar inanmadıkları ve işledikleri kabahatlerden tövbe etmedikleri sürece müminlerle denk tutulmazlar manasına geldiğini belirtir ve cümlelerin diğer sure ve âyetlerdeki kullanımlarına da değinerek şunları söyler:

¹⁷⁴ Fahreddin er-Râzî, **Tefsir-i Kebir, Mefâtihu'l-Gayb**, Akçağ Yay, Ankara, 1988, c. 2, s. 494.

Allah Teâlâ'nın âyetinin manası "Ondan fidye de kabul edilmez" demektir. Nitekim Cenâb-ı Hak: "Sonra inkâr edenler, (başka varlıkları) Rablerine denk tutuyorlar"¹⁷⁵ buyurmuştur. Bu âyetin bir benzeri de şu âyetlerdir: "O inkâr edip kâfir olanlar (yok mu?) eğer yeryüzünde bulunan her şey bir misli ile beraber o kâfirlerin olsa da, onlar kıyamet gününün azabından (kurtulmak için) ona fidye olarak verseler, bu fidye onlardan kabul olunmazdı."¹⁷⁶; "İnkâr edenler ve kâfir olarak ölenler yeryüzü dolusu altını (azaplarına karşılık) fidye olarak verseler bile, bu onların hiçbirinden kabul edilmez."¹⁷⁷; "O (kâfir) fidye olarak ne verirse versin, bu ondan kabul edilmez.(En'am,70)¹⁷⁸

Ona göre, fidye (adl), Hıristiyan doktrinine ve Yahudiler'in, seçilmiş toplum olduklarına dair inançlarına uygun bir davranış biçimidir. Çünkü onlar bu anlayış çerçevesinde hesap günü cezadan muaf olacaklarına inanırlar. Ancak her iki düşünce de Kur'ân'da kesin olarak reddedilir. Zira bu âyette açık bir şekilde, her insanın yaptıklarından bizzat sorumlu olduğu, işlenen kabahatlerin hesap günü kimse tarafından karşılanamayacağı bildirilmiştir.¹⁷⁹

Râzî, âyetin devamında yer alan "hiç kimse diğer bir kimseye hiçbir şey ödeyemez" ibaresinin ise; kıyamet günü hiçbir kimse, hiçbir bakımdan bir başkasının yerine geçemez ve ona isabet edecek hiçbir cezayı onun için yüklenemez. Aksine o günde kişi, kardeşinden, annesinden ve babasından bile kaçır. Şeklinde anlaşılması gerektiğini düşünür.¹⁸⁰

Müfessirimiz, şefaet etme konusunda Mu'tezile'ye ait, "büyük günah işleyene şefaet yoktur" iddiasına ise, Ehl-i Sünnet Akâidi¹⁸¹ etrafında cevaplar verir. Örneğin ona göre Mu'tezile'nin savunduğu, Şefaatin sevabı elde etmiş müminler için olduğu, şefaatin tesirinin ise, müminlerin hak ettikleri sevaba fazlalık kazandırmak olduğu iddiası doğru değildir. Aksine, şefaatin tesiri, azabı hak etmiş kimselerden azabı düşürür. Bu şefaet, ya mahşer meydanında onlara yapılır da cehenneme hiç girmezler veya onlar cehenneme girdikleri zaman onlara şefaet olunur ve böylece cehennemden çıkarılır, cennete girdirilirlir.¹⁸²

¹⁷⁵ 55/6 En'am 1.

¹⁷⁶ 112/5 Mâide 36.

¹⁷⁷ 89/3 Âl-i İmran 91.

¹⁷⁸ Fahreddin er-Râzi, a.g.e., c. 2, s. 494-495.

¹⁷⁹ Fahreddin er-Râzi, a.g.e., c. 2, s. 494-495.

¹⁸⁰ Fahreddin er-Râzi, a.g.e., c. 2, s. 494-498.

¹⁸¹ Akâid: "İslâm dininde inanılması gereken esasların bütünü ve bunları konu edinen ilmin adı." Ayrıntılı bilgi için bk. Kılavuz, Ahmet Saim, "Akâid", DİA, TDV. Yay., yıl: 1989, c. 2, s. 212-216.

¹⁸² Fahreddin er-Râzi, a.g.e., c. 2, s. 498-499.

Râzî'ye göre âyette, sevapları artırma hususundaki şefaatin kastedilmesi de caiz değildir. Bilakis Hak Teâlâ, o günde hiçbir şefaatin fayda vermeyeceğini bildirerek, insanları sakındırmıştır. Şefaatin olmaması, sevabın artırılması hususuna dönük olduğu zaman, sakındırma tam manası ile olmaz. Çünkü artırılmamasında herhangi bir tehlike ve zarar yoktur. Bunu şu durum açıklar: Eğer Allah Teâlâ, sevaba hak kazananların faydalarını hiçbir kimsenin şefaati ile artırmayacağı günden (kıyamet gününden) korkun demiş olsaydı, bununla günahlardan herhangi bir zecr (sakındırma) meydana gelmezdi. Yok, eğer, cezayı hak etmiş kimselerin cezasını hiçbir şefaatçinin şefaati ile düşürmeyeceğim (kıyamet) günden korkunuz demiş olsa idi, bu söz günahlardan sakındırıcı olurdu. Böylece âyetten anlaşılması gereken, şefaatin tesirinin sevabı artırma hususunda değil, cezayı düşürme hususunda olduğudur.¹⁸³

Râzî ayrıca, şefaatin yokluğuna dair Mu'tezile'nin ileri sürdüğü, "Sizden hiçbirinizi, kıyamet gününde boynunda feryat eden bir koyunla bulmayayım. O: "Ya Rasulullah, imdad! Dedikçe ben: "Bugün Allah'ın hükmünden sana hiçbir fayda sağlayamam, nitekim durumu sana tebliğ etmiştim" diyeceğim"¹⁸⁴ hadisindeki yer mefhumunun, Hz. Peygamber (s.a.v.)'in kıyametin muhtelif yerlerinde bazı insanlara şefaate etmeyeceğine işaret ettiğini belirtir. Fakat bu, Hz. Peygamber (s.a.v.)'in büyük günah sahiplerinden hiç kimseye şefaate etmeyeceği ve şefaatinin kıyametin bütün noktalarında imkânsız hale geldiği anlamına gelmez. Ona göre belki de Hz. Peygamber (s.a.v.), bazı yerlerde ve bazı zamanlarda şefaate etmeye me'zun (izinli) değildir ve daha sonra başka bir yerde ve başka bir zamanda, şefaatte bulunmaya me'zun olduğunda şefaate edebilecektir.¹⁸⁵

Müfessirimiz ayetteki onlara yardım da olunmaz hükmünün, günahlardan büyük bir sakındırma ve insandan sadır olan günahları tövbe ile telafi etmesine en kuvvetli bir teşvik olduğu görüşündedir. Çünkü insan, ölümden sonra herhangi bir tedarik şefaate, yardım ve fidyenin olmayacağını düşündüğünde, kurtuluşunun ancak Allah'a itaatle olacağını anlar. İbadetlerinde her an kusur işlemekten ve ömrünün uzun olacağına yakını bir bilgisi olmadığı

¹⁸³ Fahreddin er-Râzî, **a.g.e.**, c. 2, s. 500.

¹⁸⁴ İbrahim Canan, "Devlet Malından Çalmak (Gulûl)" **Kutub-i Sitte Tercüme ve Şerhi**, Akçağ Yay., Ankara, 1988, c.7,s. 406-408.

¹⁸⁵ Fahreddin er-Râzî, **a.g.e.**, c. 2, s. 522.

için tövbeye fırsat bulamamaktan korkar. Böylelikle, her hâl ü kârda bir korku ve endişe içinde olur.¹⁸⁶

2.1.2. Ayetten Çıkan Hüküm ve Hikmetler

1- Ayetin nüzul sebebi, İsrail oğullarının yaptığı kötülüklerdir.¹⁸⁷ Çünkü onlar, Hakkı batıl ile karıştıran bile bile hakkı gizleyen,¹⁸⁸ iyiliği emreden, fakat kendileri yapmayan bir kavimdi. İnsanları hidayete ve doğru yola çağırıyorlar, kendileri buna uymuyorlardı.¹⁸⁹

2- Âyette adâlet, “adl.” köküyle, “Fidye” anlamında kullanılmıştır. Bu anlamda kullanılan diğer âyetler, Bakara 2/123, En‘âm 6/70. âyetleridir. Ayrıca, bu âyetteki manadan olmak üzere fidye kelimesinin kullanıldığı yerler, Âli İmrân 3/91 ve Hadîd 57/15. âyetlerdir.

3- Âyette, *öyle bir günden ifadesiyle* “Kıyamet Günü” kastedilmektedir.¹⁹⁰

4- *Sakının* ifadesi emir kipinde tehdit anlamı içerir.¹⁹¹ Cenâb-ı Hak, bu tehtidi kıyamet gününün dehşetinden, insanları korkutmak için, en şiddetli ve azametli sıfatlarla nitelemiştir. O, âdaleti gereği, kıyamet gününün mahiyeti hakkında bilgi sahibi olmayan kullarına ilmiyle kıyamet gününün zorluğunu vahyeder. Böylelikle kulların işledikleri günahlardan tövbe ederek pişman olmalarını ve kurtuluşa ermelerini ister.

5- *Hiç kimse diğer bir kimseye hiçbir şey ödeyemez* ifadesi, Kıyamet günü hiçbir kimse, hiçbir kimsenin hiçbir bakımdan yerine geçemez ve ona isabet edecek hiçbir cezayı onun için yüklenemez anlamındadır.¹⁹² Aksine o günde kişi, kendi derdine düşecek ve

¹⁸⁶ Fahreddin er-Râzi, **a.g.e.**, c. 2, s. 495.

¹⁸⁷ Bk. İmam Nesefî, **Nesefî Tefsiri**, Ravza Yay.:İstanbul, 2003, c. 1, s. 288-289; İmam Kurtubi, **el-Camiu li-Ahkami'l-Kur'ân**, Buruc Yay., İstanbul, 1997-2003, c. 2, s. 67.; Ebu'l-Fida İsmail İbn Kesir, **Hadislerle Kur'ân-ı Kerim Tefsiri**, Çağrı Yay., İstanbul, 1983-1996, c. 2, s. 334-336.

¹⁸⁸ 87/2 **Bakara** 42.

¹⁸⁹ 87/2 **Bakara** 44.

¹⁹⁰ Fahreddin er-Râzi, **a.g.e.**, c. 2, s. 494; İmam Nesefî, **a.g.e.**, c. 1, s. 288-289; İmam Kurtubi, **a.g.e.**, c. 2, s. 67.

¹⁹¹ Fahreddin er-Râzi, **a.g.e.**, c. 2, s. 494.; İmam Kurtubi, **a.g.e.**, c. 2, s. 67.; Ebu Cafer Muhammed b. Cerir et-Taberi, **Taberi Tefsiri**, Hisar Yayınevi, İstanbul, 1996, c. 1, s. 203.

¹⁹² Fahreddin er-Râzi, **Tefsir-i Kebir, Mefâtihu'l-Gayb**, Akçağ Yay., Ankara, 1989, c. 2, s. 495-498.

kardeşinden, annesinden ve babasından bile kaçacaktır.¹⁹³ Bu manada yer alan diğer âyetler ise şunlardır:

*Ey insanlar, Rabbinize karşı gelmekten sakının. Babanın oğlu, oğlun da babası için bir şey ödeyemeyeceği günden korkun. Allah'ın verdiği söz şüphesiz gerçektir. Dünya hayatı sakın sizi aldatmasın. Allah'ın affına güvendirilerek şeytân sizi ayartmasın.*¹⁹⁴; *Kimse diğerinin yükünü yüklenmez.*¹⁹⁵; *O gün herkes kendi derdine düşer.*¹⁹⁶

6- Hiçbir kimseden herhangi bir şefaât kabul olunmaz ifadesinin, kâfirler hakkında olduğu konusunda icma vardır.¹⁹⁷ Dolayısıyla müminler için geçerli değildir. Cenâb-ı Hak (c.c.) bu gerçeği şu âyetlerde açıkça bildirmiştir:

*Ve onlar ancak onun rızasına ermiş (mü'min)lere şefaât edebilirler.*¹⁹⁸;

*Onun nezdinde şefaât, kendisine izin verilenden başkasına fayda vermez.*¹⁹⁹;

*İzni olmaksızın onun katında şefaatte bulunacak kimdir?*²⁰⁰

Ayrıca, âyetle ilgili Mu'tezili âlimlerin ileri sürdükleri, “şefaât sevabı hak etmiş olan müminler içindir ” tezi ise yersizdir. Çünkü Cenâb-ı Allah, yukarıda belirtilen âyetlerde bu konuda açık bir hüküm koymadığı gibi, izni dâhilinde şefaatin hak olduğunu da açıkça bildirmiştir. Bununla beraber, şefaatin var olmadığını iddia edebilmek için âyetin nuzûl sebebini bilmiyor olmak gerekir. Bu da Mu'tezili âlimler için imkânsız olsa gerektir. Öyleyse, inkârcı bir kavim olan İsrailoğulları hakkında nâzil olan bir âyetin hükmü kıyâmete kadar bâkidir ve hükmün hangi noktalara râci olduğunu iyi anlamak gerekir. Bu konuda kıraat imamlarından İbn Kesir ve Ebu Amr, âyetteki zamirin mümin kimseye râci olduğunu,

¹⁹³ 24/80 **Abese** 34.

¹⁹⁴ 57/31 **Lokmân** 33.

¹⁹⁵ 43/35 **Fâtır** 18.

¹⁹⁶ 24/80 **Abese** 34.

¹⁹⁷ İmam Kurtubi, **a.g.e.**, c. 2, s. 69.; Zuhayli, Vehbe, **et-Tefsirü'l-Münir**, Risale Yay., İstanbul, 2013, c. 1, s. 138; İmam Nesefî, **a.g.e.**, c. 1, s. 288-289.

¹⁹⁸ 73/21 **Enbiyâ** 28.

¹⁹⁹ 58/34 **Sebe** 23.

²⁰⁰ 87/2 **Bakara** 255.

burada kastedilenin, iman etmiş olan bir kimseden inanmamış birine (kâfir kimseye) şefaati kabul olunmaz, aracılığına izin verilmez manasına geldiğini aktarırlar.²⁰¹

Yani, iman etmiş olan bir kişinin inanmamış birine (kâfir kimseye) şefaati kabul olunmaz, aracılığına izin verilmez.

7- Ondan bir fidye alınmaz ibaresi, o gün, inanmayanlarla, diğer varlıkları Râb'lerine denk tutanlar, tüm varlıklarını kurtulmak için feda etseler bile boştur anlamındadır.

Bu manadaki diğer âyetler şunlardır:

*Sonra inkâr edenler, (başka varlıkları) Rablerine denk tutuyorlar.*²⁰²

*O inkâr edip kâfir olanlar (yok mu?) eğer yeryüzünde bulunan her şey bir misli ile beraber o kâfirlerin olsa da, onlar kıyamet gününün azabından (kurtulmak için) ona fidye olarak verseler, bu fidye onlardan kabul olunmazdı.*²⁰³

*İnkâr edenler ve kâfirler olarak ölenler yeryüzü dolusu altını (azaplarına karşılık) fidye olarak verseler bile, bu onların hiçbirinden kabul edilmez.*²⁰⁴

*O (kâfir) fidye olarak ne verirse versin, bu ondan kabul edilmez.*²⁰⁵

Artık, imtihan bitmiştir. Hakikatle yüzleşme zamanı gelmiş ve herkes kazandıklarıyla baş başa kalmıştır.

8- Onlara yardım da edilmez: Onlar-inkâr edenler- artık dünyadaki akrabalık, dostluk ilişkilerinden kaynaklanan yardımdan da mahrum olacaklar ve yapayalnız kalacaklar demektir. Nasr (yardım) onlardan uzaktır. Türlü kabahatlerinin üstünü örten ensâr (yardım edenler) ise artık yoktur. Artık intikam vaktidir. İntikam almak da, bir yardım ve zalime bir karşı duruş manasında “nusret ve intişar” kelimeleriyle isimlendirilmiştir.²⁰⁶ Bu âyet, onların kıyamet gününde azaba uğradıklarında, onlar namına intikam alacak birisini bulamayacakları manasına da gelebilir. Hülâsa, sanki yardım, şiddet ve belaları savuşturma

²⁰¹ İmam Nesefî, **a.g.e.**, c. 1, s. 288-289.

²⁰² 55/6 **En'am** 1.

²⁰³ 112/5 **Mâide** 36.

²⁰⁴ 89/3 **Âl-i İmran** 91.

²⁰⁵ 55/6 **En'am** 70.

²⁰⁶ Fahreddin er-Râzi, **a.g.e.**, c. 2, s. 495-498; İmam Kurtubi, **a.g.e.**, c. 2, s. 72.

demektir. İşte bu sebeple Hak Teâla, orada azabından o kâfirleri kurtaracak birisinin bulunmadığını haber vermiştir.²⁰⁷

2.2. Bakara, 282. Âyet

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا تَدَايَنْتُمْ بِدَيْنٍ إِلَى أَجَلٍ مُّسَمًّى فَاكْتُبُوهُ وَلْيَكُنْ بِبَيْنِكُمْ كَاتِبٌ بِالْعَدْلِ وَلَا يَأْبَ كَاتِبٌ أَنْ يَكْتُبَ كَمَا عَلَّمَهُ اللَّهُ فَلْيَكْتُبْ وَلْيُمْلِلِ الَّذِي عَلَيْهِ الْحَقُّ وَلْيَتَّقِ اللَّهَ رَبَّهُ وَلَا يَبْخَسَ مِنْهُ شَيْئًا فَإِن كَانَ الَّذِي عَلَيْهِ الْحَقُّ سَفِيهًا أَوْ ضَعِيفًا أَوْ لَا يَسْتَطِيعُ أَنْ يُمِلَّ هُوَ فَلْيُمْلِلْ وَلِيُّهُ بِالْعَدْلِ.....الخ.²⁰⁸

“Ey iman edenler! Belli bir süre için birbirinize borçlandığınız zaman bunu yazın. Aranızda bir yazıcı adâletle yazsın. Yazıcı, Allah'ın kendisine öğrettiği şekilde yazmaktan kaçınmasın, (her şeyi olduğu gibi dosdoğru) yazsın. Üzerinde hak olan (borçlu) da yazdırsın ve Rabbi olan Allah'tan korkup sakınsın da borçtan hiçbir şeyi eksik etmesin (hepsini tam yazdırsın). Eğer borçlu, akli ermeyen veya zayıf bir kimse ise, ya da yazdıramıyorsa, velisi adâletle yazdırsın. (Bu işleme) şahitliklerine güvendiğiniz iki erkeği; eğer iki erkek olmazsa, bir erkek ve iki kadını şahit tutun. Bu, onlardan biri unutacak olursa, diğerinin ona hatırlatması içindir. Şahitler çağırıldıkları zaman (gelmekten) kaçınmasınlar. Az olsun, çok olsun, borcu süresine kadar yazmaktan usanmayın. Bu, Allah katında adâlete daha uygun, şahitlik için daha sağlam, şüpheye düşmemeniz için daha elverişlidir. Yalnız, aranızda hemen alıp verdiğiniz peşin ticaret olursa, onu yazmamanızdan ötürü üzerinize bir günah yoktur. Alışveriş yaptığınız zaman da şahit tutun. Yazana da, şahide de bir zarar verilmesin. Eğer aksini yaparsanız, bu sizin için günahkârca bir davranış olur. Allah'a karşı gelmekten sakının. Allah size öğretiyor. Allah her şeyi hakkıyla bilendir.”

²⁰⁷ Fahreddin er-Râzi, a.g.e., c. 2, s. 495-498.

²⁰⁸ الخ: İlâ âhir demektir. İlâ âhir, “Sonuna kadar, sonuna varıncaya kadar anlamı taşır. Bâkara Suresindeki bu âyet Kur’ân-ı Kerim-in en uzun âyetidir. “Müdâyene âyeti” olarak bilinir. Müdâyene: “Borçlanma” demektir.

2.2.1. Âyetin Tefsiri

Fahreddin er-Râzî tefsirine, âyetin bir önceki âyetlerle münasebetini açıklayarak başlar. Ona göre bu âyet-i kerimenin, kendinden öncekilerle münasebeti hususunda iki vech (yön) bulunmaktadır.²⁰⁹

1. vecih: Allahü Teâlâ'nın bu âyetteki hükümden önce iki hüküm zikretmesidir.

Bu hükümler şunlardır: Allah yolunda infak etmek (takvaya yönelmek) suretiyle malın eksilmesi²¹⁰ ve ribâyı (fâizi) terk etmek sebebiyle malın eksilmesi.²¹¹

Râzî, hükümleri açıkladıktan sonra, öyle bir günden sakınız ki o gün Allah'a döndürüleceksiniz. Sonra (o günde) herkese kazandığı tastamam verilecektir.²¹² âyetinin ciddi bir ihtar mahiyetinde olduğunu, bu ihtarın sebebinin ise, insanı helâl malın korunmasına, onu bozulmaktan ve zayi olmaktan muhafaza yollarına teşvik etmek olduğunu söyler. Çünkü Allah yolunda infâka, ribâ'yı terke ve takvayı terk etmemeye muktedir olabilmek, ancak malın mevcudiyetiyle hâsıl olabilir.²¹³ Cenâb-ı Hak, işte bu incelikten ötürü, bahse konu âyetinde, helâl malın muhtelif telef ve zayi olma sebeplerinden korunması hususunda önemli ve dikkat çekici tavsiyelerde bulunmuş, emirler vermiştir. Bu emirler şunlardır:

1- *Belli bir süre için birbirinize borçlandığınız zaman bunu yazın.*

2- *Aranızda bir yazıcı adâletle yazsın.*

3- *Yazıcı, Allah'ın kendisine öğrettiği şekilde yazmaktan kaçınmasın, (her şeyi olduğu gibi dosdoğru) yazsın.*

4- *Üzerinde hak olan (borçlu) da yazdırsın ve Rabbi olan Allah'tan korkup sakınsın da borçtan hiçbir şeyi eksik etmesin. (hepsini tam yazdırsın)*

5- *Eğer borçlu, akli ermeyen veya zayıf bir kimse ise, ya da yazdıramıyorsa, velisi adâletle yazdırsın.*

²⁰⁹ Fahreddin er-Râzî, **a.g.e.**, c. 6, s. 43-45.

²¹⁰ 87/2 **Bakara** 276-277.

²¹¹ 87/2 **Bakara** 275-278.

²¹² 87/2 **Bakara** 281.

²¹³ Fahreddin er-Râzî, **a.g.e.**, c. 6, s. 43-45.

6- (Bu işleme) şahitliklerine güvendiğiniz iki erkeği; eğer iki erkek olmazsa, bir erkek ve iki kadını şahit tutun.

7- Şahitler çağırıldıkları zaman (gelmekten) kaçınmasınlar.

8- Az olsun, çok olsun, borcu süresine kadar yazmaktan usanmayın.

9- Alışveriş yaptığınız zaman da şahit tutun.

10- Yazana da, şahide de bir zarar verilmesin.

11- Allah'a karşı gelmekten sakının.²¹⁴

Râzî, bu emirlerin vahyedilmesindeki sebebi şöyle açıklar: Cenâb-ı Hak, evvelki iki hükümde, malın azalmasına sebep olacak şeyleri zikretmiştir. Böylelikle insan, bu bilgiler vasıtasıyla Allah yolunda infak edebilecek, ribâ ve benzeri Allah'ın gazabını gerektirecek şeylerden kaçınabilecek ve nihayetinde helâl mal korunarak yok olup zayi olmaktan kurtarılacaktır.²¹⁵

2. Vecih: Âyetteki müdâyene kelimesiyle kastedilen selem akdi²¹⁶ dir. Allahü Teâlâ, bir önceki âyette ribâyı yasaklamış ve her ne kadar ribâdan elde edilmek istenen bütün faydalar selem akdinde mevcut görünüyorsa da, bu âyetin tamamında selem akdine izin vermiştir. Bundan dolayı bazı âlimler söyle demişlerdir: Cenâb-ı Allah, haram bir yolla ulaşılan her lezzet ve faydayı elde etmek için, mutlaka helâl ve meşru olan başka bir yol koymuştur. Bu da, âyetin önceki âyetlerle münasebeti hususunda zikredilen bir başka görüştür.²¹⁷

Fahreddin er-Râzî tefsire, deyn بَدَيْنٍ²¹⁸ kelimesiyle karz قرض²¹⁹ kelimesi arasındaki farkı açıklayarak devam eder. Ona göre, deyn kelimesinin mastarı tefaül vezninde bir kelime olduğu için “birbirinize borç verdiniz.” anlamına gelir. Borçlandınız kelimesi ise, “borç ile alışveriş yaptınız” manasındadır. Karz kelimesinin ifade ettiği mana, deyn kelimesinin ifade

²¹⁴ Fahreddin er-Râzî, **a.g.e.**, c. 6, s. 43-45.

²¹⁵ Fahreddin er-Râzî, **a.g.e.**, c. 6, s. 43-45.

²¹⁶ Selem Akdi: Peşin para ile veresiye mal almak demektir. Tasarruf ehliyetine sahip taraflar arasında, karşılıklı irade beyanı ile kurulur. Bk. **Dini Kavramlar Sözlüğü**, “Selem”, DİB Yay./589, Kaynak Eserler/31, Ankara, 2006, s. 589.”

²¹⁷ Fahreddin er-Râzî, **a.g.e.**, c. 6, s. 45.

²¹⁸ Deyn: Ödünç almak, ödünç vermek-Kişinin zimmetinde sabit olan borç demektir. Bk. **Dini Kavramlar Sözlüğü**, **a.g.e.**, “Deyn” s. 120.

²¹⁹ Karz: Altın, gümüş, para veya buğday, arpa gibi misli bir malın bir müddet sonra mislinin geri verilmesidir. Bk. **Dini Kavramlar Sözlüğü**, **a.g.e.**, “Karz”, s. 361.

ettiğinden farklıdır. Çünkü karz, insanın para, hububat veya hurma veyahut da buna benzer bir şeyi başkasına borç olarak vermesidir. Bunda bir süre ve bir mühlet tanımak caiz değildir. Deyn de ise, mühlet caizdir. Bir kimse malını, bedelini muayyen (belirlenmiş) bir süre sonunda almak üzere sattığında sana deyn olarak verdim der. Ama onu karz olarak verdiğinde ise mühletsiz olarak verdim denilir. Şair el-Ahmer şöyle demiştir:

“Biz borç istiyoruz, Allah da bizim ihtiyacımızı karşılıyor. Darda olan kimseye borç vermeyenlerin de, çoğu kez yıkılıp gittiklerini, helak olduklarını görüyoruz.”²²⁰

Müfessirimiz, borç alıp verme ile ilgili kavramların tahlilini yaptıktan sonra, âyetin nüzul sebebi olan “müdâyene”den ne kastedildiğini üç temel görüş etrafında açıklar:

1- İbn Abbas (r.a.) şöyle demiştir: Bu âyet-i kerime, selem akdi hakkında nâzil olmuştur. Çünkü Hz. Peygamber (s.a.v.) Medine'ye geldiğinde Medineliler, hurma meyvesinde iki veya üç sene süreyleselem alışverişi yapıyorlardı. Bunun üzerine Peygamberimiz: “Kim selef alışverişi yaparsa, belli bir ölçü ve belli bir tartıda belli bir mühlet için bunu yapsın”²²¹ buyurdu.

2- İkinci görüş, müdayene ile karz akdinin kastedildiğini söyleyen görüştür ki, bugörüş zayıftır. Çünkü karz'da belli bir mühletin şart koşulması mümkün değildir. Ancak bu âyetle, belirli bir süre için borçlandığınızda denmektedir.

3- Müfessirlerden ekseriyetin görüşüne göre, alışverişler dört şekilde olur:

a) Mal karşılığında mal vermek. Bu, kesin olarak müdâyene değildir.
b) Borcu, borç ile değiştirmek. Bu muamele bâtıldır. Binaenaleyh bu, âyetin hükmü altına girmez. Öyleyse geriye iki şekil kalır:

1) Borçlanarak mal almak. Bu, parasını daha sonra vermek üzere bir şey satın almaktır.
2) Parayı peşin verip, malı sonra almaktır. İşte buna, selem denilir. Bu son iki alışveriş şekli, müdâyene âyetinin hükmüne dâhildir.²²²

Râzî, âyetteki borçlanmayla, belirli bir müddete kadar, ister büyük olsun ister küçük olsun; ister karz olsun, ister selem olsun veya aynî bir malı satma olsun her ne şekilde olursa olsun

²²⁰ Fahreddin er-Râzi, **a.g.e.**, c. 6, s. 45.

²²¹ Davudoğlu, Ahmet, **Sahih-i Müslim, Tercüme ve Şerhi**: “Musakaat” Hadis No: 1605, Sönmez Neşriyat, İstanbul, 1968.

²²² Fahreddin er-Râzi, **a.g.e.**, c. 6, s. 45-46.

bir borçla borçlanmanın kastedildiği görüşündedir.

Ona göre âyetteki “yazın” emri umum anlamı taşımaz. Ancak bu durum, lafzın umumî manada kullanılmasına da mani olmaz. Mamafih, buradaki maksadın umumîlik olduğu hususunda ayrıca delil de bulunmaktadır. Çünkü Hak Teâlâ yazmanın emredilmesindeki illeti, âyetin sonunda, bu, Allah katında adâlete daha uygun, şahitlik için daha sağlam ve şüpheyi düşmemenizi daha çok temin edicidir diyerek beyan etmiştir. Buna göre, cümleden şu mana çıkar: Borçla muamele yapıp da o muamele yazılmadığında, zahirî duruma göre borcun keyfiyeti unutulabilir ve ilgili kişiler fazlalık vehmine kapılır; bu fazlalığı da almak ister ki bu, zulüm haline gelir. Bu durumda ilgili taraflar noksanlık endişesine kapılır, böylece rızası alınmadan ve bir karşılığı da olmadan karşı tarafın hakkını vermez.²²³

Râzî, belirlenmiş vakte kadar tabirindeki ecel kavramının, müddetin sona erdiğini belirtmek için tayin edilmiş olan bir zaman dilimi olduğunu belirtir. Nasıl ki insanın, ömrünün sona ereceği belirlenmiş vakte ecel deniyorsa, borcun ödenmesi için belirlenmiş vakte de aynı şekilde ecel denir.²²⁴

Fahreddin er-Râzî’ye göre, Allah (c.c.) borcu yazma hususunda iki şeyi emretmiştir.

- 1) Borcu yazmak ki bu, âyette açıkça ifade edilmiştir.
- 2) Yazarken şahit bulundurmak.

Yazma ve şahit tutmanın faydası ise şudur: Zamanla ilgili olan her şeyde, isteme gecikebilir, araya unutkanlık girebilir ve bazen de inkâr etme durumu söz konusu olabilir. Böylece borcu yazmak, her iki taraf için de, malı muhafaza etmenin vesilesi gibidir. Çünkü alacaklı kimse, alacağı miktarı yazdırarak ve şahit tutarak kayıt altına aldığını bildiğinde, fazlasını ve zamanı gelmeden önce borcunu istemekten sakınır. Borçlu olan kimse de, bunu bildiği zaman malı inkâr etmekten sakınır, borcunu vaktinde ödeyebilmek için, ödeme vaktinden önce tedbirini alır. Diğer yandan, yazmak ve şahit tutmak insanların faydasıdır. Fukahânın çoğu bu görüştedir. Bununla beraber, yazmanın ve şahit tutmanın bir şart ifadesi olduğu hakkında görüşlerde mevcuttur.²²⁵ Fahreddin er-Râzî ise, yazmanın ve şahit tutmanın bir şart olmadığı kanaatinde. Çünkü bugün bütün İslâm ülkelerinde Müslümanların çoğu, yazmaksızın ve

²²³ Fahreddin er-Râzî, **a.g.e.**, c. 6, s. 46-48.

²²⁴ Fahreddin er-Râzî, **a.g.e.**, c. 6, s. 46-48.

²²⁵ Fahreddin er-Râzî, **a.g.e.**, c. 6, s. 48-49.

şahit tutmaksızın veresiye alışveriş yaparken görülmektedir. Bu da, yazmak ve şahit tutmanın vâcib olmadığı hususunda bir icmâdır. Bir de, bunların vâcib olması demek Müslümanlara büyük bir külfet yüklemek demektir. Hâlbuki Hz. Peygamber (s.a.v.): Ben, kolay ve müsamahalı olan Hanîflik (tevhid) inancıyla peygamber olarak gönderildim²²⁶ buyurmuştur.

Allah'ı Teâlâ'nın, borcu yazmayı emrederken, bu yazma hususunda iki şarta itibar ettiğini söyleyen Râzî, birinci şartın kâtibin âdil olması, ikinci şartın ise âdil yazıcının yazma işini doğrulukla yapması olduğunu söyler. Bu emirler âyetteki lafızlardan anlaşılabilir. İlk bakışta lafızlardaki bu emir, yazma işinin herkese vâcib olduğunu gösterir. Ne var ki bu, imkânsız bir şeydir. Çünkü her âdil olan kişi yazı yazmayı bilmeyebilir. Buna göre, âyetteki yazın emri, borcun mutlaka kayıt altına alınması gerektiğine işarettir. Bu kayıt alma işi ise herhangi bir şahıs tarafından yapılabilir.²²⁷

Fahreddin-er Râzî, âyetteki adâletle kelimesinin, borcu kayıt altına alan kişinin, borcu ne eksik ne fazla, ihtiyaç anında delil olabilecek bir biçimde adâletle yazması gerektiğine işaret ettiğini söyler. Ona göre, kâtip fâkih biri olursa, her iki tarafın da menfaatlerini gözetmeli, tartışmaya yol açacak ifadelerden kaçınmalı, açık ve anlaşılabilir ifadeler kullanarak borcu kayıt altına almalıdır.²²⁸

Râzî'ye göre, kâtib Allah'ın kendisine öğrettiği gibi yazmaktan çekinmesin emri hakkında iki mesele vardır. Birinci mesele şudur:

Bu ifadenin zahiri, yazabilen herkesi, yazmamaktan nehyeder ve yazmayı emreder. Bu hususta şu görüşler ileri sürülmüştür:

a) Bu, farz kılma manasında değil de, evlâ olana sevk etme manasında bir emirdir ve anlamı şudur: Allah Teâlâ, o kimseye yazmayı öğretip, şer'i hükümleri bilme şerefini nasip ettiği için, ona yakışan, bu nimetin şükrünü eda etmek gayesiyle, Müslüman kardeşinin mühim işini yazarak yerine getirmesidir. Bu tıpkı Yüce Yaratıcının: Allah'ın sana iyilik edişi gibi

²²⁶ Fahreddin er-Râzi, **a.g.e.**, c. 6, s. 48-49.

²²⁷ Fahreddin er-Râzi, **a.g.e.**, c. 6, s. 49-50.

²²⁸ Fahreddin er-Râzi, **a.g.e.**, c. 6, s. 50.

sen de iyilik et.²²⁹ âyeti gibidir. Allah Teâlâ, o kimseye bunları öğreterek faydalandırdığı gibi, o da yazısı ile insanları faydalandırır.

b) Şâ'bî'nin (ö. 104/722) görüşüne göre, yazma farz-ı kifâyedir. Eğer o kimse, bundan başka yazacak kimse bulamaz ise, bu şahsın onu yazması farz-ı ayn olur. Eğer yazabilecek başka kimseler bulur ise, bunu yazmak onlardan sadece birine vâcib olur.

c) Bu, yazabilene farzdır. Ancak bu hüküm, âyetteki yazana da, şahitlik edene de asla zarar verilmesin sözü ile neshedilmiştir.

d) Farz olan, o kimsenin Allah'ın öğrettiği şekilde yazmasıdır. Yani, yazması düşünülmesi durumunda, o kimseye gereken, onu Allah'ın öğrettiği şekilde yazması, hiçbir şartını zedelememesi ve tarafların maksadına zarar verecek bir kayıt düşmemesidir. Çünkü bu şartlara riayet etmeden yazacak olursa, tarafların maksadı yerini bulmaz ve malları ziyan olur. Buna göre yazana sanki şöyle denilmektedir: Eğer yazacaksan âdil bir biçimde yaz ve Cenâb-ı Hakk'ın itibar ettiği bütün şartlara itibar et.²³⁰

İkinci mesele ise, Allah'ın kendisine öğrettiği gibi ifadesi ile ilgilidir. Bu konu hakkında iki ihtimal vardır:

1- Bu ifadenin, kendinden öncesi ile ilgili olması...

Buna göre mana: Hiçbir kâtip, Allah'ın kendisine öğrettiği kitabetten çekinmesin. Hiçbir kâtibe, Allah'ın öğrettiğinin dışında bir şey yazması yakışmaz. O, Allah'ın kendisine öğrettiği yazıyı yazsın şeklinde olur.

2- Bunun, kendinden sonrası ile ilgili olması... Buna göre takdir: Hiçbir kâtip yazmaktan çekinmesin şeklinde olur ve söz burada biter. Bundan sonra Cenâb-ı Allah, O kâtip, Allah'ın kendisine öğrettiği gibi yazsınbuyurmuş olur. Bu durumda, Zeccâc'ın tarifıyla bu iki izahtan birincisi, mutlak manada yazmayı emretmektir. İkincisi ise, Allah'ın ona öğrettiği kitabete göre yazmasını emretmesi anlamına gelir.²³¹

Borcu yazma hususunda, üzerinde hak olan (borçlu) da yazdırsın emrini ele alan Râzî, yazma konusunda her ne kadar şartların ve kayıtların nasıl yazılacağını bilen birisinin tercih edilmesi gerekli olduğu bilinse de, yazma işi ancak borçlu kimsenin yazdırması ile

²²⁹ 49/28 **Kasas** 77.

²³⁰ Fahreddin er-Râzi, **a.g.e.**, c. 6. s. 50-51.

²³¹ Fahreddin er-Râzi, **a.g.e.**, c. 6, s. 51.

tamamlanır der. Bununla beraber bu yazma işi, Rabbi olan Allah'tan korkup sakınsın da borçtan hiçbir şeyi eksik etmesin (hepsini tam yazdırsın)emrine muhalif olmamalı, tam ve eksiksiz olmalıdır.²³²

Fahreddin er- Râzî, borçlunun fiziksel zayıflığı durumunda ne yapılması gerektiğini aktaran: Eğer üzerinde hak olan (borçlu) olan kişi, sefih (aklı ermeyen) veya zayıf (küçük, güçsüz) ise veya kendisi onu (söyleyip) yazdıramayacak bir durumda ise o takdirde velisi onu adâletle yazdırsın şeklindeki emrin, borçlu kimsenin borç hakkındaki sözlerine itibar edilmediğinde, velisinin sözlerine itibar edilmesi anlamına geldiğini belirtir. Ona göre, erkeklerinizden iki de şahit tutun emri, şehadetieda etmeye uygun gördüğünüz erkeklerinizden iki de şahit tutun şeklinde anlaşılabilir. Burada hür-köle ayrımı yapılması doğru olmaz. Bununla beraber, şahit olan herkes şahitliği yapacağı yere gitmelidir. Çünkü buvacıptır. Gitmezse haram işlemiş olur.²³³

Râzî, şahitlik için iki erkeğin müstakil olarak bulunmasının yeterli olmadığına delalet eden razı olacağınız şahitlerden ifadesinin, boşanmayla ilgili olan: İçinizden adâlet sahibi iki kişiyi de şahit yapın²³⁴ âyetinde ifade edildiği gibi her kişinin şahit olamayacağına işaret ettiğini belirtir. Ona göre, şahitliğin on şartı vardır:

Bunlar şahidin hür, baliğ, Müslüman, âdil, neye şehadet ettiğini bilen, bir menfaat elde etmeyecek veya bir zararı gidermeyecek olan, fazla yanılma özelliği ile tanınmayan, kişilik sahibi ve aleyhine şehadet ettiği kimse ile bir düşmanlığı bulunmayan bir insan olmasıdır.²³⁵

Fahreddin er-Râzî, böylece kadınlardan biri unutursa, öbürü ona hatırlatır ifadesinin, kadınların yapılarında bulunan bürudet (soğukluk) vb. durumların çokluğundan kaynaklanan bir unutma olduğunu ve karakter haline geldiğini aktarır. Ona göre iki kadının birden unutulması, birinin unutulmasından aklen daha uzak bir ihtimaldir. İşte bundan dolayı, biri unuttuğunda, diğeri kendisine hatırlatsın diye iki kadın bir erkeğe bedel sayılmıştır. Âyette kastedilen işte budur, böylelikle hükümdeki adâlet yerini bulur.²³⁶

²³² Fahreddin er-Râzî, **a.g.e.**, c. 6, s. 51.

²³³ Fahreddin er-Râzî, **a.g.e.**, c. 6, s. 53-54.

²³⁴ 99/65 **Talak** 2.

²³⁵ Fahreddin er-Râzî, **a.g.e.**, c. 6, s. 54-55.

²³⁶ Fahreddin er-Râzî, **a.g.e.**, c. 6, s. 55-56.

Müfessirimiz, şâhitler çağırıldıkları zaman kaçınmasın cümlesinin şهادetten kaçınmayı yasakladığını, bilfiil şهادette bulunmayı emrettiğini belirtir. Bu da, herkes hakkında vücut ifade eder. Ancak bu vücut, şâhit olma şartlarını taşıyanların şهادeti üstlendikten sonra onu bilfiil edâ etmeleri gerektiğiyle ilgilidir. Bu durum ise, Hak Teâlâ'nın: Şâhitliği gizlemeyiniz²³⁷ buyruğu ile de te'kid edilmiştir.²³⁸

Râzî, az olsun, çok olsun, o borcu vadesi ile birlikte yazmaktan üşenmeyin emrinin ise, âyetin başındaki borcu kayıt altına alma hükmünü pekiştirdiğini belirterek, borç alınan mal az olsun, çok olsun yazmaktan bıkmayın, sonra pişman olursunuz anlamına geldiğini söyler. Ona göre bu, Allah yanında adâlete daha uygun, şâhitlik için daha sağlam ve şüpheye düşmemenizi daha çok temin edicidir ifadesindeki, adâlete uygunluktan maksat, borcu kayıt altına almanın Allah yanında adâlete daha uygun olmasıdır. Çünkü borç yazılınca hakka ve doğruya yakın, cehalet ve yalandan da o nisbette uzak kalınır. Borçları yazmada şâhitliğin daha sağlam olmasının hikmeti ise, yazmanın hatırlama ve hıfzın bir sebebi olmasından dolayıdır. Böylece adâlete daha yakın olunmuş olur. Yine ona göre; şüpheye düşmemenizi daha çok temin edicidir ifadesi: Bu, tarafların kalplerinde şek ve şüphenin zail olmasına daha uygundur manasına gelir.²³⁹

Râzî, ancak aranızda devredeceğiniz ve peşin yaptığınız bir ticaret olursa, bu müstesna cümlesindeki istisnanın, az olsun, çok olsun o borcu vadesi ile yazmaktan üşenmeyin kısmından yapılmış olduğunu kabul eder. Bu durumda âyetin takdiri: Fakat o, aranızda devredeceğiniz ve peşin yaptığınız bir ticaret olursa, onu yazmamanızda size bir vebal yoktur şeklinde olur. Böylelikle istisna cümlesi müste'nef (yeni) bir cümle olmuş olur ki bu da Cenâb-ı Allah'ın, insanlar arasında çokça yapıldığı için, bu tür ticarete yazmamaya ve şâhit tutmamaya müsaade etmesi demektir. Ona göre, eğer bu şekildeki ticarete yazma ve şâhit tutma şart kılınmış olsaydı bu, insanlara güç gelirdi. Çünkü alışveriş yapanlardan her biri, hakkını karşı taraftan aynı anda ve yerde aldıkları zaman bir inkâr etme korkusu olmaz. Bundan dolayı da yazmaya ve şâhit tutmaya gerek yoktur.²⁴⁰

²³⁷ 87/2 **Bakara** 283.

²³⁸ Fahreddin er-Râzî, **a.g.e.**, c. 6, s. 57-58.

²³⁹ Fahreddin er-Râzî, **a.g.e.**, c. 6, s. 59-61.

²⁴⁰ Fahreddin er-Râzî, **a.g.e.**, c. 6, s. 61.

Fahredden er- Râzî, alışveriş yaptığınız zaman da şahit tutun cümlesi hakkında müfessirlerin çoğunun, alışveriş peşin yapılsa bile şahit tutma işinin kaldırılmadığı görüşünde olduklarını aktarır. Ona göre buradaki gaye, insanları ihtiyatlı davranmaya teşvik etmektir. Bununla beraber âyetin devamında yer alan, yazana da şâhitlik edene de asla zarar verilmesin. Eğer aksini yaparsanız, bu sizin için günahkârca bir davranış olur emri, kâtip ve şahidi, alacaklı olana zarar vermekten kurtarmayı hedefler. Fısk kelimesi ise günahkâr anlamına gelir ki, şahitlere ya da borç yazıcılarına zarar verenler hakkında kullanılır.²⁴¹

2.2.2. Âyetten Çıkan Hüküm ve Hikmetler

- 1- Âyetin nüzul sebebi, selem yani parayı peşin verip karşılığı olan malı ilerde belirlenmiş bir vakitte almak üzere yapılan alışveriş akitleridir.²⁴²
- 2- Âyette adâlet, “adl” köküyle, adaleti gözetmek manasından olarak, borçlar hukukunda, borcu kayıt altına almada riayet edilmesi gereken bir hüküm olarak belirtilmektedir.
- 3- *Belli bir süre için birbirinize borçlandığınız zaman bunu yazın* cümlesi, peşin yapılmayan alışverişlerde borcun ödenme vaktinin her iki taraf tarafından da biliniyor olmasının gerekliliğine işaret eder.²⁴³ Buradaki “yazın” ifadesi ise, her iki tarafın menfaatine dönük bir emirdir. Böylelikle taraflar hafıza yanlışlarından dolayı çıkabilecek anlaşmazlıkları engellemiş olurlar.²⁴⁴ Ayrıca bu âyet, noterlik müessesinin önemine dikkat çekmektedir.²⁴⁵
- 4- *Aranızda bir yazıcı adâletle yazsın* ifadesi, borcu kayıt altına alan, yazdığı şeyde kendisine güven duyulan bir kişi²⁴⁶ ya da kurum, her iki tarafa da zarar vermeyecek şekilde ne eksik ne de fazla, tarafların üzerinde ittifak ettikleri şeyi yazsın²⁴⁷ anlamına gelir. Ayetin bu

²⁴¹ Fahreddin er-Râzî, **a.g.e.**, c. 6, s. 62-64.

²⁴² Ebu'l-Fida İsmail İbn Kesir, **a.g.e.**, c. 3, s. 1118-1125; İmam Neseî, **a.g.e.**, c. 2, s. 179.; Fahreddin er-Râzî, **a.g.e.**, c. 6, s. 45.

²⁴³ Konyalı Mehmed Vehbi, **Büyük Kur'ân Tefsiri**, Üçdal Neşriyat, İstanbul, 1966, c. 2, s. 520-521; İmam Neseî, **a.g.e.**, c. 2, s. 179; Fahreddin er-Râzî, **a.g.e.**, c. 6, s. 49.

²⁴⁴ Fahreddin er-Râzî, **a.g.e.**, c. 6, s. 49; İmam Neseî, **a.g.e.**, c. 2, s. 179.

²⁴⁵ Toptaş, Mahmut, **Kur'ân-ı Kerim Şifa Tefsiri**, Cantaş Yay., İstanbul, 1993. c. 1, s.540.

²⁴⁶ İmam Neseî, **a.g.e.**, c. 2, s. 180-181.

²⁴⁷ Hicazi, Muhammed Mahmud, **Furkan Tefsiri**, İlim Yay., İstanbul, 1996, c. 1, s. 234-235.; Ebu'l-Fida İsmail İbn Kesir, **a.g.e.**, c. 3, s. 1118-1125.

noktası, borç alışverişinde olayı kayda geçen kişinin, konuyla ilgili şartları bilen bir bilgin (fakih) olması gerektiğini ortaya koyar. Çünkü böyle olmalı ki, yazdığı şeyler şariat açısından uygun ve adâlet ölçüsünde yazılmış bir vesika kabul edilebilsin. Diğer yandan, adâletle yazsın tabiri yazma işinin her insan tarafından yapılamayacağına işarettir.²⁴⁸ Örneğin bir kimse aynı anda hem âdil olup hem de yazı yazmayı bilmeyebilir. Yani şahitliğine güvenilir biri, alım satım hukukundaki bürokratik yazı dilini kullanamayabilir. Bu hüküm, erkek hırsızla kadın hırsızın ellerini kesin²⁴⁹ âyetinde olduğu gibidir. Âyetin zâhiri ilk bakışta, her ne kadar bu işi herkesin yapması gerektiğini ifade ediyorsa da, her insan bu işi yapabilecek karaktere sahip değildir. Öyleyse buradan, el kesme işinin mutlaka tek bir insan, imam (devlet başkanı), veya onun naibi (vekili) yahut da müsaade ettiği bir görevli tarafından ifa edilmesi gerektiği sonucu çıkar. İşte borç yazma hususu da böyledir.

5- Yazıcı, Allah'ın kendisine öğrettiği şekilde yazmaktan kaçınmasın, (her şeyi olduğu gibi dosdoğru) yazsın hükmü: Kendisine akıl ve irade bütünlüğü nasip edilmiş olan bir insanın, bu şükrün edası için alışveriş akdinin gerçekleşmesi esnasında kendisine başvurulursa bu işi yapmaktan geri durmaması gerektiğini belirten emir niteliğinde bir cümledir.²⁵⁰ Çünkü Allah Teâlâ, o kimseye yazmayı öğretip, şer'i hükümleri bilme şerefini nasip etmiştir. Ona yakışan, bu nimetin şükrünü eda etmek ve Müslüman kardeşinin mühim işini yazarak yerine getirmektir. Bu da tıpkı "Allah'ın sana iyilik edişi gibi sen de iyilik et."²⁵¹ âyetinde belirtilen husus gibidir.²⁵²

6- Üzerinde hak olan (borçlu) da yazdırsın ve Rabbi olan Allah'tan korkup sakınsın da borçtan hiçbir şeyi eksik etmesin (hepsini tam yazdırsın) cümlesi, borçlu olan kişi borcunu kayıt altına almaktan sakınmasın, bunu yaparken de borcundan hiçbir şey eksiltmesin demektir. Bu aynı zamanda, yazdıran kişi borçludan başkası olmasın, borcu ödemek zorunda bulunan kimse bizzat gerekeni yazdırsın anlamına da gelir.²⁵³ Çünkü kendisinin yazdırması,

²⁴⁸ Fahreddin er-Râzi, **a.g.e.**, c. 6, s. 50.

²⁴⁹ 112/5 **Mâide** 38.

²⁵⁰ Hicazi, Muhammed Mahmud, **a.g.e.**, c. 1, s. 234-235.

²⁵¹ 49/28 **Kasas**, 77.

²⁵² Fahreddin er-Râzi, **a.g.e.**, c. 6, s. 51.

²⁵³ İmam Nesefi, **a.g.e.**, c. 2, s. 182-183.

aynı zamanda bu borcu kabul ve ikrar etmesi dolayısıyla kendi adına da şahitlikte bulunması demektir.

7- Eğer borçlu, akli ermeyen veya zayıf bir kimse ise, ya da yazdıramıyorsa, velisi adâletle yazdırsın, yani: Borçlu kimsenin ikrarına itibar edilmiyorsa, hapiste yahut alıkonulmuşsa, henüz çocuk yaşta ise veya ileri derecede yaşlanmış ve bilmez durumda ise veya kendisinde var olan herhangi bir rahatsızlık nedeniyle söyleyip yazdırabilecek bir halde değilse, derdini doğru dürüst anlatamıyorsa, dilsiz ise veya o dili bilmiyorsa, onun adına velisi (vekili) olan ve sözüne itibar edilen bir kimse, hakkaniyetten ayrılmadan, adaletli bir şekilde borcu kayıt altına aldırın demektir.²⁵⁴

8- (Bu işleme) şahitliklerine güvendiğiniz iki erkeği; eğer iki erkek olmazsa, bir erkek ve iki kadını şahit tutun emri, borcun inkâr edilmesi halinde, şahitler vasıtası ile hakkı ortaya çıkarmak içindir.²⁵⁵ Âyette yer alan iki erkek, (Müslüman olan) şahitlik için tercih sebebidir. Yoksa bu, kadınların asla şahit olamayacakları anlamına gelmez. Cenâb-ı Hakk'ın bu hükmü belirlemesindeki maksat, kadınların özel durumları, konumları, psikolojileri, ev dışındaki hayatla ilgileri bakımından unutma veya şaşırma ihtimallerinin daha fazla olmasından kaynaklanıyor olsa gerektir.²⁵⁶ Bir kadın yerine iki kadın olması durumu da bir erkek yerine iki erkeğin bulunması gibi değerlendirilmelidir. Yani Allah (c.c.), yanılma vb. durumların yaşanması ihtimaline karşı bir erkeğin bir erkeği desteklemesi anlamında nasıl ki iki erkek tabirini kullanmışsa, “iki kadın” ifadesinden de anlaşılması gereken budur.

Diğer yandan; şahit olacaklarda bir takım vasıfların olması zorunludur. Bu kişilerin, öncelikle hür, buluğ çağına ermiş, sözüne-adâletine güvenilir, herhangi bir akıl rahatsızlığı olmayan, şahitlik edeceği şeyde menfaati bulunmayan, kişilik sahibi ve aleyhine şahitlik edeceği kimseyle husumet yaşamamış kimseler olmaları gerekir.²⁵⁷

9- Şahitler çağırıldıkları zaman (gelmekten) kaçınmasınlar. Yani: Şahitlikte bulunacak kimse hak sahibi onu şahit olmaya layık gördüğünde şهادetten kaçınmasın demektir. Çünkü

²⁵⁴ İmam Nesefî, **a.g.e.**, c. 2, s. 179-188.

²⁵⁵ Fahreddin er-Râzi, **a.g.e.**, c. 6, s. 53.

²⁵⁶ Prof. Dr. Hayrettin Karaman, Prof. Dr. Mustafa Çağrııcı, Prof. Dr. İbrahim Kâfi Dönmez, Prof. Dr. Sadrettin Gümüş, **Kur'ân Yolu**, Ankara, 2003, c. 1, s. 314-316.

²⁵⁷ Fahreddin er-Râzi, **a.g.e.**, c. 6, s. 54-55.

bu artık şahitliğe ihtiyaç duyanın çağrısı değil, Allah'ın bir emri haline gelmiştir.²⁵⁸ Burada dikkat çekilmesi gereken husus şudur: Şahitler çağrıldığı zaman ifadesi, şahitlerin belirlenmiş olduğu zamana işaret eder. Dolayısıyla bu emir farz-ı ayn niteliğindedir. Ancak şahitler henüz belirlenmemişse, şahit olma vasıflarını taşıyanlar arasından bir kimsenin çağrıya uyması gerekir ki, bu da farz-ı kifâyedir.²⁵⁹

10- *Az olsun, çok olsun, borcu süresine kadar yazmaktan usanmayın* hükmü, borç ister az ister çok olsun, insanları yazmaya teşviktir.²⁶⁰ Çünkü böylelikle her iki taraf adına doğabilecek anlaşmazlıkların önüne geçilmiş olur. Ayrıca âyetteki “az olsun çok olsun” sözü: Hak ne türden olursa olsun, küçüklüğüne ve büyüklüğüne, önemli olup olmamasına bakılmaksızın her şeyi kayda geçirir demektir. Buradaki her şey kelimesi, selem akdinin giysilerde de geçerli olduğunu gösteren bir delil konumundadır. Çünkü kile veya tartı ile değerlendirilen bir şey için, küçük/büyük ifadesi kullanılamaz. Bu tür bir ifade ancak zira ile yani metre hesabıyla ölçülen ya da değerlendirilen şeylerde kullanılır.²⁶¹ Âyetin yüklemi olan usanmayın emri ise, eğer bıkar ve yazmayı bırakırsanız sonra pişman olursunuz anlamına gelir.²⁶²

11- *Alışveriş yaptığınız zaman da şahit tutun.* Yani: İster peşin olsun, ister vadeli olsun her türlü alışverişte şahit bulundurun demektir.²⁶³

12- *Yazana da, şahide de bir zarar verilmesin* emri konusunda ise dört görüş vardır:

1- Birinci görüşe göre burada kastedilen, kâtip ve şahidi, alacaklı olana zarar vermekten sakındırmaktır.²⁶⁴

²⁵⁸ Fahreddin er-Râzi, **a.g.e.**, c. 6, s. 57.

²⁵⁹ Ebu'l-Fida İsmail İbn Kesir, **a.g.e.**, c. 3, s. 1118-1125.

²⁶⁰ Fahreddin er-Râzi, **a.g.e.**, c. 6, s. 59.; Ebu Cafer Muhammed b. Cerir et-Taberi, **a.g.e.**, .c. 1, s. 167.

²⁶¹ İmam Nesefi, **a.g.e.**, c. 2, s. 179-188.

²⁶² Fahreddin er-Râzi, **a.g.e.**, c. 6, s. 57.

²⁶³ Fahreddin er-Râzi, **a.g.e.**, c. 6, s. 57; İmam Nesefi, **a.g.e.**, c. 2, s. 179-188; Ebu'l-Fida İsmail İbn Kesir, **a.g.e.**, c. 3, s. 1118-1125; Prof. Dr. Talat Koçyiğit, Prof. Dr. İsmail Cerrahoğlu, **Kur'ân-ı Kerim Meal ve Tefsiri**, Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., Ankara, 1983, c. 1, s. 565-570.

²⁶⁴ Fahreddin er-Râzi, **a.g.e.**, c. 6, s. 62-64.

2- İkinci görüşe göre bu cümle, kâtip ve şahidin, yazmaya ve şahitlik yapmaya zorlanarak önemli işlerinden alı koyulmaması gerektiğini belirtir.²⁶⁵

3- Üçüncü görüşe göre cümle, yazan kimseyi ücretini vermemekle ona haksızlık etmemek gerektiğini belirtir.²⁶⁶

4- Dördüncü görüşe göre ise bununla, şahit olan kimseyi şahitlik etmesi için bir minnet altında tutarak alıp getirmemek ve üzerinde baskı uygulamamak kastedilmektedir.²⁶⁷

Kısaca her iki tarafın da zarara uğratılmaları yasaklanmaktadır.

13- *Eğer aksini yaparsanız, bu sizin için günahkârca bir davranış olur.* Yani: Eğer aksini yaparsanız günah işlersiniz ki bu size zarar veren bir davranış olur demektir.²⁶⁸

2.3. Âli İmran, 18. Âyet

شَهِدَ اللَّهُ أَنَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ وَالْمَلَائِكَةُ وَأُولُوا الْعِلْمِ قَائِمًا بِالْقِسْطِ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ.

“Allah, melekler ve ilim sahipleri, ondan başka ilah olmadığına adâletle şahitlik ettiler. Ondan başka ilah yoktur. O, mutlak güç sahibidir, hüküm ve hikmet sahibidir.”

2.3.1. Âyetin Tefsiri

Fahreddin er-Râzî, âyetin nüzul sebebinin, bir önceki âyette yer alan, ey Rabbimiz, biz iman ettik sözü olduğunu söyler. Ona göre Allah Teâlâ, müminleri, ey Rabbimiz, biz iman ettik... dedikleri için medh-ü sena²⁶⁹ edince, peşi sıra, imanın delillerinin aşikâr ve ortada olduğunu açıklayarak, Allah şهادet eder ki... buyurmuştur.²⁷⁰

Râzî, tefsire Allah’ın Şahitliği’ nin manası ve melekler ile ilim sahiplerinin şهادetleriyle aynı olup olmadığı hususunu açıklayarak devam eder:

²⁶⁵ Fahreddin er-Râzî, **a.g.e.**, c. 6, s. 62-64.

²⁶⁶ Fahreddin er-Râzî, **a.g.e.**, c. 6, s. 62-64.

²⁶⁷ İmam Nesefî, **a.g.e.** c. 2, s. 179-188.

²⁶⁸ Fahreddin er-Râzî, **a.g.e.** c. 6, s. 62-64; İmam Nesefî, **a.g.e.**, c. 2, s. 188.

²⁶⁹ **Medh-ü Sena:** Övmek-yüceltmek anlamına gelir.

²⁷⁰ Fahreddin er-Râzî, **Tefsir-i Kebir, Mefâtihu'l-Gayb**, Akçağ Yay.: Ankara, 1989, c. 6, s. 205.

Allah'ın şehadeti, zatının bir olduğuna dair delilleri yaratmasından ibarettir. Meleklerle ilim sahiplerinin şehadeti ise, bunların hepsinin Allah'ın birliğine işaret ettiğini kabul etmeleri ve iman etmelerinden ibarettir.²⁷¹ Cümlede yer alan, Allah'ın şehadeti ile melekler ve ilim sahiplerinin aynı cümlede zikrediliyor olmasından anlaşılması gereken, şüphesiz Allah ve melekleri o peygambere salât ederler. Ey imân edenler siz de ona salât edin ve tam bir teslimiyetle selâm verin.²⁷² âyetindeki mana gibidir. Görüldüğü gibi bu âyette de, Allah'ın salâtı²⁷³ meleklerin ve diğer peygamberlerin salâtı ile aynı cümlede yer almaktadır. Yani ilk bakışta Allah'ın salâtı ile melekler ve diğer peygamberlerin salâtının aynı mahiyette olduğu gibi bir mana çıkar. Ancak, hepsi aynı lafızla ifade edildiği halde, Allah'ın salâtının meleklerinkinden, meleklerinkinin de müminlerin salâtından farklı olduğu herkesin malumudur. Öyleyse, Allah'ın şahitliği ile meleklerin ve ilim sahiplerinin şahitliğini bu çerçevede anlamak gerekir.²⁷⁴

Râzî, âyetteki ilim sahipleri sözünde kastedilenlerin, Allah'ın birliğini kat'î delillerle bilen kimseler olduğunu söyler. Bunun sebebi ise, şehadetin ancak bir bilgiye dayalı olarak yapıldığında makbul olmasıdır. İşte bundan ötürü Hz. Peygamber (s.a.v.): “Bir şeyi güneş gibi iyice bildiğin zaman, şehadet et” buyurmuştur. Bu ise, bu yüce mertebenin ve şerefli derecenin ancak kelamcılar için söz konusu olduğuna delalet eder.²⁷⁵

Fahreddin er-Râzî, âyette geçen adâletle şahitlik ettiler (فَاتِّمَّ بِالْقِسْطِ) kelimesi hakkında ise birkaç görüş olduğunu beyan eder:²⁷⁶

Birinci görüşe göre; (فَاتِّمَّ بِالْقِسْطِ) kelimesi mansubtur ve mansub oluşu hususunda şuihtimallersöylenmiştir:

1- Hâl olduğu için mansubtur. Hâl olmasına göre şu takdirler yapılmıştır:

a) Bunun takdiri, “Allah, adâleti ayakta tutarak, şehadet etti” şeklindedir.

b) Bunun, (اللهُ) lafzının hâli olması da caizdir. Takdiri ise, “Adâleti ayakta tutan O'ndan başka

²⁷¹ Fahreddin er-Râzî. **a.g.e.**, c. 6, s. 205.

²⁷² 90/33 **Ahzâb**. 56

²⁷³ “**Sâlat**” kelimesi, Allah'a nisbet edilirse "rahmet-i ilâhi"; meleklerle nisbet edilirse, "istiğfar"; mü'minlere nisbet edilirse "dua" manasına gelir.

²⁷⁴ Fahreddin er-Râzî. **a.g.e.**, c. 6, s. 205-207.

²⁷⁵ Fahreddin er-Râzî. **a.g.e.**, c. 6, s. 208.

²⁷⁶ Fahreddin er-Râzî. **a.g.e.**, c. 6, s. 209.

ilâh yoktur” şeklinde olur. Bu çeşit hallere, “hâl-i müekkide” denir. “Abdullah cesur bir şekilde bize geldi ve Abdullah'tan başka cesur adam yoktur” demen gibi...

2- Bu kelimenin (الله) kelimesinin sıfatı olması... Buna göre takdir: “O'ndan başka, adâleti ayakta tutan bir ilâh yoktur” şeklindedir. Bu, uzak bir ihtimal değildir. Çünkü Araplar, sıfatla mevsûfun arasını ayırabiliyorlar.

3- Medh üzere mansubtur.

İkinci görüşe göre:

a) Bu, müminlerin hâlidir. Buna göre mana: "Bu adâleti yerine getirmede adâleti ayakta tutma, ilim sahiplerinden her birinin hâli olduğu hâlde onlar... şهادet ederler" şeklindedir.

b) Müfessirlerin ekserisinin görüşü olup, buna göre bu kelime "Allah" lafzından hâlidir.

Üçüncü görüşe göre;

"Bu kelime, “Adâleti ayakta tutup, yerine getirerek” manasındadır.²⁷⁷

Fahreddin er-Râzî, üçüncü görüşleri aktardıktan sonra âyette ayakta tutulması gereken adâlet hakkında şunları söyler:

Bu adâletten, dünya ile ilgili olanlar ve din ile ilgili olanlar vardır. Dünya ile ilgili olanlar hususunda önce Allah'ın, insanın uzuvlarını nasıl yarattığına bir bak! O zaman Allah Teâlâ'nın, bunda da âdil olduğunu anlarsın. Sonra insanların güzel ve çirkin, zengin ve fakir, sıhhatli ve hasta, uzun ömürlü ve kısa ömürlü, lezzet ile elemeler bakımından farkı farklı oluşlarına bir bak ve bütün bunların Allah'ın adâleti, hikmeti ve doğru işi neticesi olduğuna kesin inan. Sonra maddelerin ve feleklerin nasıl yaratılmış olduklarına ve her birinin belli hususî bir miktar ile takdir edilmiş olduklarına bak ve bütün bunların bir hikmet ve isabet olduğuna kesin hükmet. Din ile ilgili adâlet hususunda, insanların ilim ve cehalet, zekâ ve aptallık, hidâyet ve azgınlık bakımlarından farklı oluşlarına bak ve bütün bunların bir âdâlet ve denge neticesi olduğuna kesin hükmet.²⁷⁸

Müfessirimiz, daha sonra âyette geçen, “O'ndan başka ilah yoktur” buyruğunun tekrar edilmesindeki inceliklere değinir. Ona göre, bu cümlemin âyetteki tekrarı şu incelikleri ifade eder:

a) Âyetin takdiri, Allah kendisinden başka ilah olmadığına şهادet etmiştir. O, buna şهادet edince, kendisinden başka ilâh olmadığı doğru olmuş olur şeklindedir.

b) Allah Teâlâ, kendisinin kendinden başka ilâh olmadığına şهادet ettiğini, melekler ile ilim sahiplerinin de buna şهادet ettiklerini haber verince mana şöyle olmuştur: Sanki O şöyle demiştir: Ey Muhammed ümmeti, sizler Allah'ın ve melekler ile ilim sahiplerinin şهادetine

²⁷⁷ Fahreddin er-Râzî. **a.g.e.**, c. 6, s. 209-211.

²⁷⁸ Fahreddin er-Râzî. **a.g.e.**, c. 6, s. 209-211.

uygun şekilde, Allah'tan başka tanrı yoktur diyerek şahadet getirin. Böylece bu tekrardan maksat, bu cümleyi, onların şahadetlerine uygun bir şekilde söylemeyi emretmektir.

c) Bu tekrarın faydası, Müslümana, her zaman bu kelimeyi tekrarlamasının gerektiğini bildirmektir. Çünkü insanın sözlerinin en kıymetlisi bu kelime-i tevhiddir. Binâenaleyh insan çoğu zamanında bu kelimeyi söyleyip tekrar etmekle meşgul olursa, en kıymetli ibadetle meşgul olmuş olur. Bundan dolayı âyetteki tekrardan maksat, kulları bu kelimeyi tekrar tekrar söylemeye teşvik etme olur.

d) Allah Teâlâ, “ondan başka ilah yoktur” cümlesini birinci olarak, ibadete yalnız kendisinin layık olduğunu bildirmek için; ikinci olarak da kendisinin adâletle hükmedeceğini ve zulmetmeyeceğini bildirmek için zikretmiştir.²⁷⁹

Râzî tefsirini, aziz ve hâkim tabirlerini açıklayarak bitirir. Ona göre, azîz, Cenâb-ı Hakk'ın kudretinin, hakîm ise ilminin mükemmelliğine işaret etmektedir. İlâhın, ancak bu iki sıfatla ilâh olması mümkündür. Çünkü ilâhın adâleti ayakta tutması, ancak ihtiyaçların hepsinin miktarını bilip, mahlûkatın işlerini yaratmaya kadir olmakla tam olur. Allah azîz vasfını hakîm vasfından önce getirmiştir. Çünkü O'nun kudretini bilmek, istidlal (delil getirmek) yolu ile bilgi edinmede, O'nun âlim olduğunu bilmekten önce gelir. İstidlal ile elde edilen bilgilerde bu önce olduğu için ve hitap istidlal eden insanlara yapıldığı için, Allah, izzet sıfatını hikmet sıfatından önce zikretmiştir.²⁸⁰

2.3.2. Âyetten Çıkan Hüküm ve Hikmetler

1- Âyetin nüzul sebebi hakkında farklı rivayetler mevcuttur. Birinci rivayet, el-Vahidî nin rivayetidir. O, âyetin nüzul sebebi hakkında şunları aktarır:

Kelbî anlatıyor: Hz. Peygamber Medine-i Münevvere'de peygamber olarak ortaya çıktığında Şam papazlarından ikisi Medine-i Münevvere 'ye geldiler. Medine şehrini görünce birisi arkadaşına: “Bu şehir, âhir zamanda çıkacak peygamberin şehrine ne kadar benziyor!” dedi. Hz. Peygamber (s.a.v.)'in yanına girince daha önceden bildikleri vasıflarıyla tanıdılar ve: “Sen Muhammed misin?” dediler. Efendimiz aleyhisselam: “Evet” buyurdu. “Sen Ahmed misin?” diye sordular, Efendimiz aleyhisselam: “Evet.” buyurdular. Onlar: “Sana şahadeti soracağız. Eğer o şahadeti bize haber verirsen sana iman edip seni tasdik edeceğiz.” dediler. Hz. Peygamber (s.a.v.):“Sorunuz” buyurdular da onlar: “Allah'ın kitabındaki en büyük şahadeti bize

²⁷⁹ Fahreddin er-Râzî. **a.g.e.**, c. 6, s. 209-211.

²⁸⁰ Fahreddin er-Râzî. **a.g.e.**, c. 6, s. 209-211.

haber ver.” dediler de Allah Teâlâ, peygamberine: “Allah, kendinden başka hiçbir ilâh olmadığına, adâleti ayakta tutarak şehadet eyledi. Melekler ve ilim sahipleri de” âyetini indirdi.²⁸¹

İkinci rivayet es-Semerkandi’nin rivayetidir. Onun aktardığına göre bu âyetin nüzul sebebi şudur: Abdullah İbni Selâm (r.a.) ve arkadaşları, Yahudilerin reislerine gelin Muhammed (s.a.v.)’in dinine girin. Hak din budur demişlerdir. Yahudilerin reisleri ise bizim dinimiz, sizin dininizden daha üstündür. Biz niçin sizin dininize girelim? cevabını vermişlerdir. Bunun üzerine Allahü Teâlâ bu âyeti indirmiştir.²⁸²

Fahreddin er-Râzîise bu âyetin vahyedilmesindeki amacın, bir önceki âyette müminlerin ey Rabb’imiz, biz iman ettik... sözlerinin Allah tarafından tasdik edilmesi olduğunu söyler.

2- Âyette adâlet, “kıst”köküyle, “Allah’ın bir ve tek oluşuna, meleklerin ve insanların âdil bir şekilde iman etmeleri” anlamında kullanılmıştır.

3- Âyette geçen *Allah, melekler ve ilim sahipleri şahitlik ederler* ibaresindeki Allah’ın şahitliği: Zatının birliğine ait delilleri yaratması,²⁸³ kendinden başka bir ilah olmadığına hükmetmesi,²⁸⁴ Allah katında tek dinin İslâm olduğuna da şehadet edilmesi,²⁸⁵ birliğine delâlet eden delilleri koymak ve birliğini haykıran âyetleri indirmek,²⁸⁶ şahitlerin en doğrusu ve adâletlisi, konuşan, söz söyleyenlerin de en doğrusu olan²⁸⁷ anlamlarına gelir.

Âyetteki bir diğer şehadet olan meleklerin şehadeti: Allah’ın birliğini ikrar edip iman etmeleri²⁸⁸ ve kendilerine bildirdiği vahdaniyete, kesin bir şekilde itikat edip, bunu peygamberlere tebliğ etmeleri,²⁸⁹ açıkça görmüş oldukları Yüce Allah ’ın muazzam kudreti

²⁸¹ Çetiner, Bedreddin, **Esbab-ı Nüzul**, Çağrı Yay., İstanbul, 2002. c. 1, s. 128-129.

²⁸² Semerkandi, Ebu’l-Leys, **Tefsiru’l Kur’ân**, Özgü Yay., İstanbul, 2008. c. 1, s. 338.

²⁸³ Fahreddin er-Râzî, **a.g.e.**, c. 6, s. 205-207.; Ebu Cafer Muhammed b. Cerir et-Taberi, **a.g.e.**, c. 2, s. 232-233.

²⁸⁴ İmam Nesefî, **a.g.e.**, c. 2, s. 229-230; Konyalı Mehmed Vehbi, **a.g.e.**, c. 2, s. 559.; Prof. Dr. Hayrettin Karaman, Prof. Dr. Mustafa Çağrı, Prof. Dr. İbrahim Kafi Dönmez, Prof. Dr. Sadrettin Gümüş, **a.g.e.**, c. 1, s. 377.

²⁸⁵ İmam Kurtubi, **a.g.e.**, c. 4, s. 143-144.

²⁸⁶ Arslan, Ali, **Büyük Kur’ân Tefsiri**, Arslan Yay., İstanbul, 1984-1987, c. 2, s. 396.

²⁸⁷ Ebu’l-Fida İsmail İbn Kesir, **a.g.e.**, c. 3, s. 1198-1200.

²⁸⁸ Fahreddin er-Râzî, **a.g.e.**, c. 6, s. 205-207; Arslan, Ali, **a.g.e.**, c. 2, s. 396.; Semerkandi, Ebu’l-Leys., **a.g.e.**, c. 1, s. 338.

²⁸⁹ Prof. Dr. Talat Koçyiğit, Prof. Dr. İsmail Cerrahoğlu, **a.g.e.**, c. 2, s. 299-300.

karşısında o muazzam kudretin sahibi dışında bir başka ilâh olmadığına tanıklık etmeleri²⁹⁰ gibi anlamlara gelir.

Son olarak, ilim sahiplerinin şahitliği ise: Allah'ın birliğini kat'î delillerle bilen,²⁹¹ fâkih,²⁹² Allah'ın kendilerine üstünlük ve şeref ihsan ettiği²⁹³ kat'î delillerle vahdaniyeti ispat eden kimselerin²⁹⁴ şahitliğidir.

4- Âyetteki *adâletle* sözü, Allah, melekler ve ilim sahipleri, adâleti ayakta tutarak şahadet ettiler²⁹⁵ anlamına gelir. Allah'ın adâleti ayakta tutması: Yaratmasında, ölçü ve nizamında, her türlü takdirinde adâleti sağlaması-zulmetmemesi; meleklerin adâleti: Allah'ın bu adâletli ölçüsüne iman etmeleri; insanın adâleti: Her türlü işinde adâleti gözetmesi demektir.

5- *Ondan başka ilah yoktur* buyruğunun iki kez tekrarlanmasındaki hikmete gelince: Birinci tekrar tevhid ile ilişkilidir. Buna göre mana: Allah, melekler ve ilim sahipleri O'ndan başka ilah olmadığına şahitlik ettiler, olur. İkinci mana ise âyette geçen adâlet kavramıyla ilişkilidir. Buna göre de mana şöyle olur: Adâleti hakkıyla sağlayan ancak O'dur. Konyalı Mehmed Vehbi (ö. 1369/1949) ve Elmalılı Hamdi Yazır'ın aktardığına göre, âyetin bu kısmı Hristiyanların Hz. İsa'ya ulûhiyyet atfetmeleridir.²⁹⁶ Aynı rivayet, Taberi Tefsirinde de yer alır.²⁹⁷

6- O mutlak güç sahibidir. Hüküm ve hikmet sahibidir. Yani: O, yenilmeyen, her an üstün ve güçlü olandır²⁹⁸ demektir.

²⁹⁰ İmam Nesefî, **a.g.e.**, c. 2, s. 228.

²⁹¹ Fahreddin er-Râzi. **a.g.e.**, c. 6, s. 208.

²⁹² İmam Nesefî, **a.g.e.**, c. 2, s. 228.

²⁹³ İmam Kurtubi, **a.g.e.**, c. 4. s. 141.

²⁹⁴ Konyalı Mehmed Vehbi, **a.g.e.**, c. 2, s. 561-562.

²⁹⁵ Fahreddin er-Râzi. **a.g.e.**, c. 6, s. 208.

²⁹⁶ Konyalı Mehmed Vehbi, **a.g.e.**, c. 2, s. 561-562; Elmalılı, Hamdi Yazır, Hak Dîni Kur'ân Dili, 1-10, Azim Yayinevi, İstanbul, 1992, c. 2, s. 325-332.

²⁹⁷ Ebu Cafer Muhammed b. Cerir et-Taberi, **a.g.e.**, c. 2, s. 232-233.

²⁹⁸ İmam Nesefî, **a.g.e.**, c. 2, s. 229-230.

2.4. Nisâ, 3. Âyet

وَأِنْ خِفْتُمْ أَلَّا تُقْسِطُوا فِي الْيَتَامَىٰ فَانكِحُوا مَا طَابَ لَكُمْ مِنَ النِّسَاءِ مَثْنَىٰ وَثُلَاثَ وَرُبَاعَ فَإِنْ خِفْتُمْ أَلَّا تَعْدِلُوا فَوَاحِدَةً
أَوْ مَا مَلَكَتْ أَيْمَانُكُمْ ذَلِكَ أَدْنَىٰ أَلَّا تَعُولُوا.

“Eğer, (velisi olduğunuz) yetim kızlar (ile evlenip onlar) hakkında adâletsizlik etmekten korkarsanız, (onları değil), size helâl olan (başka) kadınlardan ikişer, üçer, dörder olmak üzere nikâhlayın. Eğer (o kadınlar arasında da) adâletli davranmayacağınızdan korkarsanız o takdirde bir tane alın veya sahip olduğunuz (cariyeler) ile yetinin. Bu, adâletten ayrılmamanız için daha uygundur.”

2.4.1. Âyetin Tefsiri

Âyetin nüzul sebebi, yetim kızlar ve onların haklarıdır. Fahreddin Râzî, bu âyetin bir önceki âyette başlayan yetimler hakkındaki hükümlerin devamı olduğunu söyler. Bu da nikâhlar ile ilgilidir.²⁹⁹

Ona göre, yetimleri nikâhlamadaki adaleti yerine getirememekten korkarsanız buyruğu bir şart; sizin için helâl olan kadınlardan, nikâh edin sözü de şartın cezası ve karşılığıdır. Buna göre, bu ceza ve karşılığın bu şarta nasıl taalluk ettiğinin mutlaka açıklanması gerekmektedir.³⁰⁰ Bu konuda dört farklı izah şekli bulunmaktadır:

1- Urve'den rivayet edildiğine göre o şöyle demiştir: Halam “Âişe’ye (r.a.), “Eğer yetimler hakkında adâleti yerine getiremeyeceğinizden korkarsanız..” âyetinin manası nedir? diye sorunca, o şöyle dedi: “Yeğenim! bu yetim kızdır. O, velisinin evinde bulunur, velisi onun malına ve güzelliğine kapılır. Ancak ne var ki, en düşük bir mehirle onu kendine nikâhlamak ister. Sonra onu kendine nikâhlayınca, onu kendisine karşı müdafaa edecek ve kötülüğünü ondan savuşturacak bir kimsenin bulunmadığını bildiği için, ona adî bir şekilde davranır. İşte bunun için Cenâb-ı Hak: “Eğer, nikâhladığınız zaman yetimlere zulmetmekten korkarsanız, onların dışında size helâl olan kadınlardan nikâhlayınız” buyurmuştur. Hz. Âişe sözüne devamla şöyle demiştir: Sonra insanlar, bu âyetin peşinden, yetimler hakkında Hz. Peygamber'den fetva istediler. Bunun üzerine de Cenâb-ı Hak: “Senden kadınlar hakkında fetvâ

²⁹⁹ Fahreddin er-Râzî, **Tefsir-i Kebir Mefâtihu'l-Gayb**, Akçağ Yay., Ankara, 1990, c. 7, s. 326.

³⁰⁰ Fahreddin er-Râzî, **a.g.e.**, c. 7, s. 326.

istiyorlar. De ki, onlara ait hükmü size Allah açıklıyor: Kitap'ta, kendileri için yazılmışı (mirası) vermeyip nikâhlamak istediğiniz yetim kadınlar, çaresiz çocuklar ve yetimlere karşı âdil davranmanız hakkında size okunan âyetler (Allah'ın hükmünü apaçık ortaya koymaktadır). Hayırdan ne yaparsanız şüphesiz Allah onu bilmektedir.³⁰¹ âyetini inzal buyurmuştur. Buradaki, “kitapta, yetim kadınlar hakkında size okunan” ifâdesinden murat, bu âyetteki “Eğer yetimler hakkında adâleti yerine getiremeyeceğinizden korkarsanız” ifadesidir.

2- Yetimler hakkında olan ve onların malını yemenin büyük günah olduğunu ifâde eden önceki âyet nâzil olunca, yetimlerin velileri, yetimlerin haklarında adâleti terketmeleri sebebiyle kendilerine bir günahın isabet etmesinden korktular, bu sebeple de onları velayetlerine almaktan kaçındılar. Bazan onlardan bir kimsenin nikâhı altında on veya daha fazla kadın bulunuyor, onlarsa onların haklarını gözetemiyor, aralarında adâleti yerine getiremiyorlardı. Bundan dolayı onlara: “Eğer yetimlerin haklarında adâleti yerine getirememekten korkup, onlara veli olmaktan çekmiyorsanız, aynı şekilde bütün kadınlara da âdil davranmamaktan korkun ve hanımların sayısını azaltın. Çünkü onun bir benzerini işlerken, bir günahdan sakınan veya ondan tövbe eden kimse, hiç sakınmamış gibidir” denilmiştir.

3- Onlar, yetimleri velayetlerine almaktan sakınıyorlardı. İşte bundan dolayı onlara şöyle denilmiştir: “Yetimler hakkında korkuyorsanız, zinadan da sakının. Öyleyse, kadınlardan size helâl olanları nikâhlayın ve haram olan kadınların etrafında dolaşmayın.”

4- İkrime'den rivayet edildiğine göre o, şöyle demiştir: Bir adamın yanında hem hanımları, hem de yetimler bulunurdu. Kendi malını hanımlarına harcıyıp, hiç mal kalmayarak muhtaç duruma düşünce, bu sefer hanımlarına yetimlerin mallarını harcamaya başlar. İşte bundan dolayı Cenâb-ı Hak: “Zevceler çok olduğu zaman, eğer yetimler hakkında adâleti yerine getiremeyeceğinizden korkarsanız, biliniz ki bu korkunun yok olması için, dörtten fazla kadın nikâhlamanız size haram kılınmıştır. Dört kadının hukukuna riayet edememekten de korkarsanız o zaman bir kadın katidir” buyurmuştur. Allahü Teâlâ burada fazla tarafı, yani dördü; eksik tarafı, yani biri zikretmiştir. Böylece de, bu iki sayı arasındaki sayılara dikkati çekmiş ve adeta, “Eğer dörtten korkarsanız üç; üçten korkarsanız iki; ikiden korkarsanız bir hanım size yeter” demiştir.³⁰²

Râzî'ye göre İkrime'nin görüşü en uygun görüştür. Çünkü Allah Teâlâ, çok kadınla evlenmesi halinde daha fazla harcamada bulunmak zorunda kalacağından, bu sebeple de

³⁰¹ 92/4, Nisâ, 27.

³⁰² Fahreddin er-Râzi, a.g.e.. c. 7, s. 327-328.

yetimin malına el uzatması muhtemel olacağından, veliyi çok kadınla evlenmekten sakındırmıştır.³⁰³

Fahreddin er-Râzî, size helal olan kadınlardan tabirinin, nefsin hoşlandığı ve kalbin meyllettiği kadınlar manasına geldiği görüşündedir.³⁰⁴ Çünkü ona göre, âyette geçen nikâhedin sözü mübahlık anlamı içerir. Yani kişi, yetimleri nikâhlamak hususunda serbest bırakılmıştır. Ancak buradaki nikâh, efendilerinin izni olmadan nikâhlanamadıkları için kölelere caiz değildir.

Râzî, âyetteki, ikişer, üçer, dörder ifadesinin, “iki iki, üç üç, dört dört” anlamına geldiğini aktarır. Delil olarak da, Fâtır Suresi 1.âyetindeki, ikişer, üçer, dörder kanatlı melekler ifadesini gösterir. Buna göre mana: “Sizler bu sayılarca, yani ikişer ikişer, üçer üçer ve dörder dörder olmak üzere size helâl olan (hoşunuza giden) kadınlardan nikâhlayınız” şeklindedir. O, buradaki ikişer üçer, dörder ifadesinin, sayısız kadınla nikâhlanmaya izin verdiğini söyleyen görüşe de, bu konuda fakihlerin icma ile dörtten fazla kadını aynı anda nikâhlamanın caiz olmadığına birleştiklerini aktararak itiraz eder³⁰⁵ ve âyetteki, eğer (o kadınlar arasında da) adâletli davranmayacağınızdan korkarsanız o takdirde bir tane alın veya sahip olduğunuz (cariyeler) ile yetinin hükmünün, “eğer bu sayıdan fazlasında adâlet edememekten korktuğunuz gibi, bu sayıdaki hanımlar arasında da adâletli davranmamaktan endişe ederseniz, tek bir hanımla veya cariyelerle yetinin, birden çok kadınla evlenmeyi terk edin” anlamına geldiğini söyler.³⁰⁶

Fahreddin er-Râzî, Hak Teâlâ’nın, bu âyet-i kerimede, insanları tek kadınla evlenme ile câriye edinme arasında muhayyer bıraktığı görüşündedir.

Ona göre, iki şey arasında muhayyer bırakma, arzu edilen hikmet bakımından o ikisinin eşit olduğunu hissettirmektir. O halde, nafil ibadet etmek ile cariye edinme arasında tercih yapılacak olsa, İmam Şafî (r.a.)’ın,³⁰⁷ da şehadetiyle nafil ibadet câriye edinmekten daha

³⁰³ Fahreddin er-Râzî, **a.g.e.** c. 7, s. 328.

³⁰⁴ Fahreddin er-Râzî, **a.g.e.**, c. 7, s. 330.

³⁰⁵ Fahreddin er-Râzî, **a.g.e.**, c. 7, s. 330-331.

³⁰⁶ Fahreddin er-Râzî, **a.g.e.**, c. 7, s. 334.

³⁰⁷ **İmam Şafî** (r.a.): Asıl adı Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs b. Abbâs eş-Şâfî’dir. Hicri 150 yılında Gazze’de doğmuştur. Zamanının büyük âlimlerinden biri olarak kabul edilir. Erken yaşta fetva ehliyeti kazanmış olmakla birlikte İmam Mâlik’in vefatına kadar öğrenci konumundadır. Hocasının vefatından sonraki

evlâdır.³⁰⁸

Râzî, bu, adâletten ayrılmamanız için daha uygundur ibaresindeki, adâletten ayrılmamak sözünün, eğilip-sapmamak anlamında olduğunu belirtir. Ona göre bu terim üç farklı manada anlaşılır: İlk mana, müfessirlerin çoğunluğunun görüşü ile birlikte “zulmetmemenize ve (haktan) sapmamanızdır.” İkincisi, “muhtaç olmamanız için” manasıdır ki, çoluk çocuk az olacağı için harcaması da az olur başkasına muhtaç olmaz. Üçüncü mana ise, “bu, çoluk çocuğunuzun çoğalmamasına daha yakındır” şeklindedir.”³⁰⁹

2.4.2. Âyetten Çıkan Hüküm ve Hikmetler

1- Âyetin nüzul sebebi, yetim kızların nikâh akdi ile ilgili haklarıdır.³¹⁰ Bununla ilgili olarak Yüce Allah’ın: Eğer, (velisi olduğunuz) yetim kızlar (ile evlenip onlar) hakkında adâletsizlik etmekten korkarsanız, buyruğunda iki temel husus bulunmaktadır. Birincisi âyetteki “eğer” ifadesinin zikredilmesindeki sebeptir. Buna göre, yetimler velileri tarafından evlendirilmektedir ve çoğu kez yetim kız, evlendirilmekte olduğu damat adayı ve evlilikle ilgili olarak ileri sürülen şartlar konusunda söz sahibi olamamaktadır. İşte âyette belirtilen birinci husus velinin bu konuda yetimin hakkını adâletle gözetmesi gerektiğidir. İkinci husus ise, eğer velisi olunan yetim kızlar ile evlenilecekse, bu durumda onların kimsesiz oluşlarını bir fırsata çevirip haklarının gasp edilmemesi gerektiğidir. Böyle bir durumda hakkın kötüye kullanılması, yetimlerin hukukunun zayi olması ihtimalini artıracığından velilere, adâletten sapma riski karşısında, himayeleri altında bulunan ve kendileriyle evlenmeleri caiz olacak kadar da uzak akrabaları olan yetim kızlarla evlenmek yerine, başka kadınlarla evlenmeleri

ilim ve fikir hayatı Mısır öncesi ve sonrası olmak üzere iki dönemde ele alınır ve birinci döneme ait görüşleri mezheb-i kadîm veya kavl-i kadîm, ikinci döneme ait olanlar mezheb-i cedîd veya kavl-i cedîd diye anılır. Düşünce yapısında genel olarak vahiy, özel olarak da Resûlullah’ın sünneti merkezî bir konuma sahiptir. Şafii Mezhebinin kurucusu olarak kabul edilen bilinen İmam Şafii, 204 yılında Mısır’da vefat etmiştir. Ayrıntılı bilgi için bk. “Şâfiî” **DİA**, yıl: 2010, cilt: 38, sayfa: 223-233.

³⁰⁸ Fahreddin er-Râzi, **a.g.e.**, c. 7, s. 335.

³⁰⁹ Fahreddin er-Râzi, **a.g.e.**, c. 7, s. 335.

³¹⁰ İmam Neseî, **a.g.e.**, c. 2, s. 500-504; Ebu Cafer Muhammed b. Cerir et-Taberi, Taberi Tefsiri, Hisar Yayınevi, İstanbul, 1996, c. 2, s. 438-441; Ebu’l-Fida İsmail İbn Kesir, **a.g.e.**, c. 4, s. 1544-1546.; es-Semerkandi, **a.g.e.**, c. 2, s. 10-11; Prof. Dr. Hayrettin Karaman, Prof. Dr. Mustafa Çağrı, Prof. Dr. İbrahim Kâfi Dönmez, Prof. Dr. Sadrettin Gümüş, **a.g.e.**, c. 2, s. 8-9; Konyalı Mehmed Vehbi, **a.g.e.**, c. 2, s. 830-834.; Arslan, Ali, **a.g.e.**, c. 3, s. 252-262.

tavsiye edilmektedir.³¹¹ Dikkat edilmesi gereken diğ er bir hususta şudur: Âyetin nâzil olduğı dönemlerde veliler, himayeleri altındaki yetim kızların mallarına göz koydukları için onlarla nikâhlanıyorlardı. Örneğın, Hz. Âiş e'den aktarılan bir rivayette, bir kişinin himayesinde bulunan yetim bir kızla sırf o kızın mülkiyetinde olan bir hurma bahçesi sebebiyle evlenmişti.³¹²

2- Âyette adâlet, “kıst” ve “adl” kökleriyle, “Kadınlar arasındaki adâleti sağılamak, adâletten ayrılmamak” anlamlarında kullanılmıştır. Bu manadaki diğ er âyet, Nisâ, 4/129. âyetidir.

3- *Adâletsizlik yapmaktan korkarsanız* sözü: Eğer onlarla nikâhlanırken vereceğınız mehir ve nafakalarında âdil davranmamaktan korkarsınız³¹³ demektir. Bu manaya göre Allah (c.c.) sanki ş u hakikati emretmektedir: Ya, elleriniz altındaki yetimleri nikâhlarken onların emsalleriyle aynı mehir ve nafaka şartlarına sahip olmalarını sağılayın, ya da onlarla evlenmeyin!

Diğ er bir mana ise şudur: Zevceler çok olduğı zaman, eğer yetimler hakkında adâleti yerine getiremeyeceğınızden korkarsanız, biliniz ki bu korkunun yok olması için, dörtten fazla kadın nikâhlamanız size haram kılınmıştır. Dört kadının hukukuna riayet edememekten de korkarsanız o zaman bir kadın kâfidir. Yani Allah u Te l a burada fazla tarafı, yani dördü; eksik tarafı, yani biri zikretmiştir. Böylece de, bu iki sayı arasındaki sayılara dikkati çekmiştir. Buradan da ş u mana çıkar: Eğer dört kadınla evlilik sizi yetimin hakkını yemeye itiyorsa    ;     kadınla evlilik sizi yetimin hakkına riayetden uzaklaştırıyorsa iki; iki de uzaklaştırıyorsa bir hanım size kâfidir.³¹⁴

4- *Size helal olanlardan* sözü: Aranızda evlenme engeli bulunmayanlardan demektir.³¹⁵

5- *İkiş er,    er, dörder olmak   zere nikâhlayın* cümlesi hakkında, öncelikle ş unu bilmek gerekir ki bu âyet, zahirinde göründüğü gibi, birden fazla kadınla evlenmeyi teşvik

³¹¹ Prof. Dr. Hayrettin Karaman, Prof. Dr. Mustafa Çağrıçı, Prof. Dr. İbrahim Kâfi Dönmez, Prof. Dr. Sadrettin Gümüş, **a.g.e.**, c. 2, s. 8-9.

³¹² Ebu Cafer Muhammed b. Cerir et-Taberi, **a.g.e.**, c. 2, s. 437-438; Ebu'l-Fida İsmail İbn Kesir, **a.g.e.**, c. 4, s. 1544-1546.

³¹³ İmam Kurtubi, **a.g.e.**, c. 1, s. 329-330.

³¹⁴ Fahreddin er-Râzi, **a.g.e.**, c. 7, s. 327-328.

³¹⁵ Fahreddin er-Râzi, **a.g.e.**, c. 7, s. 329-330.

etmemektedir. Dikkat edilirse, cümlelerin başında “adâletsizlik yapmaktan korkarsanız” şartı konmakta, sonra ise, bu cümleyi te’kid etmek üzere, yine “adâletsizlik yapmaktan korkarsanız o halde eliniz altındakilerden bir tane alın ya da elinizdeki ile yetinin” buyrulmaktadır. Âyetin nüzul sebebinin, yetim kızların hakkı olduğu düşünüldüğünde şu mananın ortaya çıkması muhtemeldir:

Eğer yetim kızlarla evlendiğinizde onların haklarını çiğneyecekseniz, dünyada evlenilecek kadın tükenmedi, bunun yerine size helal kılınmış diğer hanımlardan ikişer, üçer, dörder nikâhlayın da yine de onların hakkını çiğnemeyin.

Bilinmesi gereken diğer bir hususta şudur. Topluluklar, rastgele bir araya gelmiş topluluklar değildir. Onların, örfleri, âdetleri ve geçmişten kendilerine aktarılan değerleri vardır. Şu cümle konuyu detaylı bir şekilde açıklar:

Arap toplumunda yer alan âdetlerden biri de çok eşle evlilik (teaddüd-i zevcât, poligami)tir. Dahası bu uygulama, İslâm'ın geldiği çağdan çok öncelere kadar uzanmaktadır. O çağlarda Mısır, Hindistan, Çin ve İran'da, eski Yunan ve Roma toplumlarında, Yahudilerde ve Araplar'da ya nikâhlamak ya da evde veya evin dışında bir yerde dost tutmak suretiyle erkekler, birden fazla kadınla evlilik yapıyor veya evliliğe benzer ilişkiler yaşıyorlardı. Arapların çok eşliliğe yönelmesindeki temel sebep, bölgenin zorlu arazi şartlarına sahip olması, özellikle de köylerde ve dağ başlarında yaşayan bedevilerin, hem düşmana karşı korunmada, hem de çevresi üzerinde hâkimiyet sağlamada güçlü ve muharip nüfusa ihtiyaç duymasındır. Diğer sebepler arasında ise, kırsal hayatın güçlüğü ve birçok emekçiye gerekli kılması, kabileler arasında sürüp giden savaşlardan dolayı yağma, baskın ve talan hareketlerinin çok sayıda erkek ölümüne sebep olması, bunun sonucu olarak da kadın-erkek arasındaki sayı dengesinin erkek aleyhine bozulması gösterilebilir.

Şu halde erkeğin birden fazla kadınla evlenme imkân ve uygulamasını İslâm getirmemiş, mevcut uygulamayı belli şartlara ve hukuk kurallarına bağlamak suretiyle iyileştirerek devam ettirmiştir. Devam ettirirken de iki durumu birbirinden ayırmış gibidir:

- a) Henüz evlenmemiş olanlara bu âyette bir kadınla yetinmeleri tavsiye edilmiş, birden fazla kadınla evli olanlar için adâlete riayet edememe tehlikesinin bulunduğu, bundan uzak kalmanın en uygun yolunun ise bir kadınla evlenmek olduğu dile getirilmiştir.
- b) Aynı surenin 129. âyetinde ise³¹⁶ birden fazla kadınla fiilen evli olanlara hitap edilmiş, birden fazla kadın arasında adâlete tam riayetin mümkün olmadığı bir kere daha hatırlatıldıktan sonra

³¹⁶ Bk. 92/4 Nisâ 129.

hiç olmazsa adâletsizlikte, farklı ilgi ve muamelede ölçünün kaçırılmaması istenmiştir.³¹⁷

Diğer yandan, buradaki sayılardan dörtten fazla kadınla evlenilebileceği manası çıkmaz. Bunun delillerinden ilki, melekler hakkında Fâtır Suresi 1.âyetinde kullanılan ikişer-üçer-dörder kanatlı tabiridir. Çünkü Allah (c.c.) meleklerin mahiyeti hakkında bilmediğimiz bir bilgiyi vahyederken, Nisâ suresi 3. âyetinde de nikâhlanma hususundaki terimlerin aynısını kullanmıştır. Öyleyse dört kadından fazla kadınla nikâhlanmak caiz olsaydı bu muhakkak âyet-i kerimde zikredilirdi.³¹⁸ İkinci delil ise, Hz. Peygamber (s.a.v.)’in şu hadis-i şerifi’dir: Gaylân İbn Seleme es-Sekafî Müslüman olduğunda, nikâhı altında on kadın vardı. Rasûlullah (s.a.v.) ona: “İçlerinden dört tanesini seç” buyurdular.³¹⁹

6- Eğer (o kadınlar arasında da) adâletli davranmayacağınızdan korkarsanız o takdirde bir tane alın veya sahip olduğunuz (cariyeler) ile yetinin. Yani: Nafaka, geceleri yanlarında kalmayı paylaşmak ve onlara yapacağınız muamele hususunda, âdil davranamayacağınızdan korkarsanız,³²⁰ o halde bir kadınla evlenmeniz, adaletten ayrılmamanız, zulmetmemeniz ve haksızlıkta bulunmamanız için en uygun olanıdır.”³²¹ Anlamına gelir.

7- Bu, adâletten ayrılmamanız için daha uygundur sözü ise: Bu haksızlık yaparak zulmetmemenize daha uygundur.³²² Demektir.

2.5. Nisâ, 58. Âyet

إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُكُمْ أَنْ تُؤَدُّوا الْأَمَانَاتِ إِلَىٰ أَهْلِهَا وَإِذَا حَكَمْتُمْ بَيْنَ النَّاسِ أَنْ تَحْكُمُوا بِالْعَدْلِ إِنَّ اللَّهَ نِعِمَّا يَعِظُكُمْ بِهِ إِنَّ اللَّهَ كَانَ سَمِيعًا بَصِيرًا

³¹⁷ Prof. Dr. Hayrettin Karaman, Prof. Dr. Mustafa Çağrıçı, Prof. Dr. İbrahim Kâfi Dönmez, Prof. Dr. Sadrettin Gümüş, **a.g.e.**, c. 2, s. 9-11.

³¹⁸ Ebu’l-Fida İsmail İbn Kesir, **a.g.e.**, c. 4, s. 1544-1546.

³¹⁹ Ebu’l-Fida İsmail İbn Kesir, **a.g.e.**, c. 4, s. 1544-1546.

³²⁰ Zuhayli, Vehbe, **a.g.e.**, c. 2, s. 479-480.

³²¹ İmam Nesefi, **a.g.e.**, c. 2, s. 500-504.

³²² İmam Kurtubi, **a.g.e.**, c. 4, s. 574-577; Ebu’l-Fida İsmail İbn Kesir, **a.g.e.**, c. 4, s. 1544-1546.

“Allah size, emanetleri mutlaka ehline vermenizi ve insanlar arasında hükmettiğiniz zaman adâletle hükmetmenizi emrediyor. Doğrusu Allah, bununla size ne güzel öğüt veriyor! Şüphesiz ki Allah hakkıyla işitendir, hakkıyla görendir.”

2.5.1. Âyetin Tefsiri

Âyetin nüzul sebebinin Kâbe'nin anahtarıyla ilgili olduğu rivayet edilmektedir. Fahreddin er-Râzî, bu konudaki rivayetleri şöyle nakleder:

Hiz. Peygamber(s.a.v.), Mekke'nin fethi günü Mekke'ye girince, Osman İbn Talha İbn Abdüddâr, Mekke'nin kapısını kilitledi. Kâbe'nin hizmetçisi ise, Kâbe'nin kapısında bulunuyordu. Derken, Osman İbn Talha, Kâbe'nin damına çıktı ve anahtarı hizmetçiye vermekten kaçınarak: “O'nun Allah'ın Rasulü olduğunu bilsem, O'nu Kâbe'ye girmekten men etmem” dedi. Bunun üzerine Ali İbn Ebî Talib (r.a.) onun bileğini bükerek, ondan anahtarı aldı ve kapıyı açtı. Böylece de Allah'ın Rasulü içeri girerek iki rekât namaz kıldı. Kâbe'nin içinden çıkınca, Hiz. Abbas, Hiz. Peygamber'den Kâbe'nin anahtarını kendisine vermesini ve böylece de, hem hacılara su dağıtma, hem de Kâbe'nin hizmetçiliğini bir arada yapmayı istedi. İşte bunun üzerine de, bu âyet-i kerime nâzil oldu. Böylece Allah'ın Rasulü, Hiz. Ali'ye, anahtarı Osman'a vermesini ve özür beyan etmesini emretti. Bunun üzerine Osman, Hiz. Ali'ye: “Zorladın, eziyet ettin; şimdi de yumuşak davranarak yanıma geldin.” deyince, Hiz. Ali, “Andolsun ki Allah senin hakkında âyet indirdi” dedi ve ona bu âyeti okudu. Bunun üzerine de Osman, “Allah'tan başka ilâh olmadığına ve Hiz. Muhammed'in Allah'ın Resulü olduğuna şehadet ederim” diyerek kelime-i şehadet getirdi. Derken, tam o esnada Cebrailaleyhisselam gelerek, Allah'ın Rasulüne Kâbe hizmetçiliğinin, devamlı olarak Osman'ın neslinde kalacağını bildirdi. Bu, Saîd İbn Müseyyeb ile Muhammed İbn İshâk'ın görüşüdür.

Diğer bir rivayeti aktaran Ebu Revk ise şöyle demektedir: “Allah'ın Rasulü, Osman İbn Talha İbn Abdüddâr'a “Kâbe'nin anahtarını bana ver!” deyince Osman, “Allah'ın emanetini al, tut!” dedi. Hiz. Peygamber onu almak isteyince, Osman elini yumdu. Bunun üzerine Hiz. Peygamber aleyhisselam, ikinci kez: “Allaha ve ahiret gününe iman ediyorsan, Kâbe'nin anahtarım bana ver!” dedi. Bunun üzerine Osman, “Allah'ın emanetini tut, al” dedi. Hiz. Peygamber onu almak isteyince, bu sefer elini yine kapadı. Hiz. Peygamber, isteğini üçüncü kez söyleyince, Osman üçüncüsünde “Allah'ın emanetini tut, al” dedi ve anahtarı Hiz. Peygamber (s.a.v.)'e verdi. Bunun üzerine Hiz. Peygamber (s.a.v.) yanında Kâbe'nin anahtarıyla tavaf etmeye başladı ve anahtarı Hiz. Abbas'a vermek istedi. Sonra da, “Ey Osman, Abbas'ın da, seninle birlikte bunda bir pay olmak üzere, anahtarı tut al!” deyince, Allahü Teâlâ bu âyeti nâzil etti. Bunun üzerine Hiz. Peygamber, Osman'a: “Bu anahtar, ebedî ve devamlı olarak sende kalsın, al! Onu, zalim olanların dışında, hiç kimse senden zorla çekip alamaz” dedi. Daha sonra Osman hicret etti,

anahtarı da kardeşi Şeybe'ye verdi. Ve bu anahtar bugün, Şeybe'nin neslinden gelenlerin elindedir.³²³

Râzî, bu âyetin böyle bir hadise sonrasında nâzil olmasının, âyetin bu hadiseye tahsis edilmesini gerektirmediğini söyler. Aksine âyetin ifade ettiği hükme, her türlü emanet çeşidi dâhildir. İnsanın muamelesi (davranışları), ya Rabbiyle, ya diğer kullar ile veyahut da kendisiyle ilgilidir. İnsanın, Rabbine karşı olan emanete riayet etmesine gelince bu, emredilenleri yapmada ve nehyedilenleri de bırakmada söz konusu olur ki, işte bu, ucu bucağı olmayan bir deniz gibidir. İnsan önce vücudunun kendisine emanet olarak bahşedildiğini bilmelidir ve onu korumalıdır. Örneğin dilin emaneti, onu yalan, gıybet, dedikodu, küfür, bid'at, çirkin söz vb. şeylerde kullanmamaktır. Gözün emaneti, onu harama bakmaktan sakındırmaktır. Kulağın emaneti onu, boş, yasak, çirkin ve yalan sözleri dinlemekten korumaktır. Diğer uzuvlar hakkındaki hüküm de böyledir.³²⁴

İkinci emanet şekli, diğer insanlara karşı olan emanete riayet etmedir ki, bu kısma, emanet bırakılan şeyleri geri verme; ölçü ve tartıda eksiltmeyi terk etme; insanların ayıplarını yüzlerine vurmama; yöneticilerin halkına karşı âdil olması, âlimlerin avamı, her türlü bâtil taassuplardan yanlış inançlardan koruma hususunda irşad görevlerini hakkıyla yaparak âdil davranmaları gibi hususlar dâhildir.³²⁵

Üçüncü emanet şekli, insanın kendisine karşı olan emanete riayet etmesi olup, gerek dini gerekse dünyevî hususlarda daha faydalı ve daha uygun olanı tercih etmesi; şehveti ve öfkesi sebebiyle, âhiretine zarar verecek şeylere yeltenmemesidir. İşte bundan dolayı, Hz. Peygamber (s.a.v.): “Hepiniz çobansınız ve hepiniz, güttüklerinizden sorumlusunuz buyurmuştur.” Binâenaleyh, Cenâb-ı Hakk'ın, şüphesiz Allah, emanetleri ehline vermenizi emreder buyruğuna bütün bu hususlar dâhildir.³²⁶

Fahreddin er-Râzî ayrıca, Kur'ân-ı Kerim'de yer alan, biz emaneti göklere, yere ve dağlara arz (ve teklif) ettik de, onlar bunu yüklenmekten çekindiler, bundan endişeye düştüler, insan

³²³ Fahreddin er-Râzî, **Tefsir-i Kebir Mefâtihu'l-Gayb**, Akçağ Yay., Ankara, 1990, c. 8, s. 96-97.

³²⁴ Fahreddin er-Râzî, **a.g.e.**, c. 8, s. 97.

³²⁵ Fahreddin er-Râzî, **a.g.e.**, c. 8, s. 97.

³²⁶ Fahreddin er-Râzî, **a.g.e.**, c. 8, s. 97.

bunu sırtına yüklendi³²⁷ ki onlar, emanetlerine ve ahitlerine riayetkârdırlar³²⁸ ve siz, bile bile, kendi emanetlerinize hainlik etmeyiniz³²⁹ âyetlerinin ve Hz. Peygamber (s.a.v.)’in: “Emanete riayet etmeyenin imanı yoktur” hadisinin, emanetin önemine işaret ettiğini belirtir.³³⁰

Râzî, âyetteki adâletle hükmetmek tabirinin, bütün insanların hüküm koyma yetkisi bulunmadığı, aksine bunun bazı insanlara ait bir hususiyet olduğu konusunda âdeta açık bir ifade olduğunu söyler. Burada kastedilenler, görevli hâkim, halife ya da devlet reisleridir. Ona göre âyetten anlaşılması gereken şudur: Allah size, insanlar arasında hükmettiğinizde, adâletle hükmetmenizi emreder. Nitekim Cenâb-ı Allah bu gerçeği, şüphesiz ki Allah, adâleti ve iyiliği emreder,³³¹ söz söylediğiniz zaman, (leh veya aleyhine söyleyeceğiniz kimse) akrabanız dahi olsa, adâleti gözetin.³³² ve ey Dâvud, biz seni yeryüzünde bir halife yaptık. O halde insanlar arasında hak ve adâletle hükmet³³³ âyetlerinde açıkça bildirmiştir. Bu manadan olarak, Hz. Peygamber (s.a.v.)’in bir hadis-i şerifi de şöyledir: Bu ümmet, söylediğinde doğru söylediği, hükmettiğinde adâletle hükmettiği ve merhamet istendiğinde merhamet ettiği müddetçe, hayırlı olmaya devam eder.³³⁴

Râzî’ye göre, zulmün kötü olduğunu ifade eden âyetler, adâletin vacip olduğunu gösteren delillerdendir. O, Allah Teâlâ’nın: “o zulmedenleri ve eşlerini bir araya toplayın ve cehennem yoluna götürün”³³⁵ âyetinde bu gerçeği açık bir şekilde ifade ettiğini aktarır. Bununla ilgili bir hadis-i şerif şöyledir: Kıyamet günü bir münâdi: Zalimler nerede, zalimlerin yardımcıları nerede? diye nida eder. Bunun üzerine onların hepsi bir araya

³²⁷ 90/33 **Ahzâb** 72.

³²⁸ 74/23 **Mûminun** 8.

³²⁹ 88/8 **Enfâl** 27.

³³⁰ Fahreddin er-Râzî, **a.g.e.**, c. 8, s. 98.

³³¹ 70/16 **Nahl** 90.

³³² 55/6 **Enâm** 152.

³³³ 38/38 **Sâd** 26.

³³⁴ Fahreddin er-Râzî, **a.g.e.**, c. 8, s. 100.

³³⁵ 56/37 **Sâffat** 22.

toplanır. Hatta o zalimler için bir kalem açan veya onlar için bir hokka hazırlayanlar bile toplanır. Böylece onlar bir araya getirilir ve ateşe atılırlar."³³⁶

Müfessirimiz âyetteki hükmün, hâkim, halife ya da devlet reisleri hakkında olduğunu aktardıktan sonra, bu kişilerin tarafsızlığı hakkında alametler olduğunu söyler. İmam Şafii'ye göre bu alametler şunlardır: Hâkimler, tarafların yanlarına gitmede, beraber oturmada, onlara yönelme ve dönme hususunda, onları dinlemede ve onlar hakkında hüküm vermede tarafsız olmalıdırlar. Yine hâkimin, iddia edene, nasıl iddia ve yemin edeceğini; aleyhine dava açılmış olana ise, neleri inkâr ve neleri ikrar etmesi gerektiğini; şahitlere şahadet etmelerini veya etmemelerini telkin etmesi uygun düşmez. Taraflardan birini misafir edip, diğerini etmemesi de yakışık almaz. Çünkü bu, diğerinin kalbini kırar. Yine hâkimin, birbiri ile davacı oldukları sürece taraflardan birisinin veya her ikisinin davetine icabet etmesi de doğru değildir. Bu hususta sözün özü şudur: Hâkimin amacı, verdiği hükümle hakkı hak sahibine ulaştırmak ve buna başka bir maksadı karıştırmamak olmalıdır.³³⁷

Fahreddin er-Râzî, Allah bununla size, ne güzel öğüt veriyor cümlesinin, Allah'ın kendisiyle va'z u nasihatte bulunduğu şey ne güzeldir, anlamına geldiğini, bununla sözüyle de, emanetleri eda etme ve adâletle hükmetme emrinin kastedildiğini söyler. Şüphe yok ki Allah, hakkıyla işitir, hakkıyla görücüdür buyruğu ise, adâletle hükmettiğin zaman O, duyulabilen her şeyi duyardır. Senin bu hükmünü de duyar; emaneti yerine getirdiğinde de O, görülebilen her şeyi görendir; bunu da görür, demektir.³³⁸

2.5.2. Âyetten Çıkan Hüküm ve Hikmetler

1- Âyetin nüzul sebebi hakkında farklı rivayetler mevcuttur:

İlk rivayete göre bu âyet, Hz. Peygamber (s.a.v.)' in Mekke'nin fethi esnasında Kâbe'de namaz kılmak istemesi üzerine, onun kim olduğunu fark edemeyen ve Kâbe'nin anahtarlarını

³³⁶ Fahreddin er-Râzî, **a.g.e.**, c. 8, s. 100-101.

³³⁷ Fahreddin er-Râzî, **a.g.e.**, c. 8, s. 101-102.

³³⁸ Fahreddin er-Râzî, **a.g.e.**, c. 8, s. 102-103.

vermek istemeyen Osman b. Ebî Talhâ'dan, bu anahtarların zorla alınmak istenmesi üzerine nâzil olmuştur.³³⁹

İkinci rivayet bu âyetin özel olarak Müslüman yöneticilere hitap ettiği'dir. Ali b. Ebi Talib, Zeyd b. Eslem, Şehr b. Havşeb ile İbn Zeyd bu görüştedirler. Onlara göre bu âyette hem Peygamber (s.a.v.)'e, hem de onun tayin ettiği emirlere yönelik bir hitap söz konusudur ki bu onlardan sonra gelenleri de kapsamına almaktadır.³⁴⁰

Üçüncü rivayet âyetin: Emaneti ve hakları sahiplerine iade etme, insanlar arasında hakla ve adâletle hükmetme konusunda nâzil olduğudur. İbn Abbas ve başkaları bu görüştedir.³⁴¹

2- Âyette adâlet, “adl” köküyle, “Adâletle hükmetmek” manasında kullanılmıştır. Bu manadaki diğer âyet, Hucurât, 49/9. âyetidir.

3- Âyette yer alan, *emanetleri mutlaka ehline vermenizi emreder* hükmündeki emanet üç farklı manaya gelir. Birincisi: Kulların kendi aralarında sürdürdüğü sosyal ilişkilerle birlikte ortaya çıkan emanettir. Bu, âyetin zahirinde görünen ilk manadır. Yani emanet, bir kişinin bir başkasına, mülkiyeti altında bulunan bir mal, para, altın, eşya ya da bunların benzerlerini, ileride geri almak üzere geçici olarak kullanımına vermesidir. Bu sayılanların ileride geri alınmak üzere verilmiş olmasında bir sebep vardır. Bu sebeple eve emanet edilen malın değerine göre de her iki tarafa raci olan bir hukuk sistemi ortaya çıkar. Örneğin, bu emanet, kişiye neden verilmiştir? Emanet verilen malın geri alınması için süre belirlenmiş midir? Emanet verilen mal, misli (benzeri bulunabilen) bir mal mıdır? Yoksa kıyemî (benzeri bulunamayan) bir mal mıdır? Emanet verilen mala zarar gelmesi durumunda uygulanacak esaslar nelerdir? vb... İşte bu soruların cevabı, İslam Hukuk Sistemi'nde ayrıntılı bir şekilde ele alınarak cevaplandırılmıştır. Biz burada sadece birkaç hususun üzerinde kısaca durmak istiyoruz:

³³⁹ Fahreddin er-Râzi, **a.g.e.**, c. 8, s. 96; Arslan, Ali, Büyük Kur'ân Tefsiri, **a.g.e.**, c. 3, s. 380; Prof. Dr. Hayrettin Karaman, Prof. Dr. Mustafa Çağrı, Prof. Dr. İbrahim Kâfi Dönmez, Prof. Dr. Sadrettin Gümüş, Kur'ân Yolu, **a.g.e.**, c. 2, s. 63; İmam Kurtubi, **a.g.e.**, c. 5, s. 288-291; Çetiner, Bedreddin, Esbab-ı Nüzul, **a.g.e.**, c. 1, s. 286-288; Zuhayli, Vehbe, **a.g.e.**, c. 3, s. 110.; Muhammed Ali es-Sâbunî, **Safvetü't-Tefasir**, Ensar Neşriyat, İstanbul, 1990, c. 1, s. 539-540; Ebu Cafer Muhammed b. Cerir et-Taberi, Taberi, **a.g.e.**, c. 3, s. 27-28; Ebu'l-Fida İsmail İbn Kesir, **a.g.e.**, c. 4, s. 1738-1742; İzzet Derveze, **et-tefsiru'l-hadis**, Ekin Yay., İstanbul, 1998, c. 6, s. 148-150; Konyalı Mehmed Vehbi, **a.g.e.**, c. 3-4, s. 952-955.

³⁴⁰ İmam Kurtubi, **a.g.e.**, c. 5, s. 288-291; Ebu Cafer Muhammed b. Cerir et-Taberi, **a.g.e.**, c. 3, s. 27-28.

³⁴¹ İzzet Derveze, **et-tefsiru'l-hadis**, **a.g.e.**, c. 6, s. 143-148.

İslam Hukukuna göre emanet bir akid³⁴² sayılır ve hukuki sonuç doğurur. Bundan hareketle eğer emanet bırakılan şeyler kaybolur, ya da zarar görürse ne olacaktır? Bu soru hakkında, Ebu Bekir er-Râzî', seleften bazı âlimlerin zarar gören emanet eşyanın tazmin (ödetme-zararı karşılama) edilmesi gerektiğini söylediklerini aktarır. Hz. Ömer'e atfedilen uygulamalara göre de emanete bırakılan eşya zarar görürse tazmin edilir.³⁴³ Âlimlerin çoğuna göre ise, emanete bırakılan eşyada tazmin yoktur. Bu görüşün delili, Hz. Peygamber (s.a.v.)'e nispet edilen şu hadis-i şeriftir: Bir mal hıfz edilmek üzere kimin yanına emaneten bırakılırsa o kimse üzerine tazminat yükleme yoktur.³⁴⁴

Emanetle ilgili diğer bir husus da şudur: Emanet edilen şey, ödünç olarak verilmişse ve emanete zarar gelirse durum nedir? Bu konu hakkında İmam Şâfiî (r.a.) tazmin gerektiği düşüncesindedir. Çünkü emanet herhangi birine değil ehline verilmiştir. Bu görüşünün delili olarak da, şüphesiz ki Allah, emanetleri ehline vermenizi emreder âyetini ve aldığı şeyi, yerine geri verinceye kadar (muhafaza etmesi) el üzerinde bir haktır.³⁴⁵

Hadîs-i Şerifini gösterir.³⁴⁶ Ebu Hanife³⁴⁷ (r.a.) ise, emanet malın zarar görmesi halinde tazmin yoktur. Bu görüşler etrafında şu durumlara dikkat edilmesi gerekir:

Emanet bırakılan kimse kural olarak emin kimse sayılır ve iyi niyetli olduğu, emanet bırakılan malı korumada makul derecede titizlik gösterdiği sürece bu mala gelen zarardan sorumlu olmaz.³⁴⁸ Aksi bir durumda ise, emin olma sıfatını yitirir ve malın telef ve ziyanından sorumlu tutulur. Çünkü emanet bırakılan kimsenin en önemli sorumluluğu, kendisine emanet olarak bırakılan bu malı örf ve âdete uygun biçimde, kendi malını

³⁴² **Akid:** "Hukuku sonuç doğurmak, yani bir hak veya hukukî ilişkiyi kurmak, değiştirmek veya ortadan kaldırmak amacıyla iki veya daha çok kimsenin veya kuruluşun karşılıklı ve birbirine uygun irade beyanları ile gerçekleştirdikleri işlem, sözleşme, mukavele ve kontratı ifade eder."; Bk. **Dini Kavramlar Sözlüğü**, "Akit" DİB Yay./589, Kaynak Eserler/31, Ankara, 2006, s. 17-18.

³⁴³ Fahreddin er-Râzî, **a.g.e.**, c. 8, s. 98-99.

³⁴⁴ Hatipoğlu, Haydar, **Sünen-i İbni Mâce Tercemesi ve Şerhi**, Kahraman Yay., İstanbul, 1982, c. 6, s. 509-510.

³⁴⁵ **Sünen-i Ebu Davud Terceme ve Şerhi**, Şamil Yayınevi, İstanbul, 1987, c. 13, s. 127-128.

³⁴⁶ Fahreddin er-Râzî, **a.g.e.**, c. 8, s. 98-99.

³⁴⁷ **İmam Ebû Hanîfe** (r.a.): Asıl adı Nu'mân b. Sâbit b. Zûtâ b. Mâh'tır. İmâm-ı Âzam diye şöhret bulmuştur. İslâm'da hukukî düşüncenin ve ictehad anlayışının gelişmesinde önemli payı vardır. Hânefi mezhebinin kurucusu olarak kabul edilir. Henüz oluşmamış meseleler hakkında verdiği fetvalar ile günümüz fıkıh ekollerinin vazgeçilmez şahsiyeti olan İmam Ebû Hanîfe, hicri 150 yılının Şâban ayında (Eylül 767) Bağdat'ta vefat etmiştir. Ayrıntılı bilgi için bk. "Ebû Hanîfe" **DİA**, yıl: 1994, cilt: 10, sayfa: 131-138.

³⁴⁸ **Dini Kavramlar Sözlüğü**, "Emanet", s. 145.

koruduğu gibi korumaktır. Emanet bırakanın rızası ve bilgisi dışında o malı kullanması, başka birine kullandırması, başkasına emanet etmesi veya o malda herhangi hukukî bir tasarrufta bulunması doğru olmaz. Bu konuda Hz. Peygamber (s.a.v.), münafıklığın en başta gelen üç alâmetinden birinin, “güveni kötüye kullanma, kendisine bırakılan emanete hıyanet etme” olduğunu belirtir.³⁴⁹ Bu itibarla, emanet bırakılan kimsenin hıyaneti, kastı, örf, âdete ve emanet bırakanın rızasına aykırı davranışı hem dinî sorumluluğu, hem de hukukî açıdan tazmin sorumluluğunu doğurur.

Diğer bir husus ise şudur: Eğer emanet edilen şey satılması için bırakılmış ve bu esnada zarar görmüşse ne olacaktır? Bu soru hakkında Fahreddin er-Râzî, şunları söyler: Müstâm"ın yani satılması için emanet bırakılan malın, zayi olması halinde onun tazmini (ödenmesi) gerekir. Çünkü satılması halinde emanete verilen malda her iki tarafın menfaati söz konusudur. Yani emanetçi emaneti bir çıkar karşılığında üstlenmiştir.³⁵⁰ Diğer yandan, yer sıkıntısından dolayı ambarda saklanamayan ve günümüz tabiriyle “emanetçi” olarak adlandırılan kişilerin kiralama usulü ile muhafaza ettikleri malları da aynı kapsamda değerlendirmek gerekir.

Âyetteki emanet'in, içerdıği ikinci mana ise, yöneticiliğin bir emanet olduğu ve ehline verilmesi gerektiğidir. Ayetin devamında yer alan insanlar arasında hükmettiğinizde de adâletle hükmedin emri bu görüşü destekler. Çünkü insanlar arasında hükmetme yetkisine sahip olanlar ancak, hâkim, halife, ya da devlet reisleridir.³⁵¹

Emanet'in içerdıği üçüncü ve son mana: Sahip olunan maddi ve manevi varlıkların birer emanet olduğudur. Örneğin vücudumuz bir emanettir. Yarın, huzur-u mahşerde bize yapıp ettiklerimizi haber verecektir.³⁵² Malımız, mülkümüz, vatanımız, ailemiz, bizim için bir emanettir. Dahası, abdestimiz, namazımız, zekâtımız, orucumuz, ölçümüz, tartımız,³⁵³ gencimiz-yaşlımız, mümin kardeşimiz bize birer emanettir.

³⁴⁹ Sofuoğlu, Mehmed, **Sahih-i Buhari ve Tercemesi**, Ötüken Yay., İstanbul, 1987. c. 1, s. 186-187.

³⁵⁰ Fahreddin er-Râzî, **a.g.e.**, c. 8, s. 99-100.

³⁵¹ Fahreddin er-Râzî, **a.g.e.**, c. 8, s. 102-103.

³⁵² 41/36 **Yasin** 65.

³⁵³ İmam Kurtubî, **a.g.e.**, c. 5, s. 290-292.

4- *İnsanlar arasında hükmettiğiniz zaman adâletle hükmetmenizi emreder* sözü, hükmetme yetkisine sahip olanların her türlü hüküm vermede âdil davranmaları gerektiğine işarettir.³⁵⁴

5- *Doğrusu Allah bununla size ne güzel öğüt veriyor.* Yani: Allah emanetleri koruma hususunda size ne güzel vaz'ı nasihat ediyor ki, böylelikle emaneti gözetip adaletle hükmedebilesiniz demektir.³⁵⁵

6- *Şüphesiz Allah, hakkıyla işitendir, hakkıyla görendir* ifadesi ise: Adaletle hükmedildiğinde de, emanete riayet edildiğinde de Allah (c.c.) bunların hepsini eksiksiz bir şekilde görür demektir.³⁵⁶

2.6. Nisâ, 127. Âyet

وَيَسْتَفْتُونَكَ فِي النِّسَاءِ فَلِلَّهِ يُفْتَنُكُمْ فِيهِنَّ وَمَا يُتْلَىٰ عَلَيْكُمْ فِي الْكِتَابِ فِي يَتَامَى النِّسَاءِ اللَّاتِي لَا تُؤْتُونَهُنَّ مَا كُتِبَ لَهُنَّ وَرَغِبُونَ أَنْ تَكْحُلَهُنَّ وَالْمُسْتَضْعَفِينَ مِنَ الْوِلْدَانِ وَأَنْ تَقُومُوا لِلْيَتَامَىٰ بِالْقِسْطِ وَمَا تَفْعَلُوا مِنْ خَيْرٍ فَإِنَّ اللَّهَ كَانَ بِهِ عَلِيمًا .

“Kadınlar hakkında senden fetva istiyorlar. De ki: “Onlar hakkında size fetvayı Allah veriyor.” Kitapta, kendilerine (verilmesi) farz kılınan (miras)ı vermediğiniz ve evlenmek istediğiniz yetim kızlara, zavallı çocuklara ve yetimlere âdil davranmanıza dair, size okunmakta olan âyetler de bunu açıklıyor. Ne hayır yaparsanız şüphesiz Allah onu bilir.”

2.6.1. Âyetin Tefsiri

Âyetin nüzul sebebi, kadınların mirastan pay almaları hakkındadır. Fahreddin er-Râzî, âlimlerin âyetin nüzul sebebi hakkında şunları söylediğini nakleder: Âlimler, âyetin sebep-i nüzulü hakkında iki şey zikretmişlerdir:

³⁵⁴ Ebu Cafer Muhammed b. Cerir et-Taberi, **a.g.e.**, c. 3, s. 27-28.; İmam Kurtubi, **a.g.e.**, c. 5, s. 294-295; Fahreddin er-Râzî, **a.g.e.**, c. 8, s. 102-103.

³⁵⁵ Fahreddin er-Râzî, **a.g.e.**, c. 8, s.102-103.

³⁵⁶ Fahreddin er-Râzî, **a.g.e.**, c. 8, s. 103.

1- Araplar, kadınlara ve çocuklara mirastan hiçbir pay vermiyorlardı. İşte bu âyet-i kerime, onların da varis kılınması için nâzil olmuştur.³⁵⁷

2- Âyet-i kerime, kadınlara mehirlerini tam olarak verme hususunda nâzil olmuştur. Çünkü yetim kız, bir adamın himayesinde bulunur, güzel ve zengin de olursa, o adam onunla evlenir ve malını yerdı. Ama yetim kız çirkin ise, adam onunla evlenmek isteyen başkalarına mani olur ve kız ölünce de onun malına konardı. İşte bundan dolayı Allah Teâlâ bu âyeti indirmiştir.”³⁵⁸

Râzî, âyette geçen, kadınlar hakkında senden fetva istiyorlar cümlesindeki fetva istemenin, kadınların kendileri hakkında değil, ancak onların bir halleri ve bir sıfatları hakkında olduğunu söyler. Ona göre, bu halin hangi hal olduğu âyette zikredilmemiş, bundan olayı âyet mücmel olmuştur. Bu yüzden hakkında fetva istenen husus bilinmemektedir.³⁵⁹

Râzî, size okunmakta olan âyetler sözüyle ilgili birkaç görüşün olduğunu aktarır:

1-Birinci görüşe göre, buradaki ifadenin takdiri şöyledir: “De ki: O kadınlara dair fetvayı Allah size veriyor ve kitapta okunan şeyler de size onlar hakkında fetva veriyor. Kitapta okunan bu şey şu âyettir: “Eğer yetim kızlar hakkında, adâleti yerine getiremeyeceğinizden korkarsanız.” (Nisa, 3).

Sözün özü şudur: Müslümanlar, kadınların pek çok halleri hakkında soru sormuşlardı. Bu yüzden, hükmü açıklanmamış olanlar hakkında Allah Teâlâ'nın, onlara fetva vereceği zikredilmiş; daha önceki âyetlerde hükmü açıklanmış olanlarla ilgili olarak da okunmakta olan o âyetlerin Müslümanlara fetva verdiği belirtilmiştir. Böylece Kur'ân'ın o hükme delalet etmesi, kitap tarafından bir fetva verme kabul edilmiştir.

2-İkinci görüşe göre, âyetteki size okunmakta olan ifadesi mübteda, “kitaptır” ifadesi haberdır ve cümle, bir cümle-i mu'tarızadır. Buradaki “kitap”tan maksad, Levh-i Mahfuz'dur. Bu ifadenin gayesi, onlara okunan âyetlerin durumunun yüceliğini belirtmek; yetimlerin hakları hususunda adâletli ve insafı davranmanın, Allah katında riayet edilmesi ve gözetilmesi gereken büyük işler cümlesinden olacağına ve bunlara aykırı davrananların, Allah'ın yüceltip önemli kıldığı şeyi küçük görerek zulmetmiş kimseler olacağına dikkat çekmektir.

3- Üçüncü görüşe göre, bu ifade, kasem(yemin) olduğu için mahallen mecrurdur. Sanki şöyle denilmektedir: “De ki: Allah, o kadınlar hakkında fetva veriyor. Size Kitapta okunup duran (âyetlere) yemin olsun ki... Kasem de, burada bir ta'zim'i (yücelik gösteren) ifade eder.

³⁵⁷ Fahreddin er-Râzî, **Tefsir-i Kebir Mefâtihi'l-Gayb**, Akçağ Yay., Ankara, 1990, c. 8, s. 343-344.

³⁵⁸ Fahreddin er-Râzî, **a.g.e.**, c. 8, s. 343-344.

³⁵⁹ Fahreddin er-Râzî, **a.g.e.**, c. 8, s. 343-344.

4) Dördüncü görüşe göre ise, bu tabir âyetteki, (فَيَهِنٌ) kelimesindeki mecrur zamir üzerine atfedilmiştir. Buna göre mana şöyle olur: De ki: Allah, o kadınlar ve kitapta, yetim kadınlar (kızlar) hakkında okunan şeyler hususunda size fetva veriyor...³⁶⁰

Râzî bu son görüşün, Allah Teâlâ'nın bu meseleler hakkında ve kitapta okunup duran şeyler konusunda fetva verdiği anlamını içerdiği için doğru bulmaz. Ona göre, size okunmakta olan âyetler sözünden anlaşılması gereken, “o yetim kızlar hakkında size okunup duran” şeklindedir.³⁶¹

Fahreddin er-Râzî, kendileri için yazılmış olanı, kendilerine vermediğiniz ifadesindeki mana hakkında ise iki farklı görüşün bulunduğunu belirtir. İbn Abbas’a göre burada, kadınlar için belirlenmiş miras kastedilmiştir. Diğer âlimler ise, bundan maksadın mehir³⁶² olduğunu söylerler.³⁶³

Râzî, ve nikâhlamalarını beğenip istemediğiniz (yetimler) tabirinden, Ebu Ubeyde’ nin şu manayı çıkardığını aktarır: Bu tabir, hem istemek, hem de istememek manasına gelebilir. Eğer sen bunu isteme manasında alırsan, o takdirde mana “ve kendilerini nikâhlamayı istediğiniz” şeklinde olur. Fakat bunu istememe manasına hamledersen, o takdirde mana “ve çirkin oldukları için nikâhlamayı istemediğiniz...” şeklinde olur.³⁶⁴

Fahreddin er-Râzî, âyetin bu kısmıyla ilgili başka bir hususun daha olduğunu belirtir. Buna göre Ebu Hanife ve ashabı bu ayeti, baba ve dede durumunda olmayan kimselerin, yetim kızı evlendirmelerine cevaz veren bir delil olarak gösterdiklerini söylerler. Hâlbuki ona göre, velisi dede ya da baba olmayan bir nikâh akdiyle evlenmek caiz değildir. O, bu düşüncesine kanıt olarak şu rivayeti gösterir:

Kudame İbn Maz'un, kardeşi Osman İbn Maz'un'un kızını Abdullah İbn Ömer (r.a.) ile evlendirdi. Kıza Muğire İbn Şube de talip olmuştu. Kızın annesi de, (Muğire'nin) malının çokluğuna rağbet etmişti. Bunun üzerine Hz. Peygamber (s.a.v.)'e geldiler. Kudame: “Ben, onun amcası ve babası tarafından tayin edilmiş vasisiyim” deyince, Hz. Peygamber (s.a.v.): “O

³⁶⁰ Fahreddin er-Râzî, **a.g.e.**, c. 8, s. 344-346.

³⁶¹ Fahreddin er-Râzî, **a.g.e.**, c. 8, s. 344-346.

³⁶² Mehir: Erkeğin evlenirken eşine verdiği veya vermeyi taahhüt ettiği para ya da başka bir mala denir. Bk. **Dini Kavramlar Sözlüğü**, “Mehir”, DİB, Yay., Ankara, 2006.

³⁶³ Fahreddin er-Râzî, **a.g.e.**, c. 8, s. 344-346.

³⁶⁴ Fahreddin er-Râzî, **a.g.e.**, c. 8, s. 344-346.

henüz küçüktür ve ancak annesinin izniyle evlenebilir” dedi ve o kız ile Abdullah İbn Ömer'in arasını ayırdı (nikâhlarını iptal etti).³⁶⁵

Fahreddin er-Râzî, “ve aciz küçük çocuklar hakkında” ifadesinin, Arapların cahiliyye döneminde çocukları ve kadınları mirasçı saymamalarına atıfla vahyedildiğini söyler. Çünkü bu dönemde Araplar, çocukları ve kadınları değil de, sadece ağır ve güç işleri yapabilecek yaşa gelmiş olanları varis sayıyorlardı.³⁶⁶ Ona göre, bir de yetimlere karşı adâleti ayakta tutmanızı hükmünün manası ise şudur: Kitapta size okunup duran âyetlerle, yetim kadınlar, aciz küçük çocuklar ve yetimler için, adâleti ayakta tutmanız hususunda size fetva verilmektedir. Her ne hayır yaparsanız, muhakkak ki Allah onu hakkıyla bilicidir. Yani, yaptıklarınıza karşı mükâfatınızı verir. O'nun katında, yaptığınız hiçbir şey boşa gitmez.³⁶⁷

2.6.2. Âyetten Çıkan Hüküm ve Hikmetler

1- Âyetin nüzul sebebi, yetimler, kadınlar ve çocuklar hakkındadır. Bu sebeplerle ilgili şunlar söylenmiştir:

Cahiliye devrinde Araplar kadınlara ve çocuklara mirastan hiçbir pay vermiyorlardı. Allah (c.c.) bu âyetle, kadınların ve çocukların mirastan pay alabileceklerini hüküm altına almıştır.³⁶⁸ Bu görüşe delil olarak şu rivayet aktarılır: Uyeyne bin Huseyn, Resûlullah (s.a.v.)'e geldi ve sordu: Bize verilen habere göre sen ölenin kızına malın yarısını veriyorsun, kız kardeşine yarısını veriyorsun. Oysa biz daha önce ancak savaştan kimselere miras veriyorduk. Cenâbı Peygamber cevap olarak şöyle buyurdu: “Ben bununla emrolundum.”³⁶⁹ Diğer bir rivayete göre ise Hz. Âişe, hükmü genel olan bu âyetin özel ve tarihî muhataplarını şöyle açıklamıştır: Bundan maksat, yanında velisi ve vârisi olduğu, hurma ve hurmalığa varıncaya kadar her şeyine kendisini ortak kıldığı yetim kadın bulunan adamdır. Bu adam ne o

³⁶⁵ Fahreddin er-Râzî, **a.g.e.**, c. 8, s. 344-346.

³⁶⁶ Fahreddin er-Râzî, **a.g.e.**, c. 8, s. 344-346.

³⁶⁷ Fahreddin er-Râzî, **a.g.e.**, c. 8, s. 344-346.

³⁶⁸ Fahreddin er-Râzî, **a.g.e.**, c. 8, s. 343-344.

³⁶⁹ Arslan, Ali, **a.g.e.**, c. 3, s. 485-486.

kadını nikâhlamak ister, ne de malına ortak edecek diye başkasıyla evlenmesine izin verir. Bu şekilde, evlenmesine engel olur. Âyet, işte böyle kimseler hakkında nâzil olmuştur.³⁷⁰ Bir diğer görüşe göre ise, bu âyet, kadınlara mehirlerinin tam olarak verilmesi hususunda nâzil olmuştur.³⁷¹

2- Âyette adâlet, “kıst”köküyle, “Âdil davranmak” manasında kullanılmıştır.

3- *Kadınlar hakkında senden fetva istiyorlar* ibaresi, âyetin nüzul sebebinde anlatıldığı üzere Arapların, cahiliye döneminde kadınlara, çocuk ve yetim kızlara vermedikleri miras ve mehirlerle ilgilidir. Bu hükmün delili olarak, Nisâ Suresininana konularından birinin kadınlarla ve yetimlerle ilgili meseleler olmasını gösterebiliriz. Bu meseleler, daha surenin ilk âyetlerinde başlar ve sonuna kadar devam eder. Kadınlarla ilgili fetvanın istenmesinden bahseden bu âyetin 127. sırada yer almasındaki hikmet ise, Kur’ân âyetlerinin tedrici olarak indirilmesiyle doğru orantılıdır. Görüldüğü üzere âyette “fetva istiyorlar” denmektedir. Çünkü sahabiler kadınlar ve yetimlerle ilgili âyetler nâzil oldukça Peygamberimiz (s.a.v.)’e sıkça soru sorar olmuşlardı. Ancak, hâlâ bu konularla ilgili bilmedikleri hükümler vardı. İşte bu yüzden Allah (c.c.) bu âyeti indirdi.³⁷²

4- *De ki: Onlar hakkında size fetvayı Allah veriyor* cümlesi: “Allah (c.c.) kadınlarla ilgili uygulanması gereken hükümleri daha önce açıklamıştı” anlamındadır. Bu manayı destekleyen rivayetlerde, Arapların, yetim kızlar arasında adâleti sağlayamayacağından korkarsanız...³⁷³ âyetiyle gelen miras hükümlerini tam olarak benimseyemedikleri, yetim kızların miraslarına göz diktikleri için bir çıkar yol bulmak amacıyla, Peygamberimiz (s.a.v.)’den sık sık fetva istedikleri belirtilir.³⁷⁴ Yine, kadınlara mehirlerini vermeyenlere hitaben vahyedilen kadınlara mehirlerini bağış olarak verin³⁷⁵ âyetini benimseyemeyenlerin, Allah Rasulü’ne sık sık soru sorarak ondan fetva istemeleri bu görüşü destekler.³⁷⁶

³⁷⁰ Prof. Dr. Hayrettin Karaman, Prof. Dr. Mustafa Çağrı, Prof. Dr. İbrahim Kâfi Dönmez, Prof. Dr. Sadrettin Gümüş, **a.g.e.**, c. 2, s. 118-119.

³⁷¹ Fahreddin er-Râzi, **a.g.e.**, c. 8, s. 343-344.

³⁷² İmam Kurtubi, **a.g.e.**, c. 5, s. 502-503.

³⁷³ 92/4 Nisâ 3.

³⁷⁴ Çetiner, Bedreddin, **a.g.e.**, c. 1, s. 275-277.

³⁷⁵ 92/4 Nisâ 4.

³⁷⁶ Fahreddin er-Râzi, **a.g.e.** c. 8, s. 343-344.

5- *Kendileri için yazılmış olanı, kendilerine vermediğiniz* ifadesi: Onlarla evlenmek istediğiniz halde mehir vermeden kendileriyle evlenmek istediğiniz kadınlar,³⁷⁷ erginlik çağına gelmedikleri için kendilerine mirastan pay verilmeyerek zayıf düşürülen çocuklar,³⁷⁸ Allah'ın kendileri için mirastan pay takdir etmesine rağmen kendilerine mirastan pay vermediğiniz ve kendileriyle evlenmek istediğiniz yetim kadınlar anlamlarına gelir.³⁷⁹

6- *Ve evlenmek istediğiniz yetim kızlara, zavallı çocuklara ve yetimlere âdil davranmanıza dair okunmakta olan âyetler* cümlesindeki yetim kızlar, velayet altında bulunan ve evlenmek ya da evlendirmekte muhayyer olunan kızlardır.³⁸⁰ Bu kızlarla ilgili adâletli davranın emrinin manası ise: Siz velayeti altında yetim kız barındıranlar! cahiliye döneminde uygulamış olduğunuz adet sona ermiştir. Artık, güzel bulduğunuz bir yetim kız ile evlendiğinizde ona mehrini emsallerine göre verin. Eğer güzel bulmuyorsanız mirasına ortak olmak için onun evlenmesine mani olmayın, bu hükümler kitapta açıkça belirtiliyor demektir. Çünkü cahiliye döneminde Araplar, velayeti altında bulunan ve beğendikleri yetim kızlarla evleniyor, beğenmedikleri yetim kızları ise, miraslarından faydalanmak üzere evlenmelerine mani oluyorlardı.³⁸¹ Âyette yer alan zavallı çocuklar, cahiliye döneminde kendilerine miras verilmeyen çocuklardır.³⁸² Yetimlere âdil davranmanıza dair okunmakta olan âyetlerden maksat ise, Nisâ suresinin, 2. 3. 8. 9. 10. 36. 127. âyetleridir.

7- *Ne hayır yaparsanız şüphesiz Allah onu bilir* cümlesi ise: Size aktarılan hükümleri uygulama hususunda ya da diğer tüm hususlarda ne yaparsanız Allah (c.c.) onu hakkıyla bilir demektir.

³⁷⁷ Prof. Dr. Hayrettin Karaman, Prof. Dr. Mustafa Çağrıçı, Prof. Dr. İbrahim Kâfi Dönmez, Prof. Dr. Sadrettin Gümüş, **a.g.e.**, c. 2, s. 118-119.

³⁷⁸ Ebu'l-Fida İsmail İbn Kesir, **a.g.e.**, c. 5, s. 1948-1949.

³⁷⁹ Ebu Cafer Muhammed b. Cerir et-Taberi, **a.g.e.**, c. 3, s. 130-134.

³⁸⁰ Ebu Cafer Muhammed b. Cerir et-Taberi, **a.g.e.**, c. 3, s. 130-134.

³⁸¹ Ebu Cafer Muhammed b. Cerir et-Taberi, **a.g.e.**, c. 3, s. 130-134.

³⁸² Fahreddin er-Râzi, **a.g.e.**, c. 8, s. 343-344.

2.7.Nisâ, 135. Âyet

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا كُونُوا قَوَّامِينَ بِالْقِسْطِ شُهَدَاءَ لِلَّهِ وَلَوْ عَلَى أَنْفُسِكُمْ أَوِ الْوَالِدِينَ وَالْأَقْرَبِينَ إِن يَكُنْ غَنِيًّا أَوْ فَقِيرًا فَاللَّهُ أَوْلَىٰ بِهِمَا فَلَا تَتَّبِعُوا الْهَوَىٰ أَنْ تَعْدِلُوا وَإِنْ تَلُوتُوا أَوْ تَعْرِضُوا فَإِنَّ اللَّهَ كَانَ بِمَا تَعْمَلُونَ خَبِيرًا.

“Ey iman edenler! Kendiniz, ana babanız ve en yakınlarınızın aleyhine de olsa Allah için şahitlik yaparak adâleti titizlikle ayakta tutan kimseler olun. (Şahitlik ettikleriniz) zengin veya fakir de olsalar (adâletten ayrılmayın). Çünkü Allah ikisine de daha yakındır. (Onları sizden çok kayırır.) Öyle ise adâleti yerine getirmede nefsinize uymayın. Eğer (şahitlik ederken gerçeği) çarpıtırmanız veya (şahitlikten) çekinirsiniz (bilin ki) şüphesiz Allah yaptıklarınızdan hakkıyla haberdardır.”

2.7.1. Âyetin Tefsiri

Fahreddin er-Râzî, âyetin nüzul sebebi hakkında üç görüş olduğunu aktarır:

1-Birinci görüşe göre, daha önceki âyetlerde³⁸³ kadınlardan, onların geçimsizliklerinden ve onlarla kocaları arasındaki sulhtan bahsedilince, Cenâb-ı Hak bunların peşinden, hukûkullâhı (Allah'ın Hukukunu) ihya için, Allah'ın haklarını bihakkın edâ etme ve şahitlik yapmayla alâkalı emrini getirmiştir. Netice olarak sanki şöyle denilmek istenmiştir: Eğer nefsinin arzularını gerçekleştirmekle meşgul olursan, sen Allah'a değil, nefsine kul-köle olmuş olursun... Eğer Allah'ın emirlerini tahakkuk ettirmekle meşgul olursan, bu durumda sen, nefsinin değil Allah'ın bir kulu olmuş olursun...³⁸⁴

2-İkinci görüşe göre Allah Teâlâ, insanları dünya mükâfatını isteme hususunda kusurlu davranmaktan men edip, onlara âhiret mükâfatını istemeleri gerektiğini emredince, işte bunun peşinden bu âyeti zikretmiş ve insanın sözünün Allah için, fiilinin Allah için, hareketinin Allah için ve sükûnunun da Allah için olması gerektiğini beyan etmiştir. Bu şekilde davranan kişi, insanlık mertebelerinin en üst noktasıyla meleklerin mertebelerinin ilk noktasına varmış kimselerden olur. Ama bu hüküm ters çevrildiğindeyse, o kimse, en son

³⁸³ Bk. 92/4 Nisâ 128-129.

³⁸⁴ Fahreddin er-Râzî, **Tefsir-i Kebir Mefâtihi'l-Gayb**, Akçağ Yay., Ankara,1990, c. 8, s. 359-360.

gayesi yiyecek bulmak olan hayvanlarla, yine en son gayesi canlılara eziyet vermek olan vahşî hayvanlar gibi olur.³⁸⁵

3-Üçüncü görüşe göre bu surede, insanlara adâletle davranılması emredilmektedir. Nitekim Allah (c.c.), eğer yetim kızlar hakkında adâleti yerine getiremeyeceğinizden korkarsanız...³⁸⁶ buyurmuştur. Yine Allah (c.c.) bu surede Tu'me İbn Ubeyrik hadisesine işareten,³⁸⁷ bir grup insanın yalancılık ve haksızlıkla suçsuz bir Yahudi'nin aleyhinde şahitlik etme hususunda birleştiklerine yer vermiş, sonrada Nisâ Suresi 128-129. âyetlerinde, karı-koca arasında sulhun ikamesini emretmiştir. Bütün bunların, Allah (c.c.) tarafından kullarına vahyedilen, adâletin bihakkın yerine getirilmesi, herkese, hatta-kendi aleyhlerine dahi olsa, Allah için şahitler olunmasıyla ilgili emirler olduğu açıktır. Binaenaleyh bu âyet, bu surede geçen her çeşit mükellefiyetin bir te'kîdi gibi olmuş olur.³⁸⁸

Fahreddin er-Râzî'ye göre, kıst kelimesi adâlet anlamına gelir. Ona göre bu tabir, Allah Teâlâ tarafından bütün mükelleflere, gerek adâleti tercih etme, gerekse zulümden sakınıp ona meyletme hususunda çok dikkatli davranmalarıyla ilgili bir emirdir. Allah için şahitlik edenler cümlesi ise, “şehâdeti yerine getirmeyle emrolunduğunuz gibi, şehâdetiniz, kendinizin veya ecdadınızın veya akrabanızın aleyhine dahi olsa, onu Allah rızası için bihakkın yerine getirirsiniz” demektir.³⁸⁹

Fahreddin er-Râzî, adâlet emrinin şahitlikten önce verilmesinin üç farklı sebepten dolayı olduğunu söyler:

1) Birinci sebep, insanların pek çoğunun âdeti gereği başkalarına iyiliği emretmeleridir. Ama iş kendilerine varıp dayandığında, iyiliği kendilerine de emretmeyi bırakırlar. Hatta kendilerinden en kötü bir davranış bile meydana gelse bunu normal karşılar, çok güzel bir şeymiş gibi kabul görürler. Ama aynı fiilin sebebi bir başkası olunca bu, münakaşa konusu olur. Binaenaleyh, Allah Teâlâ bu âyette, bu yolun kötü olduğuna dikkat çekmiştir. Bu böyledir. Zira Cenâb-ı Hak, insanlara ilk önce adâleti yerine getirmelerini emretmiş ve güzel

³⁸⁵ Fahreddin er-Râzî, **a.g.e.**, c. 8, s. 359-360.

³⁸⁶ 92/4 Nisâ 3.

³⁸⁷ Bk. 92/4 Nisâ 105-114.

³⁸⁸ Fahreddin er-Râzî, **a.g.e.**, c. 8, s. 359-360.

³⁸⁹ Fahreddin er-Râzî, **a.g.e.**, c. 8, s. 361-362.

yolun, insanın kendisini sıkıştırıp sakındırmasının, başkalarını sıkıştırıp sakındırmasından daha üstün olması olduğuna dikkat çekmek için, ikinci kez başkalarının aleyhine şهادette bulunmayı emretmiştir.³⁹⁰

2) İkinci sebep, adâleti bihakkın yerine getirmek, başkalarından, yani üzerinde hak bulunan kimselerden zararı gidermekten ibarettir. Hâlbuki kişinin kendi nefsinden zararı defetmesi, başkasından defetmesinden önce gelir.

3) Adâleti bihakkın yerine getirmek bir fiildir. Şهادet ise sözdür. Hâlbuki fiil, sözden daha kuvvetlidir.³⁹¹

Râzî, (İsterse onlar) zengin veya fakir bulunsun... Çünkü Allah, ikisine de (sizden) daha yakındır hükmünün: “Aleyhine şهادet edilen kimse, ister zengin ister fakir olsun, zengin rızasını elde etmek için veya fakire acıdığınız için sakın şهادeti gizlemeyin. Zira Allah, onların işlerine ve faydalarına olan işlere daha yakındır” manasına geldiğini söyler.³⁹² Öyle ise adâleti yerine getirmede nefsinize uymayın emri de, “âdil olabilmek için, hevânıza uymayı bırakınız” demektir.³⁹³

Fahredden er-Râzî, eğer (şahitlik ederken gerçeği) çarpıtırsanız veya (şahitlikten) çekinirseniz (bilin ki) şüphesiz Allah yaptıklarınızdan hakkıyla haberdardır” cümlesindeki (تَلَوُا) kelimesi hakkında izahta bulunarak âyete mana verir. Ona göre bu kelime, def etmek ve yüz çevirmek manasına alınırsa, “birisi bir kimsenin hakkını vermeyip onu oyaladığı zaman,” demektir. Tahrif edip değiştirmek manasına alınırsa, “bir şeyi eğip büktüğü zaman- bir şey çıkmaza girdiği zaman” demektir.³⁹⁴ Öyleyse mana: “Eğer o şهادeti yerine getirmez veya onu yerine getirmekten yüz çevirseniz” olur. Şüphesiz yok ki Allah, yaptıklarınızdan hakkıyla haberdardır buyruğu ise, günahkârlar için bir tehdit ve azap sebebi; müminler ve itaatkârlar için ise mükâfattır.³⁹⁵

³⁹⁰ Fahreddin er-Râzî, **a.g.e.**, c. 8, s. 361-362.

³⁹¹ Fahreddin er-Râzî, **a.g.e.**, c. 8, s. 361-362.

³⁹² Fahreddin er-Râzî, **a.g.e.**, c. 8, s. 361-362.

³⁹³ Fahreddin er-Râzî, **a.g.e.**, c. 8, s. 361-362.

³⁹⁴ Fahreddin er-Râzî, **a.g.e.**, c. 8, s. 362-363.

³⁹⁵ Fahreddin er-Râzî, **a.g.e.**, c. 8, s. 362-363.

2.7.2. Âyetten Çıkan Hüküm ve Hikmetler

1- Âyetin nüzul sebebi hakkında birkaç görüş vardır:

İlk görüşe göre âyetin nüzul sebebi, adâletin, hangi şartta ve kimin adına sağlandığına bakmadan ayakta tutulmasının ve ikame edilmesinin müminlerin vazifesi olduğunu bildirmektir.³⁹⁶

İkinci görüşe göre bu âyet, Allah Teâlâ'nın mümin kullarına adâleti yerine getirmelerini, Allah'ın emri hususunda kınayanların kınamalarına aldırış etmemelerini, birbirlerine yardımcı ve destek olmalarını emretmektedir.³⁹⁷

Üçüncü görüşe göre ise âyet, adâletin yalnız yetim kızlar üzerinde sağlanmaması gerektiğini, her hususta adâleti gözetmenin gerekliliğini bildirmek için indirilmiştir.³⁹⁸

2- Âyette adâlet, “kıst” köküyle, “Şahitlikte adâleti gözetmek” manasında kullanılmıştır. Buradaki adâleti gözetme durumu, lehine ya da aleyhine şahitlik edilecek kişinin ana-baba gibi en yakınları bile olsa değişmez.

3- *Ey iman edenler! Kendiniz, ana babanız ve en yakınlarınızın aleyhine de olsa...* Cümlesi: Ey iman edenler! Konumunuz, yakınlığınız ya da durumunuz ne olursa olsun, kendiniz, ana babanız ve en yakınlarınız bile olsa size emredilen adâletten ayrılmayın anlamına gelir. Bu emir genel bir emir olup hem idarecilerin insanlar arasında hüküm vermesinde, hem herhangi bir sahadaki çalışmada, hem de ailede adil olmayı ihtiva etmektedir. Binaenaleyh bu, hâkim yahut vali veyahut görevli kişinin, insanlar arasında verdiği hükümlerde, karar ortamlarında ve her çeşit ihtiyaçlarını görmede eşit davranması, her iş sahibinin işçileri arasında eşit davranması; kişinin hanımları ve çocukları arasındaki davranışlarında ve miras hususlarında eşit davranması demektir.³⁹⁹

Âyette geçen, en yakınlarınız bile olsa adâleti gözetin buyruğu hakkında ise, Peygamberimiz (s.a.v.)'in bir uygulamasını aktarmak yerinde olacaktır:

Hz. Peygamber döneminde, Mahzum oğulları kabilesine mensup soylu bir kadın hırsızlık yapmış, suçu sabit olmuş ve elinin kesilmesine karar verilmişti. Bu durumu öğrenen kadının

³⁹⁶ Arslan, Ali, **a.g.e.**, c. 3, s. 495-496.

³⁹⁷ Zuhayli, **a.g.e.**, c. 3, s. 275.

³⁹⁸ Fahreddin er-Râzi, **a.g.e.**, c. 8, s. 359-360.

³⁹⁹ Zuhayli, Vehbe, **a.g.e.**, c. 3, s. 275.

akrabalarından bazı kimseler, kadının elinin kesilmemesi için Peygamberimiz aleyhisselam’a müracaat etmeye karar verdiler. Ancak doğrudan ona bir şey söylemeye cesaret edemedikleri için, Peygamberimiz (s.a.v.)’in çok sevdiği, oğlu gibi gördüğü Zeyd b. Sabit’in oğlu Üsame’yi aracı yaptılar. Sevgilinin sevgilisi ünvanına sahip olan Hz. Üsame, durumu Hz. Peygambere arz edince, olay karşısında Peygamberimiz aleyhisselam’ın tavrı çok sert ve net oldu:

Sen kötülükleri önlemek üzere Allah'ın koymuş olduğu cezalardan bir cezanın affi hakkında mı benimle konuşuyorsun!!!

Sizden önceki insanları helak eden, ancak, onların içlerinden şerefli ve soylu birisi hırsızlık ettiği zaman onu cezasız bırakmaları, içlerinden fakir ve zayıf biri hırsızlık edince de onun hakkında ceza uygulamaları idi.

Vallahî, hırsızlığı sabit olan Mahzum kabilesinden Fatıma değil, kızım Fatıma bile olsa, ayırım yapmaz ve cezasını verirdim!⁴⁰⁰

İslam Hukukuna bakıldığında ise, cezaların caydırıcılığı suçun niteliğine göre değişir. Bu cümleden hareketle, bu konuda belirlenen had⁴⁰¹ ve ta’zir⁴⁰² cezalarının uygulaması hususundaki şu örnek dikkate değerdir: “Bir gün, İmam Mâlik⁴⁰³ (r.a.)’a küçük bir çocuğu cinsel emellerine alet eden birini getirirler. O, esasında cinsel suçlarla ilgili had cezalarında belirlenen üst sınırın 100 değnek vurmak olduğu görüşünde ise de, böylesine alçakça bir olaydan ötürü bunun cezasını 400 değnek vurmak olarak belirler ve bu hükmün suçlu ölse bile sonuna kadar uygulanmasını emreder.”⁴⁰⁴ İşte, İslam Hukuku söz konusu olduğunda yapılan uygulama budur. Suçun niteliğine göre de bu ve buna benzer cezalar yüzyıllarca uygulanmıştır. Bununla birlikte, örneği verilen uygulamadan sonra, o mahalde artık böyle

⁴⁰⁰ Buharî/enbiyâ: 54, hudûd: 12. Müslîm/hudûd: 8, 9. Tirmizî/hudûd: 6. Nesâî/ hudûd; sârik: 6. İbn Mâce,hudûd:6.; Celal Yıldırım, **Kaynaklarıyla “Ahkâm Hadisleri,”** Uysal Kitabevi, Konya, 1986, c. 5.

⁴⁰¹ **Had:** Bir fıkıh terimi olarak miktar ve keyfiyeti naslarla belirlenmiş cezaî, müeyyideler demektir.

Bk. **Dini Kavramlar Sözlüğü**, “Had Cezaları”, DİB Yay./589, Kaynak Eserler/31, Ankara-2006, s. 213.”

⁴⁰² **Ta’zir:** Engellemek, caydırmak. Fıkıhî bir terim olarak, doğrudan ya da dolaylı olarak fesada sebep olacak suça verilecek, miktarı ve uygulaması yönetici ya da hâkime verilmiş ceza. Bk. Başoğlu, Tuncay, “Ta’zir” **DİA**, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Yıl: 2011, c. 40, s: 198-202

⁴⁰³ **İmam Mâlik** (r.a.): Asıl adı Ebû Abdillâh Mâlik b. Enes b. Mâlik b. Ebî Âmir el-Asbahî el-Yemenî’dir. Hicri 93 yılında dünyaya gelmiştir. Devrin önemli ilim merkezlerinin başında gelen Medine’de yetişmiştir. Hadis ilmine olan bağlılığı ile bilinir.Hadis aldığı hocalarının üç yüzü tâbiîn, altı yüzü tebeü’t-tâbiîn olmak üzere dokuz yüz civarında bulunduğu söylenir. Mâlikî mezhebinin kurucusu olarak kabul edilen ve Muvatta isimli hadis eserinin sahibi olan İmam Mâlik, geçirdiği kısa süreli bir rahatsızlıktan sonra 14 Rebîülevvel 179 tarihinde Medine’de vefat etmiştir. Ayrıntılı bilgi için bk. “Mâlik b. Enes” **DİA** yıl: 2003, c: 27, s: 506-513.

⁴⁰⁴ Çalışkan, İbrahim, **Ankara İlahiyat Fakültesi Uzaktan Eğitim Yay.**, “5.Ünite-Tâ’zir Cezasını Gerektiren Suçlar” “İslam Hukuku 2 Ders Kitabı, Ankara, 2012.

bir olayın yaşanmamış olması muhtemeldir. Nitekim adâlet hakkıyla yerini bulmuş, bu zihniyeti taşıyanlara gerekli mesaj verilmiştir.

4- (Şahitlik ettikleriniz) zengin veya fakir de olsalar (adâletten ayrılmayın). Çünkü Allah ikisine de daha yakındır cümlesi: Şahitlik konusunda zengine gücünden ve itibarından dolayı, fakire ise güçsüzlüğünden ve kimsesizliğinden dolayı farklı davranarak, adâletten ayrılmayın anlamına gelir.⁴⁰⁵ Buradaki Allah ikisine de daha yakındır ifadesiyle kastedilenin, anne ve babalar olduğu da söylenmiştir.⁴⁰⁶

5- Öyle ise adâleti yerine getirmede nefsinize uymayın cümlesindeki hüküm, “insanlar arasında hak ile hükmet. Hevâya uyma ki seni Allah'ın yolundan saptırır.”⁴⁰⁷ âyetindeki gibidir. Çünkü hevâya tabi olmak, haksız yere şahitlikte bulunmaya, hükümde haksızlık yapmaya ve buna benzer şeyleri işlemeye iter. Bu da kişiyi adâletten uzaklaştırarak, Allah'ın yardımından mahrum olmaya, dolayısıyla da yapayalnız kalmaya sürükler.

6- Eğer (şahitlik ederken gerçeği) çarpıtırmanız veya (şahitlikten) çekinirseniz (bilin ki) şüphesiz Allah yaptıklarınızdan hakkıyla haberdardır. Yani: Şahitlik ederken, bir takım korkular ya da kaygılar neticesinde yalan yere şahitlik eder, ifadelerinizi değiştirir veya şahitlikten çekilirseniz Allah (c.c.) yaptıklarınızdan hakkıyla haberdardır demektir. Bu manadan olarak İbn Kesir (ö.774/1373), tefsirinde âyetteki (تَلَوُوا)-dilinizi eğip bükerseniz- kelimesinin tahrif ve yalan söylemek anlamında olduğunu, onlardan bir grup vardır ki, kitapta... dillerini eğip bükerek⁴⁰⁸ âyetinde geçen kelime ile aynı anlamda kullanıldığını aktarır. Yine ona göre yüz çevirme, şahitliği gizleme ve terk etmedir. Bunun delili ise, onu gizleyen kalbi günahkârdır.⁴⁰⁹ âyetidir. Allah Rasûlü (s.a.v.)'de konuyla ilgili şöyle buyururlar: “Şahitlerin en hayırlısı kendisinden şahitlik istenmeden önce gelip şahitlikte bulunandır.” Bunun içindir ki, Allah Teâlâ onları (şahitleri) “Allah, yaptıklarınızdan haberdardır.” sözü ile tehdit buyurmuştur ki, bu sebeple onları cezalandıracaktır.⁴¹⁰

⁴⁰⁵ Ebu'l-Fida İsmail İbn Kesir, **a.g.e.**, c. 5, s. 1959-1960; İmam Kurtubi, el-Camiu li-Ahkami'l-Kur'ân, **a.g.e.**, c. 5, s. 518.

⁴⁰⁶ Fahreddin er-Râzi, **a.g.e.**, c. 8, s. 362.

⁴⁰⁷ İmam Kurtubi, **a.g.e.**, c. 5, s. 518.

⁴⁰⁸ 89/3 Âl-i İmrân 78.

⁴⁰⁹ 87/2 Bakara 283.

⁴¹⁰ Ebu'l-Fida İsmail İbn Kesir, **a.g.e.**, c. 5, s. 1960-1961.

2.8. Mâide,8. Âyet

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا كُونُوا قَوَّامِينَ لِلَّهِ شُهَدَاءَ بِالْقِسْطِ وَلَا يَجْرِمَنَّكُمْ شَنَاٰنُ قَوْمٍ عَلَىٰ أَلَّا تَعْدِلُوا اعْدِلُوا هُوَ أَقْرَبُ لِلتَّقْوَىٰ
وَاتَّقُوا اللَّهَ إِنَّ اللَّهَ خَبِيرٌ بِمَا تَعْمَلُونَ.

“Ey iman edenler! Allah için hakkı titizlikle ayakta tutan, adâlet ile şahitlik eden kimseler olun. Bir topluma olan kininiz sizi adâletsizliğe itmesin. Âdil olun. Bu, Allah'a karşı gelmekten sakınmaya daha yakındır. Allah'a karşı gelmekten sakının. Şüphesiz Allah yaptıklarınızdan hakkıyla haberdardır.”

2.8.1. Âyetin Tefsiri

Fahreddin er-Râzî, tefsire, âyetin nüzul sebebi hakkında bilgi vererek başlar. Ona göre bu âyet, önceki âyetlerle bağlantılıdır ve müminleri, mükellef oldukları şeylere boyun eğip, onları yerine getirmeye teşvik eder.⁴¹¹

Râzî, ey iman edenler! Allah için hakkı titizlikle ayakta tutan, adâlet ile şahitlik eden kimseler olun buyruğu hakkında ise iki temel mesele olduğunu söyler. Birinci mesele, Allah için hakkı titizlikle ayakta tutmakla ilgilidir. Ona göre burada, Allah'ın emirlerine saygı duymakla ilgili bir telkin vardır. İkinci mesele ise; Allah için adâletle şahitlik etmektir ki, bununla kastedilen, insanları şefkatli olmaya teşviktir.⁴¹²

Fahreddin er-Râzî'ye göre, bir topluma olan kininiz sizi adâletsizliğe itmesin cümlesi, “onlar hakkında adâletten uzaklaşmanıza sebep olmasın” anlamına gelir. Bu anlama gelmesiyle ilgili ise iki farklı görüş vardır:

Birinci görüşe göre bu emir, herkese hitap eder ve “herhangi bir kavme olan kininiz, sizi, onlara zulmetmeye ve onlara karşı haddi aşmaya götürmesin, aksine size kötülük etseler ve sizi korkutsalar veya size iyilik etseler de, onlar hakkında âdil olunuz” şeklinde anlaşılmalıdır. İşte bu, insanlar için genel bir hitap olup, Allah Teâlâ'nın, adâlet ve insafla hükmetmeyi, haksızlık, zulüm ve eziyetten uzaklaşmayı emretmesi demektir.

⁴¹¹ Fahreddin er-Râzî, **Tefsir-i Kebir Mefâtihu'l-Gayb**, Akçağ Yay., Ankara,1990, c. 8, s. 531-532.

⁴¹² Fahreddin er-Râzî, **a.g.e.**, c. 8, s. 531-532.

İkinci görüşe ise bu emir, kâfirlere karşı davranışlarla ilgilidir. Çünkü bu âyet, kureyş kâfirlerinin, Müslümanların Mescid-i Hama girmelerine mâni oldukları zaman nâzil olmuştur.⁴¹³

Râzî, âyetin devamında yer alan, adâleti uygulayın bu Allah'a karşı gelmekten sakınmaya en yakındır hükmünü ise şöyle açıklar:

Allah (c.c.)müminleri önce, bir topluluğa olan kinlerinin kendilerini adâletsizliğe sevk etmesinden uzaklaştırmış, sonra da yeni bir cümle ile bu hususu desteklemek için, adâletle davranmalarını açıkça emretmiş, daha sonra da adâletli olmalarının sebebini, "bu, takvaya en yakın olan şeydir" diye belirtmiştir. Bunun bir benzeri de, "affetmeniz, takvaya daha yakındır"⁴¹⁴ âyetidir. Bu âyetle ilgili ise, şu iki izah vardır:

a) "Allah'a âsî olmaktan (sakınmaya), daha yakın ve uygundur" demektir.

b) "Allah'ın azabından ittikaya (korunmaya) daha uygun ve yakındır." demektir.⁴¹⁵

Özetle bu ifadede, Allah düşmanı kâfirlere karşı, adâletle davranmanın vacip olduğu hususunda, önemli bir uyarı vardır. Binâenaleyh, Allah dostu ve sevgilisi müminlere karşı adâletle davranmanın vacip oluşunun derecesi artık buna kıyas edilmelidir.

Râzî, son olarak, Allah'a saygılı olun, şüphesiz ki Allah ne yaparsanız, hakkıyla haberdardır. cümlesinin, Cenâb-ı Hakk'ın, itaatkâr kullarına bir iyilik vaadi, günahkâr kullarına bir ceza vaadi olduğu anlamına geldiğini belirterek âyetin tefsirine son verir. Bu aynı zamanda, Allah her şeyi bilendir. Hiçbir haliniz O'na saklı kalmaz demektir.⁴¹⁶

2.8.2. Âyetten Çıkan Hüküm ve Hikmetler

1- Âyetin nüzul sebebi, hakkında üç görüş vardır:

Birinci görüşe göre âyet, surenin ilk âyetlerinde geçen, akitler, ihramlıyken avlanmak, Kâbe'ye gelenlere saygısızlık etmemek, murdar hayvanları yememek, fal, büyü vb. şeylere meyletmemek, kendilerine kitap verilenlerle mal alışverişi ve evlenmenin mübahlığı, abdestin, guslün ve teyemmümün farziyeti, gibi hükümlerle doğrudan bağlantılıdır.⁴¹⁷

⁴¹³ Fahreddin er-Râzî, **a.g.e.**, c. 8, s. 532.

⁴¹⁴ 87/2 **Bakara** 237.

⁴¹⁵ Fahreddin er-Râzî, **a.g.e.**, c. 8, s. 532-533.

⁴¹⁶ Fahreddin er-Râzî, **a.g.e.**, c. 8, s. 532-533.

⁴¹⁷ Fahreddin er-Râzî, **a.g.e.**, c. 8, s. 531-532.

İkinci görüşe göre bu âyet, Hudeybiye anlaşmasından sonra Kâbe’de alıkonulan Müslümanların intikamını, Mekke’nin fethinden sonra almak isteyenlere hitaben indirilmiştir.⁴¹⁸ Bu görüşün dayanağı şu rivayettir: Müslümanlar, Hudeybiye antlaşmasının yapıldığı yıl Beytullahı ziyaretten alıkonulunca, umre yapmak isteyen bir takım müşrik kimseler yakınlarından geçti. Bunun üzerine Müslümanlar: “Bunların benzerleri bizi Beytullaha gitmekten alıkoydukları gibi, biz de bunları alıkoyalım” dediler. İşte bunun üzerine bu âyet-i kerime nâzil oldu.⁴¹⁹

Üçüncü görüşe ise bu âyet, Hz. Peygamber (s.a.v.)’i öldürmeye kasteden Yahudiler hakkında nâzil olmuştur.⁴²⁰

2- Âyette adâlet, “kıst” köküyle “Her durumda gözetilmesi gereken bir hüküm” olarak belirtilir. Bu hüküm, “Bir topluma olan kininiz sizi adâletsizliğe sevk etmesin” emriyle açıkça vurgulanır.

3- *Allah için hakkı titizlikle ayakta tutan* ifadesi, Allah’ın emir ve yasaklarına saygıyla⁴²¹ itaat edin ve hakkı hangi halde olursanız olun ayakta tutun demektir. Buradan, her türlü işimizin Allah’ın rızasına, emir ve yasaklarına uygun olarak yapılması gerektiği anlamı da çıkarılabilir. Öyleyse Müslüman, bir iş yapmadan evvel, yapacağı işin Allah’ın rızasına uygun olup olmadığını kontrol ederek karar vermelidir.

4- *Allah için adâlet ile şahitlik eden kimseler olun* emri: Adâleti, insanların övmesi için değil, Allah istediği için yerine getirin ve şahitliği de âdil yapın.⁴²² Adâleti sağlarken hiddetli olmayın, şefkatle davranın⁴²³ ve zulmetmeyin⁴²⁴ manalarına gelir. Bunun dışında, âyette yerine getirilmesi istenen adâletin, ebeveynlerin çocukları arasında sağlamaları gereken adâlete işaret ettiğine dair rivayetler vardır. Konuyla ilgili, Sahih-i Buhâri ve Sahih-i Müslim’de geçen rivayet şöyledir:

⁴¹⁸ İmam Kurtubi, **a.g.e.**, c. 6, s. 28-31; es-Semerkandi, **a.g.e.**, c. 6, s. 164.; Vehbe Zuhayli, **a.g.e.**, c. 3, s. 396-397.

⁴¹⁹ Çetiner, Bedreddin, **a.g.e.**, c. 1, s. 299.

⁴²⁰ Ebu’l-Fida İsmail İbn Kesir, **a.g.e.**, c. 5, s. 2162-2164.

⁴²¹ Fahreddin er-Râzi, **a.g.e.**, c. 8, s. 531-532.

⁴²² Ebu’l-Fida İsmail İbn Kesir, **a.g.e.**, c. 5, s. 2162-2164.

⁴²³ Fahreddin er-Râzi, **a.g.e.**, c. 8, s. 531-532.

⁴²⁴ Ebu’l-Fida İsmail İbn Kesir, **a.g.e.**, c. 5, s. 2162-2164.

Numan bin Beşir aktarıyor: Benim babam malından bana bir şeyler verdi. Kardeşim Umre, Rasûl-ü Ekrem bunun üzerine şahit kılınmadıkça ben razı olmam diye ısrar etti. Babam, bana vermiş olduğu mal hususunda şahit kılmak için Rasûlüllah'a vardı.

Cenâb-ı Peygamber (s.a.v.)sordu:

— Sen bütün çocuklarına Nu'man'a verdiğin gibi mal verdin mi?

Babam:

— Hayır, vermedim.

Resûlullah:

— Allah'tan korkunuz. Çocuklarınız hususunda adil davranınız, dedi ve:

Ben zulüm üzerine şahit olmam” diye devam etti.⁴²⁵

5- Bir topluma olan kininiz sizi adâletsizliğe itmesin. Âdil olun emri ise: Geçmişte bir topluluğun size yaptığı zulüm, haksızlık gibi nedenlerden dolayı öfkenizle hareket ederek adâletten şaşmayın, merhametli olun, çünkü merhamet Allah'ın rızasına daha uygundur anlamına gelir. Yani: “Yahut bir kötülüğü affederseniz (bilin ki), Allah da çok affedicidir”⁴²⁶ âyetinde istenen merhameti gösterin ve “sana emanet bırakana, sen de emaneti geri ver. Fakat sana hainlik edene sen hainlik etme”⁴²⁷ hadisinde belirtilen hakkı gözetin demektir.

6- Âdil olun. Bu, Allah'a karşı gelmekten sakınmaya daha yakındır hükmü: Adâleti, aleyhinize davranarak hakkınızı gasp etmiş olanlara dahi uygulayın. Çünkü bu davranış takvaya daha uygundur anlamına gelir. Takva ise, iman edip, emir ve yasaklarına uyarak Allah'a karşı gelmekten sakınmak, dünya ve ahirette insana zarar verecek, ilahi azaba sebep olabilecek inanç, söz, fiil ve davranışlardan ve her türlü gûnahtan sakınmak demektir.⁴²⁸ İşte bu yüzden Allah (c.c.) müminleri önce, bir topluluğa olan kinlerinin kendilerini adâletsizliğe sevk etmesinden sakındırmış, sonra da, bu hususu pekiştirmek etmek için, adâletle davranmalarını açıkça emretmiş, daha sonra da adâletli olmalarının sebebini, “Bu, takvaya en yakın olan şeydir” diye belirtmiştir.⁴²⁹

7- Allah'a karşı gelmekten sakının. Şüphesiz Allah yaptıklarınızdan hakkıyla haberdardır. Yani: Allah işlediğiniz fiillere göre sizi, cezalandıracaktır. İşleriniz hayır ise, cezanız da

⁴²⁵ Arslan, Ali, **a.g.e.**, c. 4, s. 79-82; Ebu'l-Fida İsmail İbn Kesir, **a.g.e.**, c. 5, s. 2162-2164.

⁴²⁶ 92/4 Nisâ 149.

⁴²⁷ Ebu Davud, Buyû 79; Tirmizi, Buyû 38; Darimi, Buyû 57; İmam Kurtubi, **a.g.e.**, c. 6, s. 28-31.

⁴²⁸ Bk. **Dini Kavramlar Sözlüğü**, “İttika” DİB Yay./589, Kaynak Eserler/31, Ankara, 2006, s. 348.

⁴²⁹ Fahreddin er-Râzi, **a.g.e.**, c. 8, s. 532-533.

hayırdır. İşleriniz şer ise, cezanız da şerdir demektir.⁴³⁰ Bu görüşü hemen akabinde gelen ve iman edip salih ameller işleyenler hakkında indirilen: Onlar için bir bağışlama ve büyük bir mükâfat vardır diye vaatte bulunmuştur âyeti destekler. Çünkü Allah. (c.c.) bu âyetle birlikte, işleri hayır olanlara vaadini belirtmiştir. Hak yoldan sapan ve işleri şer olanların sonu ise cehennemdir.⁴³¹

2.9. Mâide,42. Âyet

سَمَاعُونَ لِلْكَذِبِ أَكْأَلُونَ لِلسُّحْتِ فَإِنْ جَاؤُوكَ فَاحْكُم بَيْنَهُمْ أَوْ أَعْرِضْ عَنْهُمْ وَإِنْ تُعْرِضْ عَنْهُمْ فَلَنْ يَضُرُّوكَ شَيْئًا وَإِنْ حَكَمْتَ فَاحْكُم بَيْنَهُم بِالْقِسْطِ إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُقْسِطِينَ

“Onlar, yalanı çok dinleyen, haramı çok yiyenlerdir. Eğer sana gelirlirse ister aralarında hüküm ver, ister onlardan yüz çevir. Onlardan yüz çevirecek olursan sana asla hiçbir zarar veremezler. Eğer hükmedecek olursan aralarında adâletle hükmet. Çünkü Allah, âdil davrananları sever.”

2.9.1. Âyetin Tefsiri

Âyetin nüzul sebebinin, Yahudiler ve münafıklar olduğu rivayet edilir. Bu sebeple Fahreddin er-Râzî, bu âyeti, Yahudiler ve münafıkların hallerinden bahseden bir önceki âyetle birlikte tefsir eder. Ona göre, âyetin başında “onlar” diye hitap edilenler, Yahudilerdir. O zaman mana şöyle olur: Yahudilerden, durmadan yalan dinleyen bir kavim vardır.⁴³²

Râzî, “onlar” sözüyle Yahudilerin kastedildiğini açıkladıktan sonra âyetteki süht (سُحْتٌ), kelimesinin anlamı üzerinde durur. Buna göre, Hz. Ömer, Hz. Osman, Hz. Ali, İbn Abbas, Ebu Hureyre ve Mücahid'den rivayet edildiğine göre bu kelime, mahkeme sırasında verilen rüşvet, damızlık erkek hayvanların tohumlarını satmak, hacamat yapanın (kan alan kimsenin) kazancı, zinâkâr kadına verilen ücret, köpek satmadan, içkiden ve leşin

⁴³⁰ Arslan, Ali, **a.g.e.**, c. 4, s. 79-82; Ebu'l-Fida İsmail İbn Kesir, **a.g.e.**, c. 5, s. 2162-2164.

⁴³¹ 40/72 **Cin** 15.

⁴³² Fahreddin er-Râzî, **Tefsir-i Kebir Mefâtihu'l-Gayb**, Akçağ Yay., Ankara, 1990, c. 9, s. 72.

satılmasından elde edilen para, kâhinlere verilen hediye ve günah olan bir iş için yerini kiraya vermek gibi anlamlara gelir.⁴³³

Müfessirmiz, onlar, yalanı çok dinleyen, haramı çok yiyenlerdir cümlesi hakkında ise üç görüşün bulunduğunu söyler:

Hasan el-Basrî'den rivayet edilen birinci görüşe göre, burada kastedilenler Yahudi hâkimlerdir. Onlar, davasında haksız birisi kendisine rüşvet verdiği zaman, onun sözünü itibara alıyor, hasmının sözlerine değer vermiyorlardı. Böylece de yalan dinlemiş, rüşvet yemiş oluyorlardı.⁴³⁴

İkinci görüşe göre, burada kastedilenler israiloğullarının fakirleridir. Onlar, benimsemiş oldukları Yahudilik üzere kalmak için, zenginlerden mal ve para alıyorlardı. Böylece, zenginlerin yalan yanlış sözlerini dinliyor ve onlardan aldıkları rüşveti yiyorlardı.⁴³⁵

Üçüncü görüşe göre ise burada, faiz yiyen ve yalan yanlış şeyleri çokça dinleyen Yahudiler kastedilmektedir.⁴³⁶

Fahreddin er-Râzî, eğer sana gelirler ise, ister aralarında hükmet, ister onlardan yüz çevir cümlesiyle, Allah'ın, peygamberini onlar hakkında hüküm vermekle onlardan yüz çevirmek arasında muhayyer (serbest) bıraktığını söyler. Bununla birlikte âlimlerin, âyetle yer alan: İster aralarında hükmet, ister onlardan yüz çevir sözünden anlaşılması gerekenler konusunda şu iki temel görüş etrafında ihtilaf ettiklerini aktarır:

1- Birinci görüşe göre bu, belli bir hadise ile ilgilidir. Ancak, bu görüşte olanlar da kendi aralarında ihtilaf etmişlerdir:

a) Mesela İbn Abbas, Hasan el-Basrî. Mücahid ve Zührî, bunun evli bir kimsenin zina etmesi hadisesi ile ilgili olduğunu ve cezasının, celde (sopa) ve recm olduğunu söylemişlerdir.

b) Bazılarına göre bu, Benî Kureyza, Benî Nadir ve Yahudilerinden öldürülmüş kimseler hakkındadır. Çünkü Beni Nadîr daha asîl sayılıyordu. Bundan dolayı onlardan öldürülenlerin diyetleri tam, Kureyza'dan öldürülenlerin diyetleri ise yarım idi. Onlar, davalaşmak üzere Hz. Peygamber (s.a.v.)'e başvurunca, O' da, hepsinin diyetinin eşit olduğunu söyledi.

⁴³³ Fahreddin er-Râzî, **a.g.e.**, c. 9, s. 76-77.

⁴³⁴ Fahreddin er-Râzî, **a.g.e.**, c. 9, s. 76-77.

⁴³⁵ Fahreddin er-Râzî, **a.g.e.**, c. 9, s. 76-77.

⁴³⁶ Fahreddin er-Râzî, **a.g.e.**, c. 9, s. 77.

c) Diğerlerine göre ise buradaki muhayyerlik, kendilerine karşı bir yükümlülüğe girilmemiş olan anlaşmalı kimselere mahsustur. Hz. Peygamber (s.a.v.), ister böyle kimseler için hüküm verir, isterse hüküm vermekten yüz çevirir.

2-İkinci görüşe göre bu âyet, haklarında hüküm vermesi için, Hz. Peygamber (s.a.v.)'e başvurmuş olan bütün kâfirleri kapsar.⁴³⁷

Râzî, görüşleri aktardıktan sonra, bağlı olduğu Şafii Mezhebi'nin zımmîler (İslam Devletinin egemenliğini kabul eden gayri müslim halk) hakkındaki görüşünü savunur. Buna göre, Müslümanların hâkiminin, zımmîler davalarını kendisine getirdikleri zaman, onlar hakkında hüküm vermesi vaciptir. Çünkü onlar üzerinde İslam'ın ahkâmını yürütmeye, onlar için bir tür zillet ve hâkirlik vardır. Ancak, belli bir zamana kadar Müslümanlarla anlaşma yapmış olan gayr-i müslimler hakkında ise, hâkimin hüküm vermesi vacip değildir. Aksine o, bu hususta muhayyerdur. İşte bu âyetle bahsedilen muhayyerlik, kendileri ile ahit yapılmış olan gayr-ı müslimlerle ilgilidir.⁴³⁸

Fahreddin er-Râzî, eğer onlardan yüz çevirirsen, sana hiçbir zarar veremezler hükmünün, Yahudilerin recm cezasını gerektiren bir suçta recm yerine celde uygulamak gibi en hafif ve en kolay hükmü elde etmek için Allah Resûlüne başvurmaları, Hz. Peygamber (s.a.v.) onlardan yüz çevirip, istedikleri şekilde hüküm vermekten kaçınınca, kendisine düşman kesilmeleri üzerine indirildiğini söyler. İşte bu âyetle Allah (c.c.) onların düşmanlıklarının, Hz. Peygamber'e hiçbir şekilde zarar veremeyeceğini beyan etmiştir.⁴³⁹

Ona göre, eğer hükmedecek olursan aralarında adâletle hükmet. Çünkü Allah, âdil davrananları sever cümlesi ise, “Onlar arasında, recme hükmederek adâleti gözettiğin gibi, diğer konularda da adâlet ve ihtiyatla hükmet” anlamına gelir.⁴⁴⁰

2.9.2. Âyetten Çıkan Hüküm ve Hikmetler

1- Âyetin nüzul sebebi, aynı surenin 41-44. âyetlerini kapsar. Çünkü bu âyetlerde Yahudiler ve münafıkların halleri anlatılmaktadır. Bu konu hakkında ise değişik rivayetler mevcuttur:

⁴³⁷ Fahreddin er-Râzî, **a.g.e.**, c. 9, s. 78.

⁴³⁸ Fahreddin er-Râzî, **a.g.e.**, c. 9, s. 78-79.

⁴³⁹ Fahreddin er-Râzî, **a.g.e.**, c. 9, s. 78-79.

⁴⁴⁰ Fahreddin er-Râzî, **a.g.e.**, c. 9, s. 79.

a) İlk rivayete göre, Medine'de Yahudilerden evli bir erkekle evli bir kadın zina etmişlerdi. Tevrat'ın konuyla ilgili recm hükmünü uygulamayıp değiştirmiş olan Yahudilerden bazıları, Hz. Peygamber'in daha hafif bir ceza vereceğini umarak olayı ona götürdüler. O da hemen hüküm vermedi, suçun Tevrat'taki cezasının ne olduğunu sordu. Yahudiler: Sopa vurulur ve yüzleri ziftlenerek sırt sırta eşeğe bindirilip mahallede dolaştırılarak teşhir edilir diye cevap verdiler. Hz. Peygamber (s.a.v.), sıkı bir sorgulama sonunda Tevrat'ta bu suçun cezasının recm olduğunu onlara itiraf ettirerek oyunlarını bozdu.⁴⁴¹

b) İkinci rivayete göre ise:

İslâm'dan önce Medine'de yaşayan Yahudilerden Nadîroğulları ile Kurayzaoğulları arasında çıkan savaşta Nadîroğulları Kurayzaoğullarını yenmişti. Yapılan barış antlaşmasına göre, taraflar arasında çıkan öldürme olaylarında galip taraftan öldürülenin diyetinin mağlûp taraftan öldürüleninkinin iki katı olması kararlaştırıldı. Bu şekildeki uygulama Hz. Peygamber Medine'ye gelinceye kadar devanı etti. Hz. Peygamberin hicretiyle Medine'de hâkimiyet Müslümanların eline geçtikten sonra yenik taraftan biri galip taraftan birini öldürdü. Galip taraf, daha önce yapılmış antlaşma şartlarına göre diyet istedi. Yenik taraf, Hz. Muhammed (s.a.v.)'in, haklıya destek olacağını bildiği için buna itiraz etti ve şöyle dedi: “Dinleri, soyları, kentleri bir olan iki kabileden birinin diyeti, ötekinin diyetinin iki misli olur mu? Biz bunu sizin zulmünüzden korktuğumuz için kabul etmiştik. Ama şimdi Muhammed geldi, artık böyle diyet vermeyiz.” Bunun üzerine iki kabile arasında yeniden savaş çıkmak üzere iken Hz. Muhammed (s.a.v.)'i hakem yapmaya karar verdiler. Galip taraf, kendi aralarında Hz. Muhammed (s.a.v.)'in bekledikleri gibi hüküm vereceğinden şüphe duydular ve onun fikrini öğrenmek üzere müna-fıklardan bazı kimseleri gönderdiler. Münafıklar Hz. Peygamber'in yanına geldiklerinde Yüce Allah, Mâide suresinin 41-47. âyetlerini indirerek Yahudilerin düşüncelerini elçisine şöyle bildirdi: Ey Peygamber! Kalpleri inanmadığı halde ağızlarıyla 'iman ettik' diyenlerden ve yahudilerden küfürde yarışanlar seni üzmesin.⁴⁴²

2- Âyette adâlet, “kıst” köküyle, “Hükmetmede âdil olmak” manasında kullanılmıştır. Ancak âyetteki hüküm verme öncelikle, Peygamberimiz (s.a.v.)'e yönelik bir hitaptır.

⁴⁴¹ Ebu'l-Fida İsmail İbn Kesir, **a.g.e.**, c. 5, s. 2342-2350; Prof. Dr. Hayrettin Karaman, Prof. Dr. Mustafa Çağrı, Prof. Dr. İbrahim Kâfi Dönmez, Prof. Dr. Sadrettin Gümüş, **a.g.e.**, c. 2, s. 219-221; Fahreddin er-Râzi, **a.g.e.**, c. 9, s. 73-74.

⁴⁴² Prof. Dr. Hayrettin Karaman, Prof. Dr. Mustafa Çağrı, Prof. Dr. İbrahim Kâfi Dönmez, Prof. Dr. Sadrettin Gümüş, **a.g.e.**, c. 2, s. 219-221; İmam Kurtubi, **a.g.e.**, c. 6, s. 237-240.

3- *Onlar, yalanı çok dinleyen, haramı çok yiyenlerdir* cümlesinde işaret edilenler, Yahudilerden, rüşvet alan hâkimler,⁴⁴³ faiz yiyenler ve fakirlerden bazılarıdır.⁴⁴⁴

4- *Eğer sana gelirlerse ister aralarında hüküm ver, ister onlardan yüz çevir.* Yani: Ey Peygamber, Yahudiler aralarında ihtilaf ettikleri meseleler hakkında seni hakem kılmak isterlerse onlar adına hüküm vermek ya da vermemekte serbestsin demektir. Çünkü Yahudiler, Hz. Peygamber (s.a.v.)'in hükmüne başvurmakla hakka uymayı arzu etmemekte, aksine onu kendi arzularına uydurmak istemekteydiler.⁴⁴⁵ Bunun dışında, âyette belirtilen, kendileri hakkında hüküm vermekte serbest bırakılanlar ile kastedilenin, İslam Devletinin himayesinde yaşamayan gayri müslimlerle ilgili olduğu söylenir. Çünkü İslam'ın hükümleri, İslam topraklarında yaşayan ve mukim olan herkesi kapsar.⁴⁴⁶ Ayrıca, bu âyetteki hükmün, onların aralarında Allah'ın indirdiği ile hükmet⁴⁴⁷ âyetiyle nesh edildiği⁴⁴⁸ söylenmiştir.⁴⁴⁹

5- *Eğer hükmedecek olursan aralarında adâletle hükmet. Çünkü Allah, âdil davrananları sever.* Bu cümle, Hz. Peygamber (s.a.v.)'in nezdinde tüm Müslümanlara bir emir hükmündedir. Takdiri şöyledir: Adâlet söz konusu olduğunda, kimseyi diğerinden ayırmayın, çünkü âdil olma noktasında hiçbir ayırım yapmayan Allah (c.c.) size bunu emrediyor. Yani: Ey Müslümanlar! aranızda oluşan anlaşmazlıklarda ya da gayri Müslimlerin kendi aralarında yaşadıkları anlaşmazlıklarda hükmedeceğiniz zaman, adâleti tam olarak yerine getirin demektir. Burada bahsi geçen adâlet, Kur'ân-ı Kerim'de belirtilen ilâhi adâlettir.⁴⁵⁰

⁴⁴³ Ebu'l-Fida İsmail İbn Kesir, **a.g.e.**, c. 5, s. 2342-2350; Arslan, Ali, **a.g.e.**, c. 4, s. 182-188.

⁴⁴⁴ Fahreddin er-Râzi, **a.g.e.**, c. 9, s. 73-74.

⁴⁴⁵ Ebu'l-Fida İsmail İbn Kesir, **a.g.e.**, c. 5, s. 2342-2350.

⁴⁴⁶ Fahreddin er-Râzi, **a.g.e.**, c. 9, s. 78-79.

⁴⁴⁷ 112/5 **Mâide** 49.

⁴⁴⁸ **Nesh**: Varlığı tartışılmakla birlikte, kavram olarak “Bir âyetin hükmünün kendinden sonra gelen başka bir âyetle kaldırılması demektir. Bk. **DİA**, “Nesih” yıl: 2006, c. 32, s. 579-586.

⁴⁴⁹ Ebu'l-Fida İsmail İbn Kesir, **a.g.e.**, c. 5, s. 2342-2350; Arslan, Ali, **a.g.e.**, c. 4, s. 182-188.

⁴⁵⁰ Arslan, Ali, **a.g.e.**, c. 4, s. 182-188.

2.10. Mâide,95. Âyet

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَقْتُلُوا الصَّيْدَ وَأَنْتُمْ حُرُمٌ وَمَنْ قَتَلَهُ مِنْكُمْ مُتَعَمَّدًا فَجَزَاءٌ مِّثْلُ مَا قَتَلَ مِنَ النَّعَمِ يَحْكُمُ بِهِ ذَوَا عَدْلٍ مِنْكُمْ هَدْيًا بَالِغَ الْكَعْبَةِ أَوْ كَفَّارَةٌ طَعَامُ مَسَاكِينَ أَوْ عَدْلُ ذَلِكَ صِيَامًا لِيَذُوقَ وَبَالَ أَمْرِ عَفَا اللَّهُ عَنْمَا سَلَفَ وَمَنْ عَادَ فَيَنْتَقِمِ اللَّهُ مِنْهُ وَاللَّهُ عَزِيزٌ ذُو انْتِقَامٍ.

“Ey iman edenler! İhramlı iken (karada) av hayvanı öldürmeyin. Kim (ihramlı iken) onu kasten öldürürse (kendisine) bir ceza vardır. (Bu ceza), Kâbe’ye hediye olarak varmak üzere, öldürdüğünün dengi olup, içinizden iki âdil kimsenin takdir edeceği bir kurbanlık hayvan veya yoksulları yedirmek suretiyle kefarettir yahut onun dengi oruç tutmaktır. (Bu) yaptığı işin kötü sonucunu tatması içindir. Allah geçmiştekileri affetmiştir. Fakat kim bir daha böyle yaparsa, Allah ondan intikam alır. Allah mutlak güç sahibidir, intikam sahibidir.”

2.10. Âyetin Tefsiri

Âyetin nüzul sebebi, ihramlı iken avlanmamak hakkındadır. Fahreddin er-Râzî tefsire, hangi hayvanların av sayılıp sayılmayacağı konusunda bilgi vererek başlar. Buna göre “sayd (الصَّيْدُ)” yani av hayvanları hakkında iki görüş vardır. Birinci görüşe göre bu, ister eti yenilen cinsten ister yenilmeyen cinsten olsun, yabanî hayvan manasına gelir. İkinci görüşe göre ise, eti yenilen cinsten hayvan demektir. Bu görüşe göre, ihramlıya, yırtıcı hayvanları avladığı zaman bir tazmin gerekmez.⁴⁵¹ Râzî, eti yenen hayvanın av sayıldığı, yenmeyen hayvanın ise av sayılamayacağını belirten ikinci görüşü benimser ve İmam Şafii (r.a.)’ın bir sonraki âyeti delil olarak gösterdiği, “ihramlıya, kara hayvanını avlamak yasaktır. Deniz hayvanını avlayabilir.” fetvasını nakleder.⁴⁵²

Râzî, (وَأَنْتُمْ حُرُمٌ لَا تَقْتُلُوا) cümlesinin, ihramlı olduğu sürece ne silah ile ne de eğitilmiş köpek ve kuşlar ile avlanmanın, ister Hıl⁴⁵³, isterse Harem bölgesine ait olsun, ava sataşmanın caiz

⁴⁵¹ Fahreddin er-Râzî, **Tefsir-i Kebir Mefâtihu’l-Gayb**, Akçağ Yay., Ankara, 1990, c. 9, s. 217-218.

⁴⁵² Fahreddin er-Râzî, **a.g.e.**, c. 9, s. 217-218.

⁴⁵³ **Hıl**: Harem bölgesiyle, beş mikât(ihrama girilecek yerler) yerinin çevrelediği alan arasındaki bölgeye verilen ad. 5 mikat yeri: Zulhuleyfe -Cuhfe- Yelemlem-Karn-Zat-ı Irk,; Ayrıntılı bilgi için bk.Öğüt, Salim, “Mikât” **DİA**, yıl: 2005, c.: 30, s. 48-49.

olmadığına delalet ettiğini söyler. Ancak ona göre, ihrama girmemiş olan kimsenin Hıll bölgesinde avlanabilme salahiyeti olduğu halde, Harem'de avlanması caiz değildir.⁴⁵⁴

Müfessirimiz “içinizden kim onu bilerek öldürürse, öldürdüğü o hayvanın benzeri bir ceza vardır” cümlesi hakkında birkaç farklı görüşün olduğunu belirtir. Buna göre ilk görüş, bu cümlenin, “o kimseye, öldürmüş olduğu ava benzer, yani hemcinsinden bir ceza gerekir” manasına geldiğidir. İkinci görüş ise bu: “O kimseye gerçekte, öldürdüğü şeyin mislinin cezası gerekmez. Aksine ona gereken, bizzat öldürdüğü şeyin cezasıdır; yoksa öldürmediği şeyin (maktulün) cezası o kişiye yüklenemez”⁴⁵⁵ anlamına gelir. Bu görüşlerden sonra bir husus ortaya çıkar ki o da şudur: İhramlı kimse yanlışlıkla bir hayvanı öldürürse durumu ne olacaktır. Râzî bu durumdaki kişiye tazmin gerektiğini söyler. Çünkü hemen akabindeki âyetle, kara hayvanı avı ihramlıyken size yasak kılındı denmektedir. Hüküm açıktır. Bu hükümden sonra bir kişinin ben hata ile öldürdüm deme hakkı yoktur.⁴⁵⁶

Fahreddin er-Râzî, “(Bu ceza) Kâbe’ye hediye olarak varmak üzere, öldürdüğünün dengidir” âyetindeki denk kelimesinin iki farklı mana ortaya çıkardığını söyler. Ona göre, av hayvanları misli olan ve olmayanlar şeklinde ikiye ayrılmaktadır. Misli olan (deve, sığır ve davar) cinsinden hayvanlardır ki, bunlar misli ile tazmin edilir. Misli olmayanlar ise bunların dışındakilerdir ki, bunlarda kıymetleriyle tazmin edilir.⁴⁵⁷ Kurbanın Kâbe’ye ulaşmasının manası ise, O’nun Harem⁴⁵⁸ de kesilmesidir. Binaenaleyh, öldürülen avın misli, şayet diri olarak fakirlere verilirse, bu caiz olmaz. Aksine, o kimseye bunu Harem-i Şerifte kesmesi vacip olur.

Râzî, içinizden iki âdil kimsenin takdir edeceği bir kurbanlık hayvan veya yoksulları yedirmek suretiyle kefarete yahut onun dengi oruç tutmaktır cümlesindeki iki âdil kimseye, ihramlıyken avlanan hayvanın cezası hususunda, öldürülen hayvana deve, sığır ve dana cinsinden en çok benzeyeni ilmiyle bulabilecek, âdil ve sâlih iki kişinin kastedildiğini söyler.

⁴⁵⁴ Fahreddin er-Râzî, **a.g.e.**, c. 9, s. 219.

⁴⁵⁵ Fahreddin er-Râzî, **a.g.e.**, c. 9, s. 219-220.

⁴⁵⁶ Fahreddin er-Râzî, **a.g.e.**, c. 9, s. 219-220.

⁴⁵⁷ Fahreddin er-Râzî, **a.g.e.**, c. 9, s. 219-220.

⁴⁵⁸ **Harem**: Hac ve Umre için, zararlılar dışındaki canlılarının öldürülmesi ve bitki örtüsüne zarar verilmesinin haram kılındığı yerler, Mekke ve Medine. Ayrıntılı bilgi için bk.Öğüt, Salim, **DİA**, “Harem” yıl: 1997, c. 16, s. 127-132.

Ancak bu iki kişinin aynı görüşte olması da şarttır.⁴⁵⁹ Diğer yandan, bir kişi hem yanlışlıkla hayvan öldürür, hem de âdil iki kişiden biri olabilir mi denilirse, bu İmam Şafii'nin içtihadıyla caizdir. Kasten öldürürse caiz değildir.⁴⁶⁰ Bununla beraber âyette geçen, Kâbe'ye ulaşacak kurbanların niteliğine karar verecek olanlar yine bu âdil kişilerdir.⁴⁶¹ Ona göre, yoksulları yedirmek suretiyle kefarete yahut onun dengi oruç tutmaktır hükmü ise: Bir kişi eğer, yanlışlıkla misli olan bir hayvan öldürür ve buna karşılık Kâbe'ye gönderilecek bir kurban (hedy) kesemez ya da bunun değerini tespit edip yiyecek satın alıp tasadduk edemezse, o zaman bu zararı oruç tutarak karşılar demektir.⁴⁶² Buradaki tercihe, yani bir kimsenin ihramlıyken avlanıp ceza olarak hayvan kurban etmesi üzerine vacip olunca, hayvan kesebilecek imkânâ sahip olup olmadığına karar verecek olan merciinin yine avı öldüren kişi olduğuna dair fukahânın icması mevcuttur.⁴⁶³

Râzî, “(Bu) yaptığı işin kötü sonucunu tatması (vebali) içindir” cümlesindeki vebal kelimesinin, kendisinde bir ağırlık ve hoşlanılmayan bir durum bulunan şeyi ifade ettiğini söyler. Ona göre vebal kelimesiyle Allah Teâlâ, avı öldüren kimseye, Harem-i Şerifte ve ihramlı iken av öldürmeden sakınsın diye, insanın tabiatına hepsi de ağır gelen bu üç şeyden birisini yapmayı vacip kılmıştır.⁴⁶⁴

Fahreddin er-Râzî, Allah geçmiştekileri affetmiştir. Fakat kim bir daha böyle yaparsa, Allah ondan intikam alır. Allah mutlak güç sahibidir, intikam sahibidir cümlesiyle ilgili, iki farklı görüş olduğunu aktarır. Birinci görüşe göre: Allah'ın affi cahiliye döneminde işlenmiş şeyleri ve İslamiyet döneminde haram kılınmazdan önce işlenmiş şeyleri içine alır. İkinci görüşe göre ise, Allah ilk defada, cezayı yerine getirdiği için, o kimsenin geçmişteki suçunu atfetmiştir. Ama o, bu suçu ikinci defa işlerse, onun bu günahının kefareti yoktur, aksine Allah ondan intikam alır.⁴⁶⁵

⁴⁵⁹ Fahreddin er-Râzî, **a.g.e.**, c. 9, s. 225-226.

⁴⁶⁰ Fahreddin er-Râzî, **a.g.e.**, c. 9, s. 225-226.

⁴⁶¹ Fahreddin er-Râzî, **a.g.e.**, c. 9, s. 228-229.

⁴⁶² Fahreddin er-Râzî, **a.g.e.**, c. 9, s. 231.

⁴⁶³ Fahreddin er-Râzî, **a.g.e.**, c. 9, s. 231.

⁴⁶⁴ Fahreddin er-Râzî, **a.g.e.**, c. 9, s. 232.

⁴⁶⁵ Fahreddin er-Râzî, **a.g.e.**, c. 9, s. 233-234.

2.10.2. Âyetten Çıkan Hüküm ve Hikmetler

1- Âyetin nüzul sebebi ihramlı iken avlanmamanın gerekliliği hakkındadır. Bu konuyla ilgili aktarılan iki rivayet vardır. İlk rivayete göre bu âyeti celile, Ebul Yusr, (Ka'b b. Amr b, Abbad) hakkında nâzil olmuştur. Bu zat Umretu'l Hudeybiye'de ihramlı iken, vahşi bir merkebe hücum ederek öldürmüş, Cenâb-ı Hak' da bu âyeti onun hakkında indirmiş, sonra da bu hüküm genelleşmiştir.⁴⁶⁶ İkinci rivayete göre ise âyetin nüzul sebebi olarak zikredilen olay şudur: Rasûlullah (s.a.v.), umre yolculuğu yaparken, beraberindekilerle Ten'im denen yere vardıklarında Müslümanların etrafında irili ufaklı çeşitli av hayvanları peyda oluvermişti. Bunlar kendilerine öylesine yakın ve bol idi ki, mızraklarını dürtsele yetiştirecekler, hatta isteseler elleriyle tutabileceklerdi. Fakat ihramlı oldukları için onları avlamaları yasaktı. Dolayısıyla önlerine gelmiş bu hazır dünya nimeti karşısında nefislerine hâkim olmakta zorlanıyorlardı. Çünkü av hayvanının eti, özellikle yolculuk şartlarında daha cazip hale gelen leziz bir yiyecektir.⁴⁶⁷

2- Âyette adâlet, “adl” köküyle, ihramda işlenen avlanma suçuna bedel olarak kurban edilecek hayvanı belirleyecek kimselerin taşınması gereken vasıflardan biri olarak, “Âdil olmak” manasında kullanılmıştır.

3- *Ey iman edenler! İhramlı iken (karada) av hayvanı öldürmeyin!* Emrindeki “av” ın mahiyeti hakkında farklı görüşler mevcuttur. İmam Ebû Hanife'ye göre av, eti yensin ya da yenmesin öldürülen hayvanlardır. İmam Şafii' ye göre ise av, yalnızca eti yenen hayvanlardır.⁴⁶⁸ Cumhurun görüşü ise her hayvanın bu nitelikte olduğudur.⁴⁶⁹ Ancak burada bir istisna vardır ki buda, “Beş zararlı hayvan; ihrâmlı iken de, helâl iken de öldürülür: Karga, fare, akrep, çaylak ve kudurmuş köpek”⁴⁷⁰ hadis-i şerifinde sayılan hayvanlardır. İmam Şafii bu hadiste sayılan hayvanların ve diğer eti yenmeyen hayvanların avlanabileceğini söyler. İmam Ebû Hanife ise: İhramlı kişi bunların içinden ancak kudurmuş köpeği ve kurdu öldürebilir. Çünkü kurt, kara köpeğidir. Bunların dışında bir hayvan öldürecek olursa, fidyeye

⁴⁶⁶ Arslan, Ali, **a.g.e.**, c. 4, s. 399-408; İmam Kurtubi, **a.g.e.**, c. 6, s. 405.

⁴⁶⁷ Prof. Dr. Hayrettin Karaman, Prof. Dr. Mustafa Çağrı, Prof. Dr. İbrahim Kâfi Dönmez, Prof. Dr. Sadrettin Gümüş, **a.g.e.**, c. 2, s. 271-272.

⁴⁶⁸ Fahreddin er-Râzi, **a.g.e.**, c. 9, s. 217.

⁴⁶⁹ Ebu'l-Fida İsmail İbn Kesir, **a.g.e.**, c. 5, s. 2461-2469.

⁴⁷⁰ Buhârî, Bedu'l-Halk, 16; Müslim Hac 9, 66-72.

verir. Ancak bu ikisinin dışındaki bir canavar kendisine saldırarak olur da; o da kendini müdafaa için hayvanı öldürürse; o zaman fidye gerekmez der.⁴⁷¹ Bu konudaki görüşler epeyce uzundur. En doğrusunu Allah (c.c.) bilir. Diğer yandan, ihramlıyken öldürmeyin emrinden, ihramsızken hac sınırlarında av yapmanın caiz olup olmadığı meselesi çıkar ki bu konuda Fahreddin er-Râzi'nin, Harem Bölgeleri olduğu sürece ihramlı ya da ihramsız avlanmanın yasak olduğu görüşü aktarılmıştı.

4- Kim (ihramlı iken) onu kasten öldürürse (kendisine) bir ceza vardır hükmü: Kim ihramlı olduğu halde bile isteye avlanması yasak bir hayvanı öldürürse o cezayı hak etmiştir anlamına gelir.⁴⁷² Kişinin cezayı hak etmesi ise, âyette geçen sarîh ifadelere rağmen hata yapmasından kaynaklanmaktadır. Diğer yandan, âyette geçen “kasten” kelimesinin zikredilmesinden ötürü, ilk bakışta yanlışlıkla av hayvanı öldürenin bu cezayı hak etmediği gibi zahiri bir mana çıkıyorsa da bu, âlimlerin çoğunun ittifakıyla doğru değildir.⁴⁷³ Çünkü bir kimse, kasten değil de yanlışlıkla av hayvanını öldürürse, yani başkasına attığı oku gider ona isabet ederse bu fiili, cezayı gerektirmek hususunda kasten öldürmek gibidir. Çünkü sadece kastın yönü değişmiştir ve öldürme fiili gerçekleşmiştir. Kastende olsa, hata ile de olsa fark etmez, ceza gerektirir. Bu cezaya, Sünnet-i Seniyyede yer alan, Hz. Peygamberin ve ashabının; hatalı öldürmeye de ceza vermeleri delil olarak gösterilebilir.⁴⁷⁴ Bununla birlikte âyette ifade edilen kasıtlı öldürme, ahirette işlenen fiilin karşılığında verilecek hükümle ilgilidir. Yani sadece kasten öldüren günahkârdır. Yanlışlıkla öldüren günahkâr değildir.

5- (Bu ceza), Kâbe'ye hediye olarak varmak üzere, öldürdüğünün dengi olupcümlesindeki misli-benzeri anlamındaki “denk” kelimesiyle ilgili iki temel görüş vardır. Buna göre öldürülen hayvanlar, misli olan ve misli olmayanlar şeklinde ikiye ayrılır. Misli olanlar, deve, sığır, davar cinsinden hayvanlardır. Misli olmayanlar ise bunların dışındakilerdir.⁴⁷⁵ Diğer yandan, öldürülen hayvanlara denk olacak hayvanların bulunabilirliği konusunda

⁴⁷¹ İmam Kurtubi, **a.g.e.**, c. 6, s. 407-410.

⁴⁷² İmam Kurtubi, **a.g.e.**, c. 6, s. 407-410.

⁴⁷³ Arslan, Ali, **a.g.e.**, c. 4, s. 399-408.

⁴⁷⁴ Ebu'l-Fida İsmail İbn Kesir, **a.g.e.**, c. 5, s. 2461-2469.

⁴⁷⁵ İmam Kurtubi, **a.g.e.**, c. 6, s. 407-410.

İmam Ebû Hanife: Avlanan hayvanın misli, kıymette muteberdir yaratılıştaki değil, o bakımdan, avlanan hayvanın öldürüldüğü yerde o av satılmıyor ise, ona en yakın olan yerde dirhem olarak kıymeti belirlenir derken, İmam Şafî ise: Öldürülen avın mislinin davarlardan takdir edilmesi gerektiği görüşündedir. Ona göre, nasıl ki telef edilen bir şeyin mislinin kıymeti nazar-ı itibara alınıyorsa, bunda da mislinin kıymeti tespit edilir. Eşyanın kıymeti alındığı gibi, öldürülen hayvanın da mislinin kıymeti esas alınır.⁴⁷⁶ Bununla beraber âyette yer alan, kurbanın hediye olarak Kâbe'ye ulaşmasının manası, onun Harem Bölgesinde kesilmesidir.⁴⁷⁷

6- İçinizden iki âdil kimsenin takdir edeceği bir kurbanlık hayvan veya yoksulları yedirmek suretiyle kefarete yahut onun dengi oruç tutmaktır hükmündeki “iki âdil kimse”den kasıt, salih, adâletli ve dindar olan iki kişidir. Tek kişiyle hüküm verilemez. Bu kişilerin fâkih olmaları daha uygundur.⁴⁷⁸ Ayrıca bu ikisinin aynı hükmü vermesi şarttır. Avı öldürmüş olanın, iki hakemden biri olması, İmam Ebû Hanife'ye göre caiz değildir. İmam Şafî ise, hayvan öldüren kişinin aynı anda iki hakemden birisi olabileceğini söyler.⁴⁷⁹ Âyetin devamında yer alan veya yoksulları yedirmek suretiyle kefarete yahut onun dengi oruç tutmaktır ifadesindeki ödenen kefarete ise, av hayvanının bedeli olup hediye kurbanının bedeli değildir. O bakımdan av hayvanına kıymet biçilir ve onun kaç kilo geldiğine bakılır. Daha sonra da her bir yoksula bir müd (batman nev'inden bir ölçek) yedirilir yahut da her bir müd bedeli olarak bir gün oruç tutulur. Avlanma suçunu işleyen kimse, fakihlerin çoğunluğunun görüşüne göre üç husus (kurban, yemek yedirmek yahut oruç tutmak) arasında muhayyer bırakılır. Zengin ya da fakir olması fark etmez. Çünkü âyette geçen, ev-veya- yahut kelimeleri muhayyerlik ifade etmektedir.⁴⁸⁰ Buradaki muhayyerliğin kim tarafından belirleneceği konusunda ise, İmam Şafî, İmam Mâlik ve İmam Ebû Hanife (r.a.),

⁴⁷⁶ İmam Kurtubi, **a.g.e.**, c. 6, s. 417-418.

⁴⁷⁷ Zuhayli, **a.g.e.**, c. 4, s. 51-58.

⁴⁷⁸ Arslan, Ali, **a.g.e.**, c. 4, s. 399-408.

⁴⁷⁹ İmam Kurtubi, **a.g.e.**, c. 6, s. 422-423; Zuhayli, Vehbe, **a.g.e.**, s. 58-68.

⁴⁸⁰ Zuhayli, **a.g.e.**, c. 4, s. 58-68.

bu tercihin bizzat avı öldüreneye ait olduğu, İmam Muhammed⁴⁸¹ (r.a.) ise bu tercihin hakemler tarafından belirlenebileceği görüşündedir.⁴⁸²

7- (Bu) yaptığı işin kötü sonucunu tatması(vebali) içindir. Yani: Böylelikle yaptığı bu hatanın her halükarda nefse ağır gelen cezasını çekmesi içindir demektir. Vebal, nefse ağır gelen şey demektir ki o da, kurban kesmek, yemek yedirmek ve oruç tutmaktan herhangi birisidir.⁴⁸³

8- Allah geçmiştekileri affetmiştir. Fakat kim bir daha böyle yaparsa, Allah ondan intikam alır. Allah mutlak güç sahibidir, intikam sahibidir cümlesindeki “geçmiş” ten kastedilen: Allah (c.c.)’ın cahiliye döneminde av hayvanlarını öldürülen kişileri bağışlamasıdır.⁴⁸⁴ Fakat artık kim bir daha böyle yaparsa... cümlesi ise, Allah ondan ya dünyada ya da ahirette intikamını alır demektir. Muhakkak ki Allah (c.c.) mutlak güç sahibidir, intikam sahibidir.⁴⁸⁵

2.11. Mâide, 106. Âyet

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا شَهَادَةُ بَيْنِكُمْ إِذَا حَضَرَ أَحَدَكُمُ الْمَوْتُ حِينَ الْوَصِيَّةِ اثْنَانِ ذَوَا عَدْلٍ مِّنْكُمْ أَوْ آخَرَانِ مِنْ غَيْرِكُمْ إِنْ أَنْتُمْ ضَرَبْتُمْ فِي الْأَرْضِ فَأَصَابَتْكُمْ مُصِيبَةُ الْمَوْتِ تَحْسِبُونَهُمَا مِنْ بَعْدِ الصَّلَاةِ فَيُقْسِمَانِ بِاللَّهِ إِنْ ارْتَبْتُمْ لَا نَشْتَرِي بِهِ ثَمَنًا وَلَوْ كَانَ ذَا قُرْبَىٰ وَلَا تَكُنْ شَهَادَةُ اللَّهِ إِنَّا إِذَا لَمِنَ الْآثِمِينَ.

“Ey iman edenler! Birinizin ölümü yaklaştığı zaman vasiyet sırasında aranızda şahitlik (edecek olanlar) sizden adâletli iki kişidir. Yahut seferde olup da başınıza ölüm musibeti gelirse, sizin dışınızdan başka iki kişi şahitlik eder. Eğer şüphe ederseniz, onları namazdan sonra alı korsunuz da Allah adına, “Akraba da olsa, şahitliğimizi hiçbir karşılığa

⁴⁸¹ **İmam Muhammed** (r.a.): Asıl adı Ebû Abdillâh Muhammed b. el-Hasen b. Ferkad eş-Şeybânî’dir. Hicri 132 yılında Vâsıt’ta dünyaya gelmiştir. İmam Ebû Hanîfe’nin önde gelen talebelerindendir. Hanefî mezhebinin görüşlerini kayıt altına alan kişidir. Görüşlerini, mutlaka sağlam bir kaynağadayandırarak oluşturmasıyla meşhurdur. Fıkıh ve Hadis ilminde müctehid kabul edilen İmam Muhammed, 189 yılında Rey’de vefat etmiştir. Ayrıntılı bilgi için bk. “Şeybânî, Muhammed b. Hasan”, **DİA**, yıl: 2010, c. 39, s. 38-42

⁴⁸² Arslan, Ali, **a.g.e.**, c. 4, s. 399-408.

⁴⁸³ Fahreddin er-Râzi, **a.g.e.**, c. 9, s. 232.

⁴⁸⁴ Ebu’l-Fida İsmail İbn Kesir, **a.g.e.**, c. 5, s. 2461-2469.; İmam Kurtubi, **a.g.e.**, c. 6, s. 428.

⁴⁸⁵ 72/14 **İbrahim** 47.

değişmeyiz. Allah için yaptığımız şahitliği gizlemeyiz. Gizlediğimiz takdirde şüphesiz günahkârlardan oluruz” diye yemin ederler.”

2.11.1. Âyetin Tefsiri

Fahreddin er- Râzî, âyetin nüzul sebebini şöyle aktarır: Hristiyan olan Temîm ed-Dari ile kardeşi Adıyy, beraberlerinde Amr İbnu'l-Âs'ın, Müslüman ve muhacir olan kölesi Büdeyl olduğu halde, ticaret maksadıyla Şam'a gitmişlerdi. Şam'a varınca, Büdeyl hastalandı ve yanında bulunanların tamamını ihtiva eden bir mektup yazarak, arkadaşlarına haber vermeksizin kumaşların arasına koydu. Sonra da onlara, ailesinin yanına vardıklarında bu eşyayı ona vermesini emredip vasiyette bulundu. Derken, Büdeyl öldü. Bu iki Hristiyan, onun eşyasının arasından üç yüz miskal altın ile süslenmiş bir gümüş kabı alıp, geriye kalanı da, döndükleri zaman Büdeyl'in ailesine teslim ettiler. Bunun üzerine Büdeyl'in ailesi eşyayı karıştırırken mektubu buldular ve o mektupta böyle bir kaptan da bahsedildiğini gördüler. Bu sebeple de onlar, Temim ve Adıyye: “bu kap nerede?” dediklerinde bunlar: “Biz bilmiyoruz. Bize teslim edileni size verdik” cevabını verdiler. Bunun üzerine hadiseyi Allah'ın Rasulü'ne intikal ettirdiklerinde, Cenâb-ı Hak bu âyet-i kerimeyi indirdi.⁴⁸⁶

Râzî âyette geçen, aranızda şahitlik (edecek olanlar) ifadesinin, “aranızdaki şeyin şehâdeti” anlamında olduğunu belirtir. Ona göre, ölüm herhangi birinizin karşısına gelip çattığı zaman, vasiyet zamanında... cümlesiyle de, “ölüm gelip çattığında kendisine ihtiyaç hissedilen şehadet” kastedilmiştir. Vasiyet zamanından anlaşılması gereken ise ölüm zamanıdır. Çünkü ölümün gelip çatma zamanı, vasiyet etmenin gelip çattığı zamandır. Ölümün herhangi birinin karşısına gelip çatmasıyla da, onun yaklaşması ve onun vuku bulmasının emarelerinin görülmesi kastedilir. Bu tıpkı, sizden birinize ölüm gelip çattığı vakit, eğer mal bırakacaksa, vasiyette bulunmak size farz edildi.⁴⁸⁷ âyeti gibidir. Diğer yandan âlimler, âyet-i kerimedeki, ölüm herhangi birinizin karşısına gelip çattığı zaman, vasiyet zamanında tabirinin, vasiyetin vacip oluşunun delili olduğunu söylemişlerdir. Zira Allah (c.c.) ölümün gelip çatma zamanını vasiyet zamanından başka göstermiştir. Bunun ise, bu iki şeyin birbiriyle çok sıkı

⁴⁸⁶ Fahreddin er-Râzî, **Tefsir-i Kebir Mefâtihi'l-Gayb**, Akçağ Yay., Ankara, 1990, c. 9, s. 260-261.

⁴⁸⁷ 87/2 **Bakara** 180.

bir münasebet arz etmeleri halinde olabileceği, bu sıkı münasebetin de ancak vasiyetin vacip olması halinde söz konusu olabileceği görüşündedirler.⁴⁸⁸

Râzî, âyette geçen içinizden adâlet sahibi iki (şahit) ifadesinin, “sizden, şehadet edecek olan âdil iki kimse” anlamına geldiğini söyler. Buna göre âyetin takdiri: “Nitelikleri belirtilen ölüm gelip çattığında, aranızdaki şeylerin şehadeti, sizden âdil iki kimsenin şehadet etmesidir” şeklindedir. Âyette geçen “sizden” ifadesi hakkındaysa âlimler iki farklı görüş sunmuşlardır:

Birinci görüşe göre bundan maksat: Ey müminler sizden, sizin dininizden, topluluğunuzdan, adâlet sahibi iki kişi (şahit) şehadet eder manasıdır. Aynı zamanda bu iki âdil kişi, âyetin hemen akabinde gelen yahut seferde olup da başınıza ölüm musibeti gelirse, sizin dışınızdan başka iki kişi şahitlik eder cümlesiyle birlikte değerlendirildiğinde, hem yolculukta, hem de mukim iken şehadet etmeye elverişli iki kimse anlamına gelir.

İkinci görüşe göre bundan maksat, akrabalarından âdil iki şahittir. Sizden olmayan diğer iki kişi sözüyle de, yabancılardan, akraba olmayanlardan iki kişi kastedilmektedir. Buna göre yeni mana: “Siz yeryüzünde yolculuğa çıkar, yolculukta iken ölüm size gelip çatarsa ve yanınızda da akrabalarınızdan hiç kimse bulunmaz ise, o zaman bu vasiyetinize akrabanız olmayan yabancı iki kimseyi şahit tutun” olur ki bu, Hasan el-Basrî, Zühri ve cumhur-u fukahânın görüşüdür.⁴⁸⁹ Râzî ise âyetin, “yahut diğer iki kişi” kelimesiyle birlikte, gurbette olmak şartıyla, sizden olmayanı da şahit tutabilirsiniz” anlamına geldiğini aktararak, bu konuda Müslüman olmayanlarında şahitlik yapabileceğini söyler. Âyette geçen, yeryüzünde sefer edip de başınıza ölüm musibeti gelmişse... ifadesi ise, Müslümanların dışında iki kişinin şâhitliğine başvurmanın, ancak bu şâhitliği isteyen kimsenin yeryüzünde yolcu olması ve kendisine ölüm emarelerinin gelmesi kaydıyla caiz olacağını beyan etmek içindir.⁴⁹⁰

Fahreddin er-Râzî, eğer şüphe ederseniz onları namazdan sonra alıkoyarsınız ibaresinin, “onları durdurursunuz” anlamına geldiğini belirtir. Buradaki durdurma ise sanki eğer onlar hakkında bir şüphe bulunur ise, ne yapalım? sorusuna, “sizlerde onları alı korsunuz” şeklinde

⁴⁸⁸ Fahreddin er-Râzî, **a.g.e.**, c. 9, s. 261.

⁴⁸⁹ Fahreddin er-Râzî, **a.g.e.**, c. 9, s. 262-263.

⁴⁹⁰ Fahreddin er-Râzî, **a.g.e.**, c. 9, s. 264-265.

verilen cevaptır.⁴⁹¹ Namazdan sonra ifadesi ise, çoğunluğun görüşüne göre ikindi vaktinden sonraki zaman dilimidir. Çünkü bu vakit, sahabeler tarafından, yemin ettirme vakti olarak bilinirdi. Rivayet olunduğuna göre bu âyet nâzil olunca Hz. Peygamber (s.a.v.), ikindi namazını kıldırmış ve daha sonra Adıyy ile Temimi çağırtmış ve onlardan minbere çıkıp yemin etmelerini istemiştir. Binâenaleyh Hz. Peygamber'in bu tatbikatı, bu namazın ikindi namazı diye kayıtlanmasına bir delil olmuştur.⁴⁹²

Râzî, şahitler Allah adına, “Akraba da olsa, şahitliğimizi hiçbir karşılığa değişmeyiz. Allah için yaptığımız şahitliği gizlemeyiz. Gizlediğimiz takdirde şüphesiz günahkârlardan oluruz” diye yemin ederler cümlesindeki yeminin nasıl yapılması gerektiği konusunda ise İmam Şafii ve İmam Ebû Hanife'nin görüşlerini aktarır:

İmam Şâfi'ye göre, yeminler, kan davaları, talâk ve köle azadı iki yüz dirheme baliğ olduğu zaman mal hususlarındaki yeminler, gerek zaman gerek mekân itibariyle önemli yerlerde ve şiddet ve yüceliki fade eden lafızlarla yapılır. Böylece Mekke'de ikindiden sonra, Rûkn ile Makam-ı İbrahim arasında; Medine'de Mescid-i Nebevide minber üzerinde, Beyt-i Makdis'te Hz. Peygamber aleyhisselamın üzerine basarak Mirac'a başladığı kayanın yanında; diğer beldelede ise, en kıymetli mescitlerde yapılır. Ebû Hanife'ye göre ise yemin, bir zamana veya bir mekâna tahsis edilmeksizin yapılır.⁴⁹³

Ona göre âyetteki, akraba da olsa, şahitliğimizi hiçbir karşılığa değişmeyiz. Allah için yaptığımız şahitliği gizlemeyiz cümlesinin takdiri, “kendilerine başvurulmuş iki şahit: Allah için şahitliğimizi hiçbir paha ve bedel mukabilinde satmayız, dünyalık hiçbir şeye değişmeyiz diye yemin ederler” şeklindedir. Akraba dahi olsa ifadesi ise, “biz, Allah'a olan ahdimizi, dünyevî bir şey karşılığında satmayız. İsterse bu şey akrabaların bağışladığı bir şey olsun, isterse o malın kendisi olsun.” manasınadır.⁴⁹⁴

2.11.2. Âyetten Çıkan Hüküm ve Hikmetler

1- Âyet-i Kerime, vefatı esnasında yanında Müslümanların bulunmadığı Büdeyl ve onun yanında bulunan mallar hakkında nâzil olmuştur.⁴⁹⁵

⁴⁹¹ Fahreddin er-Râzi, **a.g.e.**, c. 9, s. 265.

⁴⁹² Fahreddin er-Râzi, **a.g.e.**, c. 9, s. 266.

⁴⁹³ Fahreddin er-Râzi, **a.g.e.**, c. 9, s. 266.

⁴⁹⁴ Fahreddin er-Râzi, **a.g.e.**, c. 9, s. 267.

⁴⁹⁵ Ebu'l-Fida İsmail İbn Kesir, **a.g.e.**, c. 6, s. 2511-2518; Arslan, Ali, **a.g.e.**, c. 4, s. 448-452; Zuhayli, Vehbe, **a.g.e.**, c. 4, s. 95-97; İmam Kurtubi, **a.g.e.**, c. 6, s. 471-473; Prof. Dr. Hayrettin Karaman, Prof. Dr. Mustafa

2- Âyette adâlet, “adl” köküyle, “Şahitlik yaparken âdil olmak” manasında kullanılmıştır. Bu anlamda kullanılan diğer âyet, Talâk, 65/2. âyetidir.

3- *Birinizin ölümü yaklaştığı zaman vasiyet sırasında aranızda şahitlik (edecek olanlar) sizden adâletli iki kişidir* cümlesindeki, “birinizin ölümü yaklaştığı zaman” ifadesi, ölümün emareleri görüldüğünde,⁴⁹⁶ ölümün gelme vakti yaklaştığı zaman,⁴⁹⁷ ölüm gelip çattığında⁴⁹⁸ gibi anlamlara gelir. Vasiyet sırasında sözü de, ölüm zamanını ifade eder.⁴⁹⁹ Şahitlik (edecek olanlar) sizden adâletli iki kişidir cümlesine gelince bunun, ölüm hastalığında bulunan ve ölümü yaklaştırmış bir kişinin yapacağı vasiyete, kendi kabilesinden⁵⁰⁰ ve Müslüman erkeklerden âdil iki kişiyi şahit tutması anlamında olduğu söylenmiştir.⁵⁰¹

4- *Yahut seferde olup da başınıza ölüm musibeti gelirse, sizin dışınızdan başka iki kişi şahitlik eder. Eğer şüphe ederseniz onları namazdan sonra alıyorsunuz* hükmündeki “yahut” kelimesi, seferde olmaya mahsus kılınan bir durumu ifade eder ki, bu durum bir kişinin ölüme yakın olması demektir. Böyle bir durumda, bir görüşe göre Müslüman olmayan⁵⁰² iki kişinin, diğer bir görüşe göre de, Müslüman olan ancak sekerat halinde olan kişiyle herhangi bir yakınlık bağı bulunmayan iki kişinin⁵⁰³ şahitliği geçerlidir. Bu kişiler hakkında belirtilen eğer şüphe ederseniz onları namazdan sonra alıyorsunuz ibaresindeki alıkoymanın ise, ölen kişinin yakınlarının, şahitlerin hainlik yaptığı düşüncesine kapıldıklarında, onların şüphelerini gidermek için ikinci namazından sonra alıkonarak, mekân itibariyle önemli yerlerde⁵⁰⁴ yemin ettirilmesi anlamına geldiği aktarılır.⁵⁰⁵

Çağrıcı, Prof. Dr. İbrahim Kâfi Dönmez, Prof. Dr. Sadrettin Gümüş, **a.g.e.**, c. 2, s. 280-285; Prof. Dr. Muhammed Mahmud Hicazi, **a.g.e.**, c. 2, s. 123-124.

⁴⁹⁶ Zuhayli, Vehbe, **a.g.e.**, c. 4, s. 95-97.

⁴⁹⁷ İmam Kurtubi, **a.g.e.**, c. 6, s. 475.

⁴⁹⁸ Fahreddin er-Râzi, **a.g.e.**, c. 9, s. 261.

⁴⁹⁹ Fahreddin er-Râzi, **a.g.e.**, c. 9, s. 261.

⁵⁰⁰ Davudoğlu, Ahmed, **Kur’ân-ı Kerim Meâli Ve Tefsiri Tibyân Tefsîri**, Akpınar Yay., İstanbul, 1980, c. 1, s. 430-431.; Fahreddin er-Râzi, **a.g.e.**, c. 9, s. 264-265.

⁵⁰¹ Zuhayli, Vehbe, **a.g.e.**, c. 4, s. 95-97; İmam Kurtubi, **a.g.e.**, c. 6, s. 475-476.

⁵⁰² Fahreddin er-Râzi, **a.g.e.**, c. 9, s. 262-263.

⁵⁰³ Arslan, Ali, **a.g.e.**, c. 4, s. 452-454.; İmam Kurtubi, **a.g.e.**, c. 6, s. 476-479.

⁵⁰⁴ Fahreddin er-Râzi, **a.g.e.**, c. 9, s. 267.

⁵⁰⁵ Zuhayli, Vehbe, **a.g.e.**, c. 4, s. 95-97.

5- *Şahitler Allah adına, “Akraba da olsa, şahitliğimizi hiçbir karşılığa değişmeyiz. Allah için yaptığımız şahitliği gizlemeyiz. Gizlediğimiz takdirde şüphesiz günahkârlardan oluruz” diye yemin ederler* cümlesi ise şahitlerin şöyle demesidir: Biz yalan söylemediğimize, şahitliğimizin gerçek olduğuna, şahitliği gizlemediğimize yemin ederiz. Lehine yemin ettiğimiz kişi yakınımız da olsa, Allah adına yapmış olduğumuz yemini, geçici dünyanın basit çıkarları ile değiştirmeyiz. Eğer tanıklığı gizler veya değiştirirsek, dünya ve ahirette ilâhî azabı hak etmiş olan günahkârlardan oluruz.⁵⁰⁶ Bir başka görüşe göre ise, bu cümlemin takdiri: Şahidin doğruyu söyleyeceğine, adâletle şahitlik edeceğine, yeminine karşılık herhangi bir ücret almayacağına ya da akrabasının durumunu gözetmeyeceğine dair yemin etmesidir.⁵⁰⁷ Ayrıca bu cümleyle Allah (c.c.), şahitlerin nasıl yemin edeceğini bildirmiştir ve bu yeminin kendi adına yapılmasını da özellikle istemiştir. Çünkü şahitlik ancak, dosdoğru ve Allah adına yapılır.⁵⁰⁸

2.12. En‘âm, 1. Âyet

الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ وَجَعَلَ الظُّلُمَاتِ وَالنُّورَ ثُمَّ الَّذِينَ كَفَرُوا بِرَبِّهِمْ يَعْدِلُونَ.

“Hamd, gökleri ve yeri yaratan, karanlıkları ve aydınlığı var eden Allah'a mahsustur. Böyle iken inkâr edenler başka şeyleri Rablerine denk tutuyorlar.”

2.12.1. Âyetin Tefsiri

Fahreddin er-Râzî, tefsirine “medh”, “hamd” ve “şükür” kelimelerinin anlamını ve bunlar arasındaki farkı açıklayarak başlar. Medh, övmek anlamındadır ve hem akıl sahibi varlıklar için, hem de akıllı olmayanlar, cansızlar ve hayvanlar için söz konusu olabilir. Hamd ise, ancak, kendisinden sâdır olan nimetlere karşılık, Fâil-i Muhtar (yapıp yapmaması iradesine bağlı) olan Allah'a yapılır. Hamd'in, şükür kelimesinden daha umûmî manada olması ise şu bakımdandır: Hamd, nimeti sebebiyle, Fâil-i Muhtar'ı ta'zîm etmekten (yüceltmekten)

⁵⁰⁶ Hicazi, Muhammed Mahmud, **a.g.e.**, c. 2, s. 124; Ebu'l-Fida İsmail İbn Kesir, **a.g.e.**, c. 6, s. 2511-2518.

⁵⁰⁷ Vehbe Zuhayli, **a.g.e.**, c. 4, s. 97-99.

⁵⁰⁸ 99/65 **Talâk** 2.

ibarettir. Şükür ise, sadece sana ulaşan ve sende hâsıl olan nimetten ötürü, nimet sahibini tazim etmendir. Bu açıklamalardan sonra, Allah'ın âyete neden “hamd” kelimesiyle başladığı hâsıl oldu. Çünkü hamd sadece Fâil-i Muhtar olan Allah'a mahsustur.⁵⁰⁹

Râzî, ki O, gökleri ve yeri yarattı cümlesindeki anlam hakkında, eğer gökleri ve yeri yaratan Allah ise, gökleri ve yeri yaratmayan bir varlık mı var? sorusuna cevap verir. Ona göre, Allah lafzının özel isim olmasından dolayı, bu soru mantıksızdır. Çünkü biz “âlim adam” dediğimizde âlim olan kişinin pek çok kişiden biri olma ihtimali vardır. Ancak “âlim zeyd” dersek bilme fiili yalnızca zeyd'e mahsus bir özellik haline dönüşür. İşte bu âyetteki gökleri ve yeri yaratan Allah ifadeside böyledir.⁵¹⁰

Fahreddin er-Râzî, karanlıkları ve aydınlığı ifadesindeki, karanlık ve aydınlığın herkesin anladığı manada olduğunu belirtir. Böyle iken inkâr edenler başka şeyleri Rablerine denk tutuyorlar cümlesindeki denk tutmanın da, “o kâfirler, Allah ile birlikte başka şeyleri denk ve eşit sayarak müşrik oluyorlar ve nankörlük ediyorlar” manasına geldiğini söyler. Ona göre, âyetteki, “böyle iken” kelimesinin kullanılmasından kasıt ise, Allah Teâlâ'nın kudretinin delilleri apaçık ortaya çıktıktan sonra, o kâfirlerin Cenâb-ı Hakk'a şirk koşmalarının, akla sığmayan ve akıl almaz bir şey olarak görüldüğünü ifade etmek içindir.⁵¹¹

2.12.2. Âyetten Çıkan Hüküm ve Hikmetler

1- Âyetin nüzul sebebi, surenin nüzul sebebiyle bağlantılıdır. Celaleddin es-Suyûti (ö. 911/1505) bu konuda şunları söyler: el-Mâide ile el-En'âm arasındaki münasebet şudur: Cenâb-ı Hak mücmel olarak el-Maide suresinin son âyetinde göklerin, yerin ve onlarda bulunanların mülkiyeti Allah'ındır demektedir. Bu surenin başında ise, bunun tafsilatını yapmaktadır. O, evvelâ gökler ve yerlerin yaradılışından başlar. Sonra karanlıklar ve nurların yaradılışını buna ekler. Çünkü gökler ve yerde bulunanların biri de, karanlık ve nurdur.⁵¹² Ayrıca bu âyetin, sözde putların kendilerine yardım ettiğine inanan, onlara ulûhiyet vasfı

⁵⁰⁹ Fahreddin er-Râzî, **Tefsir-i Kebir Mefâtihu'l-Gayb**, Akçağ Yay., Ankara, 1990, c. 9, s. 307-308.

⁵¹⁰ Fahreddin er-Râzî, **a.g.e.**, c. 9, s. 315-316.

⁵¹¹ Fahreddin er-Râzî, **a.g.e.**, c. 9, s. 320-321.

⁵¹² Arslan, Ali, **a.g.e.**, c. 4, s. 505-510.

yükleyen ve darda kaldıklarında onlardan yardım dileyen müşriklere karşı bir reddiye olduğu söylenmiştir. Nitekim Uhud Savaşı'nda kısmî bir başarı sağlayan müşriklerin kumandanı Ebû Süfyân, bu başarıyı putlarından bilerek Müslümanlara karşı “şanın yüce olsun hiibet! (Müslümanlara seslenerek) bizim uzzâmız var, sizin uzzânız yok” diyerek övünmüştü.⁵¹³

Âyetle ilgili bir başka rivayette şudur: Bu âyet-i kerime zındıklar hakkında nâzil olmuştur. Onlar: Allah karanlığı, akrepleri ve çirkin şeyleri yaratmamıştır. O ancak nuru ve güzel şeyleri yaratmıştır dediler de Allah Tealâ, onlar hakkında bu âyet-i kerimeyi indirdi.⁵¹⁴

2- Âyetle adâlet, “adl” köküyle, “Varlığına ve birliğine ait kesin deliller ortadayken başka varlıkları Allah’a denk tutarak adâletsizlik yapmak” manasında kullanılmıştır. Bu manadaki diğer âyet, En’âm, 6/150. âyetidir.

3-Cenâb-ı Hakk’ın, sureye hamd kelimesiyle başlamasındaki sebebin, bu kelimenin içerdiği mana ile ilgili olduğu söylenmiştir. Buna göre hamd: Ancak, kendisinden sâdır olan nimetlere karşılık, Fâil-i Muhtar (yapıp yapmaması iradesine bağlı) olan Allah'a yapılabilen övgüdür.⁵¹⁵

4- *Gökleri ve yeri yaratan* ifadesinin anlamı şudur: O, gökleri ve yeri yaratan, yani onları yoktan var eden, meydana getiren, inşa eden ve daha önce olmadıkları halde onları yaratandır.⁵¹⁶

5- *Karanlıkları ve aydınlığı var eden Allah'a mahsustur* ifadesindeki “karanlık ve aydınlık” kelimelerinin hidayet ve delalet anlamına geldiği söylene de, çoğunluğun görüşüne göre bu kelimeler, hakiki manasında anlaşılmalıdır.⁵¹⁷ Burada, karanlığın çoğul aydınlığın tekil olarak zikredilmesindeki hikmet ise, karanlığın sebeplerinin çok, Nur’un kaynağının ise tek oluşundandır.⁵¹⁸

⁵¹³ Prof. Dr. Hayrettin Karaman, Prof. Dr. Mustafa Çağrı, Prof. Dr. İbrahim Kâfi Dönmez, Prof. Dr. Sadrettin Gümüş, **a.g.e.**, c. 2, s. 296-297.

⁵¹⁴ Çetiner, **a.g.e.**, c. 1, s. 353.

⁵¹⁵ Fahreddin-er-Râzî, **a.g.e.**, c. 9, s. 308.

⁵¹⁶ İmam Kurtubi, **a.g.e.**, c. 6, s. 528-529.

⁵¹⁷ Arslan, Ali, **a.g.e.**, c. 4, s. 512-514; Fahreddin-er-Râzî, **a.g.e.**, c. 9, s. 320-321; İmam Kurtubi, **a.g.e.**, c. 6, s. 530-532.

⁵¹⁸ Zuhayli, Vehbe, **a.g.e.**, c. 4, s. 126-128.

6- *Böyle iken inkâr edenler başka şeyleri Rablerine denk tutuyorlar* cümlesi: O kâfirler, bunca delilin varlığına rağmen Rablerine başka şeyleri denk tutup, ibadet ve dualarında O'na ortak koşarlar.⁵¹⁹ O, gökleri ve yeri yaratmıştır. O'nun âyetleri (varlığının ve birliğinin delilleri) ve ihsan ettiği nimetler de açıkça görülmektedir. Hal böyleyken yine de kâfirler Rablerine eş koşmaktadır⁵²⁰ anlamına gelir. Müfessirimiz Fahreddin er-Râzî ise bu cümleyi: O kâfirler, Allah ile birlikte başka şeyleri denk ve eşit sayarak müşrik oluyorlar ve nankörlük ediyorlardı şeklinde tercüme eder.⁵²¹ Diğer yandan insanın, Allah'ın varlığı ve delilleri gün dibi ortadayken, ihsan ettiği nimetlerden de faydalanırken, Rabbine başka şeyleri denk tutması, nankörlük etmesi ise apaçık bir adâletsizliktir.

2.13. En‘âm, 115. Âyet

وَتَمَّتْ كَلِمَةُ رَبِّكَ صِدْقًا وَعَدْلًا لَا مُبَدِّلَ لِكَلِمَاتِهِ وَهُوَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ.

“Rabbinin kelimesi (Kur‘ân) doğruluk ve adâlet bakımından tamdır. Onun kelimelerini değiştirebilecek yoktur. O, hakkıyla işitendir, hakkıyla bilendir.”

2.13.1. Âyetin Tefsiri

Fahreddin er-Râzî, âyetin nüzul sebebi hakkında şunları söyler: Allah Teâlâ, bir önceki âyette Kur‘ân'ın mu‘cize olduğunu beyan edince bu âyette de, “Rabbinin kelimesi tam oldu” demiştir. Burada ifade edilen “kelime” den maksat, Kur‘ân’-ı Kerim’dir. Bu aynı zamanda Hz. Muhammed (s.a.v.)’in peygamberliğinin doğruluğuna delâlet eden bir mucize olarak, tam olması anlamına da gelir.⁵²² Bununla beraber bu kelimeler, tam, mükemmel ve doğruluğu hakkında şüphe duyulamayacak kelimelerdir.⁵²³

⁵¹⁹ Zuhayli, Vehbe, **a.g.e.**, c. 4, s. 126-128.

⁵²⁰ İmam Kurtubi, **a.g.e.**, c. 6, s. 533-536.

⁵²¹ Fahreddin er-Râzî, **a.g.e.**, c. 9, s. 320-321.

⁵²² Fahreddin er-Râzî, **Tefsir-i Kebir Mefâtihi’l-Gayb**, Akçağ Yay, Ankara, 1991, c. 10, s. 136.

⁵²³ Fahreddin er-Râzî, **a.g.e.**, c. 10, s. 136.

Fahredden er-Râzî devamla, Allah'ın kelimelerinin doğruluk ve adâlet bakımından tam olması ile ilgili şunları söyler:

Kur'an'da bulunan her şey, iki çeşittir: Bu, ya haber çeşididir, ya da teklif... Habere gelince, bundan murat, Allah'ın varlığını veya yokluğunu bildirdiği her şeydir. Bu ifadenin muhtevasına, Cenâb-ı Hakk'ın, zatının varlığından, sıfatlarının mevcudiyetinden -ki ben bunlarla O'nun alim, kadir, semî, basîr, vs. gibi sıfatlarını kastediyorum.- haber vermesi hususu girer. Yine buna, meselâ Cenâb-ı Hakk'ın, "Doğurmamıştır, doğrulmamıştır O"⁵²⁴ ve "O'nu ne bir uyuklama tutabilir, ne de bir uyku"⁵²⁵ âyetleri gibi, takdis ve tenzihi ifade eden sıfatlardan haber verme de dâhildir. Aynı şekilde buna, çeşitli fiillerini, göklerin ve yerin melekûtunu, ruhlar ve cisimler âlemini nasıl idare ettiğini haber vermesi de girer. Yine bu ifadenin içine, Allah'ın vaadi ile vaîdi, sevabı ve cezası ile ilgili her türlü şey de girer. Bu ifadeye, aynı şekilde, geçmiş ümmetlerin hallerinden, istikbâl ile ilgili gaybî şeylerden haber verme de dâhildir. Binaenaleyh bütün bunlar, "haber" kelimesinin manasına dâhildir. Teklife (mükellefiyetlere) gelince, buna da, kul ister melek, ister insan, ister cin ve isterse şeytan cinsinden olsun; ister bizim şeriatımızda yer alan bir mükellefiyet olsun, ister önceki peygamberlerin şeriatında yer alan bir mükellefiyet olsun ve isterse de göklerin, cennet ile cehennemin, Arş'ın ve hallerini ancak Allah Teâlâ'nın bilebileceği şeylerden olarak bunların ötesinde bulunan meleklerin şeriatlarında yer alan bir mükellefiyet olsun, Hak Teâlâ tarafından kullarına yöneltilen her türlü emir ve yasak dâhildir. Kur'an-ı Kerim'de bulunan konuların bu iki kısma hasredildiğini anladığın zaman, biz deriz ki: Allah Teâlâ'nın Kelime'si haber türünden ise, "Rabbinin sözü doğruluk bakımından tam oldu"; eğer mükellefiyet bildiren türden ise, "Rabbinin sözü adâlet bakımından tam ve mükemmel oldu" anlamına gelir. İşte bu son derece güzel bir kaidedir. Bundan başka, âyetteki "adâlet" kelimesinin tefsiri hususunda şu da söylenmiştir: Allah Teâlâ'nın bildirdiği her türlü mükâfatı ve tehdidi, sevabı ve cezası doğrudur. Çünkü bunlar mutlaka olacaktır. Bunlar, meydana geldikten sonra da bir adâlet olmuş olurlar. Çünkü Allah Teâlâ'nın fiilleri, "zulüm" sıfatı ile vasıflandırılmaktan münezzehtir.⁵²⁶

Fahredden er-Râzî, âyetteki O'nun kelimelerini değiştirecek hiç kimse yoktur cümlesi hakkındaki görüşleri aktararak tefsirini sonlandırır:

Birinci görüşe göre bu cümlenin takdiri şudur: O kâfirler, Rabbin bu kelimesinin (sözünün), Hz. Muhammed (s.a.v.)'in peygamberliğinin doğruluğuna delâlet etmesi hususunda birtakım şüpheler ileri sürüyorlar. Fakat bu şüphelerin, değiştirilmesi mümkün olmayan deliller

⁵²⁴ 22/112 **İhlas** 3.

⁵²⁵ 87/2 **Bakara**. 255.

⁵²⁶ Fahredden er-Râzî, **a.g.e.**, c. 10, s. 137-138.

üzerinde hiçbir tesiri yoktur. Çünkü Rabbinin kelimeleri, o kâfirlerin bâtil sözleri ve o cahillerin ortaya attıkları şüpheleri ile zail olmayan, açık, daimî, net ve kuvvetli delillerdir.⁵²⁷ İkinci görüşe göre bu: Allah Teâlâ'nın, “Kur’ân’ı biz indirdik, onun koruyucularıda şüphesiz ki biziz”⁵²⁸ âyetinde ifade ettiği gibi ilâhî kelâmın, değiştirilme ve tahriften devamlı olarak korunacağı anlamına gelir.⁵²⁹

Üçüncü görüşe ise göre bundan maksat, Allah Teâlâ'nın: Eğer o (Kur’ân), Allah'tan başkası tarafından olsaydı elbette içinde birbirini tutmayan birçok (şeyler) bulurlardı⁵³⁰ âyetinde ifade ettiği gibi, Kur’ân’ın çelişkiden korunmuş olmasıdır.⁵³¹

Dördüncü görüşe göre ise bu cümleyle muratedilen şudur: Allah Teâlâ'nın hükümleri, ezeli olduğu ve ezeli olan şeyler de zail olmayacağı için, değiştirilmeyi ve zail olmayı kabul etmezler.⁵³²

2.13.2. Âyetten Çıkan Hüküm ve Hikmetler

1- Âyetin nüzul sebebi, bir önceki âyetteki manayı tamamlamasıdır. Buna göre Yüce Allah (c.c.) bir önceki âyette Kur’ân'ın mu'cize olduğunu beyan etmiş, bu âyette de, “Rabbinin kelimesi tam oldu” buyurmuştur.⁵³³

2- Âyette adâlet, “adl” köküyle, “Yüce Allah’ın kelimesinin (Kur’ân-ı Kerim) adâlet bakımından tam olduğu” manasında kullanılmıştır. Yani, onda hak konusunda eksik aranamaz çünkü Allah (c.c.) el-Adl’ dir. O, adâletle ilgili bütün tanımlamaların zatının âdil hükümlerinde noksan kalacağı Yüce Yaratıcıdır.

3- *Rabbinin kelimesi tamamlandı* cümlesi: Kur’ân-ı Kerim, Hz. Muhammed (s.a.v.)’in doğruluğuna delâlet eden bir mucize olması hususunda tam ve kâmil oldu demektir.⁵³⁴ Yani:

⁵²⁷ Fahreddin er-Râzi, **a.g.e.**, c. 10, s. 138-139.

⁵²⁸ 54/15 **Hicr** 9.

⁵²⁹ Fahreddin er-Râzi, **a.g.e.**, c. 10, s. 138-139.

⁵³⁰ 92/4 **Nisâ** 82.

⁵³¹ Fahreddin er-Râzi, **a.g.e.**, c. 10, s. 138-139.

⁵³² Fahreddin er-Râzi, **a.g.e.**, c. 10, s. 138-139.

⁵³³ Fahreddin er-Râzi, **a.g.e.**, c. 10, s. 136.

⁵³⁴ Fahreddin er-Râzi, **a.g.e.**, c. 10, s. 136.

Yüce Allah'ın kelimesiyle Kur'ân-ı Kerim kastedilmektedir.⁵³⁵

4- *Rabb*in kelimesi doğruluk bakımından tamdır cümlesindeki, kelimenin doğruluk bakımından tam olması, Kur'ân'ın vermiş olduğu haberlerin doğruluğu,⁵³⁶ Allah'ın varlığını veya yokluğunu bildirdiği her şey,⁵³⁷ ehl-i Kitab'ın, Hz. Muhammed (s.a.v.)'in doğruluğuna şahadet etmeleri ve onu tanımaları⁵³⁸ gibi anlamlara gelir.

5- *Rabb*in kelimesi adâlet bakımından tamdır cümlesindeki, kelimenin adâlet bakımından tam olması, Hak Teâlâ tarafından kullara yöneltilen emir ve yasaklardan sonra, karşılık olarak verilecek, her türlü mükâfatın ve tehdidin, sevabın ve cezanın,⁵³⁹ âdil olduğu anlamına gelir. Ayrıca, Allah (c.c.) dışında hiçbir şeyin adâletli olmadığı⁵⁴⁰ da söylenmiştir. Allah'ın kelimesinin âdil olması ise, O'nun her türlü takdirinde, adâletle hükmetmesi demektir. Çünkü Yüce Allah (c.c.) kullarına zulmedici değildir.⁵⁴¹

2.14. En'âm, 152. Âyet

وَلَا تَقْرَبُوا مَالَ الْيَتِيمِ إِلَّا بِالَّتِي هِيَ أَحْسَنُ حَتَّىٰ يَبْلُغَ أَشُدَّهُ وَأَوْفُوا الْكَيْلَ وَالْمِيزَانَ بِالْقِسْطِ لَا تُكَلِّفُ نَفْسًا إِلَّا وُسْعَهَا وَإِذَا قُلْتُمْ فَاعْدِلُوا وَلَوْ كَانَ ذَا قُرْبَىٰ وَبِعَهْدِ اللَّهِ أَوْفُوا ذَلِكُمْ وَصَّاكُم بِهِ لَعَلَّكُمْ تَذَكَّرُونَ.

“Rüşdüne erişinceye kadar yetimin malına ancak en güzel şekilde yaklaşın. Ölçüyü ve tartıyı adâletle tam yapın. Biz herkesi ancak gücünün yettiği kadarıyla sorumlu tutarız. (Birisi hakkında) konuştuğunuz zaman yakınınız bile olsa âdil olun. Allah'a verdiğiniz sözü tutun. İşte bunları Allah size öğüt almanız diye emretti.”

⁵³⁵ Ebu Cafer Muhammed b. Cerir et-Taberi, **a.g.e.**, c. 3, s. 550.

⁵³⁶ Ebu Cafer Muhammed b. Cerir et-Taberi, **a.g.e.**, c. 3, s. 550.

⁵³⁷ Fahreddin er-Râzi, **a.g.e.**, c. 10, s. 137-138.

⁵³⁸ Hicazi, Muhammed Mahmud, **a.g.e.**, c. 2, s. 217-218.

⁵³⁹ Fahreddin er-Râzi, **a.g.e.**, c. 10, s. 137-138; Ebu Cafer Muhammed b. Cerir et-Taberi, **a.g.e.**, c. 2, s. 217-218. Ebu'l-Fida İsmail İbn Kesir, **a.g.e.**, c. 6, s. 2806-2807.

⁵⁴⁰ Ebu'l-Fida İsmail İbn Kesir, **a.g.e.**, c. 6, s. 2806-2807.

⁵⁴¹ 89/3 Âli İmrân 181; 88/8 Enfâl 51; 103/22 Hac 10.

2.14.1. Âyetin Tefsiri

Âyetin nüzul sebebi, bir önceki âyetle olan münasebetidir. Fahreddin er-Râzî, bu münasebetle ilgili şunları söyler: Allah Teâlâ, bir önceki âyetle beş çeşit mükellefiyet zikretmiştir. Bunlar, üzerlerinde tefekkür ve içtihad gerektirmeyen açık ve net şeylerdir. Allah Teâlâ daha sonra, bu âyetle bir diğer dört tane mükellefiyet zikretmiştir ki bunlar da, aklı başında olan bir kimsenin, miktarını ve ölçüsünü bilebilmek için düşünmeye ve içtihadla bulunmaya ihtiyaç duyduğu kapalı hususlardır.⁵⁴²

Bu dört mükellefiyet şunlardır:

İlki, “yetim malını gözetmektir.” Çünkü Allah (c.c.), yetimin malına, o rüşdüne erinceye kadar, en güzel olan şekilden başka bir suretle yaklaşmayın buyurmuştur. Yetim malına yaklaşmamanın hangi hususta olduğu ise Bakara suresi 220. âyetle açıklanmıştır: Bir de sana yetimleri soruyorlar. De ki: Onların durumlarını düzeltmek hayırlıdır... Bunun manası şudur: Yetim malını arttırma, onunla kâr ve kazanç temin etme ve onun kıymet ve değerini arttırmanın çeşitli yollarını gözetme hususundaki emek vermek ve gayretleriniz dışında, yetimin malına yaklaşmayınız.⁵⁴³

İkincisi ölçüyü ve tartıyı adâletle, tastamam yapın... buyruğudur. Bu, hakkını tastamam verin, doğru ölçün anlamına gelir. Mizan, tartı-terazi vb. ile tartmayı ifade eder. Kıstkelimesi ise; cimrilik yapmaksızın, noksanlaştırmadan, adâletle... demektir.⁵⁴⁴

Üçüncüsü hakkında söz söylediğiniz vakit, akrabanız bile olsa (doğru söyleyin) buyruğudur. Müfessirler bu kelimeyi sadece şehadeti, emr-i marufu ve nehy-i münkeri yerine getirme manasına hamletmişlerdir. Kâdî ise, bunun tam adâlet üzere ve dengeli olarak yapılan emr-i maruf ve nehy-i münker olduğunu söyler. Bununla beraber âyetteki, akrabanız dahi olsa cümlesiyle, doğru sözlü olmak konusunda yakın uzak ayrımı yapmaksızın âdil olmak gerektiği vurgulanır.⁵⁴⁵

⁵⁴² Fahreddin er-Râzî, **Tefsir-i Kebir Mefâtihi'l-Gayb**, Akçağ Yay., Ankara, 1991, c. 10, s. 247-248.

⁵⁴³ Fahreddin er-Râzî, **a.g.e.**, c. 10, s. 248.

⁵⁴⁴ Fahreddin er-Râzî, **a.g.e.**, c. 10, s. 248.

⁵⁴⁵ Fahreddin er-Râzî, **a.g.e.**, c. 10, s. 249-250.

Dördüncüsü ve Allah'a verdiğiniz ahdi tutun buyruğudur. Bunun manası, kişinin gizli bir şekilde Allah'a verdiği sözleri, yeminleri ifade eder ki, bu husus kişinin benliğinde gizlidir.⁵⁴⁶

2.14.2. Âyetten Çıkan Hüküm ve Hikmetler

1- Âyetin nüzul sebebi bir önceki âyetle olan münasebetidir.⁵⁴⁷ Önceki âyetlerde⁵⁴⁸ müşriklerin temelsiz hükümleri ve kuralları eleştirilir, sonra da asıl benimsenmesi gereken başlıca ilâhî kurallar ve hükümler bir önceki âyette başlar, bu âyette devam eder.⁵⁴⁹

2- Âyette adâlet, “kıst” köküyle, “Ölçü ve tartıda, konuşulan sözde adâletli olmak” anlamlarında kullanılmıştır. Bu manadaki diğer âyetler, Hûd, 11/85. ve Rahman, 55/8-9. âyetlerdir.

3- *Rüşdüne erişinceye kadar yetimin malına ancak en güzel şekilde yaklaşın* hükmündeki “rüşd” ile kastedilen ergenlik vaktidir. Bu vaktin hangi yaş ve zamanı kapsadığı hakkında ise farklı görüşler mevcuttur. El- Kelbi’ye göre ergenlik, on sekiz ile otuz yaş arasındaki zaman dilimidir. Dahhak’a göre yirmi yaş, Süddî’ye göre otuz yaş, Mücahid’e göre, otuz üç yaştır.⁵⁵⁰ İmam Ebû Hanîfe’ye göre ise yirmi beş yaş olduğu rivayet edilir.⁵⁵¹

Yetimin malına ancak en güzel şekilde yaklaşın buyruğu ise: Yetimin malını koruyun anlamına gelir. Yani: Yetim malına zulmetmeyin⁵⁵² demektir. Çünkü zulüm, zayıfların haklarına bir tecavüzdür. İhtiyaçlarını ve küçüklüklerini istismar etmektir.⁵⁵³ Bununla birlikte, güzel yolla olması ve zaruret içermesi kaydıyla yetimin malını kullanmak, caiz görülmüştür. Nitekim Allah (c.c.) Nisâ Suresi 6. âyetinde şöyle buyurur: Kim de fakir ise,

⁵⁴⁶ Fahreddin er-Râzi, **a.g.e.**, c. 10, s. 249-250.

⁵⁴⁷ Fahreddin er-Râzi, **a.g.e.**, c. 10, s. 247-248.

⁵⁴⁸ Bk. 55/6 **En’âm** 136-148.

⁵⁴⁹ Prof. Dr. Hayrettin Karaman, Prof. Dr. Mustafa Çağrı, Prof. Dr. İbrahim Kâfi Dönmez, Prof. Dr. Sadrettin Gümüş, **a.g.e.**, c. 2, s. 382-385.

⁵⁵⁰ Arslan, Ali, **a.g.e.**, c. 5, s. 356-357.

⁵⁵¹ İmam Kurtubi, **a.g.e.**, c. 7, s. 232-235.

⁵⁵² 92/4 **Nisâ** 10.

⁵⁵³ Zuhayli, **a.g.e.**, c. 4, s. 394-404.

aklın ve dinin gereklerine uygun bir biçimde (hizmetinin karşılığı kadar) yetimin malından yesin.

4- Ölçüyü ve tartıyı adâletle tam yapın. Yani: Allah her şeyi bir ölçü ve dengede yarattı⁵⁵⁴ sizde işlerinizde ölçülü ve dengeli olun, adâletli davranın demektir. Buradaki ölçü kavramı Allah (c.c.) adına kullanıldığında, her şeyi yerli yerinde ve kararında yaratmasını ifade eder. Kul için kullanıldığında ise, onlar insanlardan ölçü ile aldıklarında tastamam alırlar da insanlara ölçü ile verip yahut tarttıkları takdirde eksik yaparlar.⁵⁵⁵ Âyetinde belirtildiği gibi insanların alışverişlerdeki ölçüye dikkat etmesi gerektiği manasına gelir. Yani, alırken de satarken de hakkın eksiksiz alınıp verilmesi demektir.⁵⁵⁶ Âyetteki adâlet kelimesi ise, Allah (c.c.) adına kullanıldığında, adâletli ve inşafı olan hakla hükmeden,⁵⁵⁷ haklıya hakkını, haksıza cezasını veren, her şeyi yerli yerinde yapan,⁵⁵⁸ her söylediği, her emir ve yasağı, her yaptığı hak ve doğru olan, asla zalim olmayan⁵⁵⁹ anlamlarına gelirken, kul için kullanıldığında bu âyetteki manasıyla, alışverişlerde adâletli davranılmasına dair bir emir⁵⁶⁰ anlamına gelir.

5- Biz herkesi ancak gücünün yettiği kadarıyla sorumlu tutarız. Yani: Kim, ölçüyü ve tartıyı yerine getirmede üzerine düşeni yapar, çalışır ve bütün gücünü kullandıktan sonra hata ederse; bunun bir mahzuru yoktur⁵⁶¹ demektir.

6- (Birisi hakkında) konuştuğunuz zaman yakınınız bile olsa âdil olun. Yani: Hakkında şahitlik yapacağınız kişi kim olursa olsun, yakınlarınız da olsa adâletten ayrılmayın anlamına gelir.⁵⁶² Bu hüküm şu âyetlerdeki hükümlere benzer:

⁵⁵⁴ 37/54 **Kamer** 9.

⁵⁵⁵ 86/83 **Mutaffifin** 1-3.

⁵⁵⁶ Zuhayli, Vehbe, **a.g.e.**, c. 4, s. 394-404.

⁵⁵⁷ 39/7 **A'râf** 87.

⁵⁵⁸ 48/27 **Neml** 88.

⁵⁵⁹ 88/8 **Enfâl** 51; 51/10 **Yûnus** 44; 89/3 **Âl-i İmrân** 182; 103/22 **Hac** 10.

⁵⁶⁰ Ebu'l-Fida İsmail İbn Kesir, **a.g.e.**, c. 6, s. 2865-2867.

⁵⁶¹ Ebu'l-Fida İsmail İbn Kesir, **a.g.e.**, c. 6, 2865-2867; Zuhayli, Vehbe, **a.g.e.**, c. 4, s. 394-404.; Fahreddin er-Râzi, **a.g.e.**, c. 10, s. 248-249; Arslan, Ali, **a.g.e.**, c. 5, s. 357.

⁵⁶² Ebu'l-Fida İsmail İbn Kesir, **a.g.e.**, c. 6, s. 2865-2867; İmam Kurtubi, **a.g.e.**, c. 7, s. 236; Arslan, Ali, **a.g.e.**, c. 5, s. 357.

*Ey iman edenler! Allah için hakkı titizlikle ayakta tutan, adâlet ile şahitlik eden kimseler olun.*⁵⁶³

*Ey iman edenler! Kendiniz, ana babanız ve en yakınlarınızın aleyhine de olsa Allah için şahitlik yaparak adâleti titizlikle ayakta tutan kimseler olun. (Şahitlik ettikleriniz) zengin veya fakir de olsalar (adâletten ayrılmayın). Çünkü Allah ikisine de daha yakındır. (Onları sizden çok kayırır.) Öyle ise adâleti yerine getirmede nefsinize uymayın. Eğer (şahitlik ederken gerçeği) çarpıtırsanız veya (şahitlikten) çekinirseniz (bilin ki) şüphesiz Allah yaptıklarınızdan hakkıyla haberdardır.*⁵⁶⁴

7- Allah'a verdiğiniz sözü tutun. Ahde vefa gösterin anlamındadır. Yani: Allah'ın size olan vasiyetlerine (emirlerine) vefa gösterin. Vefa göstermek ise; size olan emir ve yasaklarında O'na itaat etmeniz, kitabı ve elçisinin sünneti ile amel etmenizdir. Allah'ın ahdine vefa ancak, bu şekilde gösterilir demektir.⁵⁶⁵

8- İşte bunları Allah size öğüt almanız diye emretti. Yani: İşte (Allah) size, iyice düşünüp tutasınız diye bunları emir ve tavsiye etti⁵⁶⁶ ki, nasihat alırsınız ve bundan önce yapagelmekte olduklarınızı bırakırsınız.⁵⁶⁷ demektir.

2.15. A'râf, 29. Âyet

قُلْ أَمَرَ رَبِّي بِالْقِسْطِ وَأَقِيمُوا وُجُوهَكُمْ عِندَ كُلِّ مَسْجِدٍ وَادْعُوهُ مُخْلِصِينَ لَهُ الدِّينَ كَمَا بَدَأَكُمْ تَعُودُونَ

“De ki: "Rabbim adâleti emretti. Her secde yerinde yüzlerinizi (ona) doğrultun. Dini Allah'a has kılarak ona ibadet edin. Sizi başlangıçta yarattığı gibi (yine ona) döneceksiniz.”

2.15.1. Âyetin Tefsiri

⁵⁶³ 112/5 Mâide 8.

⁵⁶⁴ 92/4 Nisâ 135.

⁵⁶⁵ Ebu Cafer Muhammed b. Cerir et-Taberi, **a.g.e.**, c. 3, s. 580-583.

⁵⁶⁶ Fahreddin er-Râzi, **a.g.e.**, c. 10, s. 249-250.

⁵⁶⁷ Ebu'l-Fida İsmail İbn Kesir, **a.g.e.**, c. 6, s. 2865-2867.

Fahreddin er-Râzî âyetin nüzul sebebinin, bir önceki âyette putperestlerin Kâbe’yi çıplak bir şekilde tavaf etmeleri hakkında biz atalarımızı bunun üzerinde bulduk, Allah da bize bunu emretti demeleri üzerine, Yüce Allah’ın ancak adâleti emredeceğini beyan etmesi olarak açıklar⁵⁶⁸ ve ardından adâlet (kıst) tabiri hakkında yapılan tanımlamaları aktarır. Buna göre, Atâ ve Süddî âyetteki adâlet ile ifadesine, “adâletle ve aklen güzel ve doğru olduğu zahir olan şekilde” manasını verirlerken, İbn Abbas (r.a.), ise buradaki adâlet ile ifadesiyle “Lâ ilâhe illallah (Allah'tan başka ilah yoktur)” sözünün kastedildiğini söyler. Buna delil olarak da, Allah kendinden başka hiçbir tanrı olmadığını tam adâletle hükmederek açıkladı. Melekler ve ilim sahipleri de (böylece inandılar- şahitlik ettiler).⁵⁶⁹ âyetini gösterir.⁵⁷⁰ Râzî ise, âyette Allah’ın üç şeyi emrettiğini belirtir:

- 1- Adâleti emreder ki bu kelime-i tevhiddir. Kelime-i tevhid ise Allah’ın zatını, fiillerini ve hükümlerini, tek olduğunu, ortağı ve benzeri olmadığını bilmek demektir.
- 2- Namazı emreder ki bu da âyetteki, her secde yerinde yüzlerinizi (kıbleye) doğrultun ifadesi ile emrolunmuştur. Buradaki “her secde yerinde” ifadesi, “her mescitte” demektir. Mescitten anlaşılması gereken ise, yüzün kıbleye çevrilebildiği yerdir. Bundan da şu mana çıkar: Her nerede olursanız olunuz, yüzünüzü (namazda) Kâbe’ye çeviriniz. Doğrultun sözü ile de, namaz kılarken kıbleye yönelmek kastedilmiştir.⁵⁷¹
- 3- Dini Allah’a has kılarak ona ibadet etmeyi emreder. Allah Teâlâ, önceki buyruğunda kıbleye yönelmemizi emredince, bunun peşi sıra da dua etmemizi (ibadeti) emretmiştir. Buradan çıkarılacak en güzel anlam, dua sözüyle namazın kastedilmiş olmasıdır. Allah, bu fiillere “dua” adını vermiştir. Çünkü Arapçada “salât (namaz)”, dua etmek manasındadır. Bir de, namazın en kıymetli parçası, dualar ve zikirlerdir. Bundan dolayı Allah Teâlâ, namazın ihlaslı bir şekilde yapılması gerektiğini açıklamıştır. Bunun bir benzeri de, hâlbuki onlara

⁵⁶⁸ Fahreddin er-Râzî, **Tefsir-i Kebir Mefâtihu’l-Gayb**, Akçağ Yay., Ankara 1991, c. 10, s. 339.

⁵⁶⁹ 89/3 Âl-i İmran18.

⁵⁷⁰ Fahreddin er-Râzî, **a.g.e.**, c. 10, s. 339-340.

⁵⁷¹ Fahreddin er-Râzî, **a.g.e.**, c. 10, s. 340-341.

başka bir şey değil, ancak şu emrolunmuştı: İbadeti halis olarak sırf Allah'a yapsınlar...⁵⁷²
âyetidir.⁵⁷³

Müfessirimiz, sizi başlangıçta yarattığı gibi (yine ona) döneceksiniz cümlesi hakkında iki görüş olduğunu belirtir. İbn Abbas'tan nakledilen birinci görüşe göre bu ifadenin anlamı: Allah nasıl sizi ilk defa mümin veya kâfir olarak yaratmış ise, yine O'na öyle döneceksiniz şeklindedir. Buna göre mümin, mümin olarak; kâfir de kâfir olarak diriltilecektir. Çünkü Allah Teâlâ işin başında, şaki (kötülük üzerine-eşkıya-haydut) olarak yarattığı herkese, şakilerin amellerinden yaptırır ve onun sonu, şekavet (bedbahtlık) olur. Saîd (kutlu-Allah'ın sevdiği razı olduğu kul) olarak yarattığı herkese de, saîdlerin (cennetliklerin) amellerinden yaptırır ve onun sonu da, saadet (ebedî mutluluk) olur.⁵⁷⁴

İkinci görüşe göre bu cümleden kastedilen şudur: O siz hiç yokken, sizi dünyada yarattığı gibi, aynı şekilde canlı olarak O'na döneceksiniz. Birinci görüşü savunanlar, bunun doğruluğuna, âyetle bu ifadenin peşi sıra, (Allah) bir kısmına hidayet verdi, bir kısmına da dalâlet hak oldu ifadesinin gelmiş olmasını delil getirmişler ve demişlerdir ki: Bu ifade adeta, âyetteki, ilk defa sizi yarattığı gibi, yine O'na döneceksiniz buyruğunu tefsir etmektedir.⁵⁷⁵

Kâdî ise şöyle demiştir: Bu görüş yanlıştır. Çünkü hiç kimse, Allah bizi mümin veya kâfir olarak yarattı diyemez. Çünkü imanın ve küfrün, mutlaka sonradan (kazanılmış bir hususiyet) olması gerekir. Râzî, birinci görüşü benimsediğini söyleyerek ve Kâdî'ye itirazını sunarak tefsirini bitirir.⁵⁷⁶

2.15.2. Âyetten Çıkan Hüküm ve Hikmetler

1- Âyetin nüzul sebebi bir önceki âyetle olan bağıdır.⁵⁷⁷ Buna göre bu âyet, bir önceki âyetle anlatılan, cahiliye Araplarının Kâbe'yi çıplak olarak tavaf etmelerine mazeret olarak

⁵⁷² 100/98 **Beyyine** 4.

⁵⁷³ Fahreddin er-Râzî, **a.g.e.**, c. 10, s. 341.

⁵⁷⁴ Fahreddin er-Râzî, **a.g.e.**, c. 10, s. 341-342.

⁵⁷⁵ Fahreddin er-Râzî, **a.g.e.**, c. 10, s. 341-342.

⁵⁷⁶ Fahreddin er-Râzî, **a.g.e.**, c. 10, s. 341-342.

⁵⁷⁷ Prof. Dr. Hayrettin Karaman, Prof. Dr. Mustafa Çağrı, Prof. Dr. İbrahim Kâfi Dönmez, Prof. Dr. Sadrettin Gümüş, **a.g.e.**, c. 2, s. 408-409; İmam Kurtubi, **a.g.e.**, c. 7, s. 313; Zuhayli, Vehbe, **a.g.e.**, c. 4, s. 468-471.

sundukları, “biz atalarımızdan böyle bulduk, bunu bize Allah emretti” gibi sözlerine verilen cevabın devamı niteliğindedir.

2- Âyette adâlet, “kıst” köküyle, “Allah’ın zatının gerektirdiği bir hüküm” manasında kullanılmıştır. Bu manadaki diğer âyetler, Nahl 16/90. ve Mü’min 40/20. âyetleridir.

3- *De ki: Rabbim adâleti emretti* cümlesi, Peygamber efendimiz (s.a.v.)’in nazarında tüm inananlara hitap eden bir emirdir. Yani: Ey Habibim, onlara de ki: Benim Rabbim ancak bütün işlerde aşırılıktan ve kusurlu davranmaktan uzak bir şekilde adâleti, doğruluğu ve dengeli olmayı emreder⁵⁷⁸ demektir. Diğer yandan, âyette geçen adâletten maksadın ne olduğuyla ilgili farklı açıklamalar da yapılmıştır. İbn Abbas (r.a.) bununla kelime-i tevhidin kastedildiğini söylerken,⁵⁷⁹ Atâ ve Süddî âyetteki “adâlet ile” ifadesine, “adâletle ve aklen güzel ve doğru olduğu zahir olan şekilde” manasını verirler.⁵⁸⁰

4- *Her secde yerinde yüzlerinizi (ona) doğrultun* cümlesi hakkında birkaç görüş vardır: İlk görüşe göre bu, “nerede olursanız olun namaz için onun kıblesine-Kâbe’ye yönelin” anlamındadır.⁵⁸¹ İkinci görüşe göre bununla, “namaz” kastedilmektedir.⁵⁸² Üçüncü görüşe göre ise bu, “herhangi bir mescitte namaz kıldığınız zaman putlara değil Allah’a yönelin” demektir.⁵⁸³

5- *Dini Allah’a has kılarak ona ibadet edin.* Yani: Allah’a, O’nu tevhid ederek ve O’na hiç bir şeyi ortak koşmaksızın,⁵⁸⁴ duayı ve namazı ona has kılarak,⁵⁸⁵ ihlaslı bir şekilde O’nun Resûlüne tabii olarak⁵⁸⁶ ibadet edin demektir.

Çetiner, Bedreddin, **a.g.e.**, c. 1, s. 393; Ebu Cafer Muhammed b. Cerir et-Taberi, **a.g.e.**, c. 4, s. 32-33.; Ebu’l-Fida İsmail İbn Kesir, **a.g.e.**, c. 6, s. 2931-2935.

⁵⁷⁸ Zuhayli, Vehbe, **a.g.e.**, c. 4, s. 468-471.

⁵⁷⁹ İmam Kurtubi, **a.g.e.**, c. 7, s. 314-315; Fahreddin er-Râzi, **a.g.e.**, c. 10, s. 339-340; Arslan, Ali, **a.g.e.**, c. 5, s. 471-485.; Prof. Dr. Hayrettin Karaman, Prof. Dr. Mustafa Çağrı, Prof. Dr. İbrahim Kâfi Dönmez, Prof. Dr. Sadrettin Gümüş, **a.g.e.**, c. 2, s. 408-409.

⁵⁸⁰ Fahreddin er-Râzi, **a.g.e.**, c. 10, s. 339-340.

⁵⁸¹ İmam Kurtubi, **a.g.e.**, c. 7, s. 314-315.

⁵⁸² Arslan, Ali, **a.g.e.**, c. 5, s. 471-485.

⁵⁸³ Ebu Cafer Muhammed b. Cerir et-Taberi, **a.g.e.**, c. 4, s. 33-34.

⁵⁸⁴ İmam Kurtubi, **a.g.e.**, c. 7, s. 314-315.

⁵⁸⁵ Fahreddin er-Râzi, **a.g.e.**, c. 10, s. 340-341.

⁵⁸⁶ Ebu’l-Fida İsmail İbn Kesir, **a.g.e.**, c. 6, s. 2931-2935.

6- Sizi başlangıçta yarattığı gibi (yine ona) döneceksiniz. Bu cümleyle ilgili öncelikle şunu belirtmek gerekir ki, Allah (c.c.) zerreten hücreye, bitkiden toprağa, hayvandan insana her türlü varlığı sonsuz kudretiyle yaratan Yüce Yaratıcıdır. Onun yaratmasında, meydana getirmesinde, takdir etmesinde hiçbir noksanlık yoktur. O, kâinatı ve üzerindeki her bir ölçü, bir düzen dâhilinde yaratandır. O’nun bu düzeni yaratmasındaki sebep ise insandır.⁵⁸⁷ Denizdeki gemiler, gökteki ve yerdeki her şey katından bir nimet olarak insan için yaratılmıştır.⁵⁸⁸ İşte Yüce Allah (c.c.) her şeyi kendisi için yarattığını belirttiği insanı bir takım merhalelerden⁵⁸⁹ geçirerek yeniden katına alacaktır. Yani başlangıçta nasıl yoktan var etmişse, zamanı geldiğinde de yapıp ettiklerinin karşılığını alması için tekrar diriltecektir. Âyetin özeti budur. Yoksa bazı görüşlerde ifade edildiği gibi Allah (c.c.), insanı başlangıçta zalim-hain-eşkıya olarak yaratmaz. Onları, kul olmanın gereklilikleri adına kendi iradeleriyle tercihe yöneltmeden, cehennemle de cezalandırmaz. Bu, Allah’ın adâletiyle de bağdaşmaz. Çünkü Yüce Allah (c.c.) kullarına asla zalim değildir.⁵⁹⁰

2.16.A‘râf, 181. Âyet

وَمِمَّنْ خَلَقْنَا أُمَّةً يَهْدُونَ بِالْحَقِّ وَبِهِ يَعْدِلُونَ.

“Yarattıklarımızdan, hakka sarılarak doğru yolu gösteren ve hak ile adâleti gerçekleştiren bir topluluk vardır.”

2.16.1. Âyetin Tefsiri

Fahreddin er-Râzî, âyetin nüzul sebebinin önceki âyetlerde insanların ve cinlerin çoğunun cehennem için yaratıldığı belirtilince, yine onlardan birçoğunun da cennet için yaratıldığını bayan etmek olduğunu söyler.⁵⁹¹

⁵⁸⁷ 82/2 **Bakara** 29.

⁵⁸⁸ 65/45 **Câsiye** 12-13.

⁵⁸⁹ 82/2 **Bakara** 155.

⁵⁹⁰ 89/3 **Âli İmrân** 182; 88/8 **Enfâl** 51.

⁵⁹¹ Fahreddin er-Râzî, **Tefsir-i Kebir Mefâtihu'l-Gayb**, Huzur Yay., İstanbul, 2002, c. 11, s. 173-174.

Râzî, Yüce Allah'ın aynı surede yer alan yer alan Mûsâ'nın kavminden (insanları) hak ile doğru yola ileten ve onunla adâletli davranan bir topluluk da vardı⁵⁹² âyetinin peşi sıra, yarattıklarımızdan, hakka sarılarak doğru yolu gösteren ve hak ile adâleti gerçekleştiren bir topluluk vardır âyetini indirince, burada kastedilen kavmin, Hz. Muhammed (s.a.v.)'in kavmi olduğu konusunda âlimlerin çoğunun ittifak ettiklerini belirtir.⁵⁹³

2.16.2. Âyetten Çıkan Hüküm ve Hikmetler

1- Âyetin, nüzul sebebi hakkında iki görüş vardır. Birinci görüşe göre bu âyet, aynı surenin 179. âyetiyle doğrudan bağlantılıdır. Buna göre, Yüce Allah (c.c.) 179. âyette insanlardan ve cinlerden kalpleri olup da bunlarla anlamayan, gözleri olup da bunlarla görmeyen, kulakları olup da bunlarla işitmeyen birçoklarını cehennem için var ettik. İşte bunlar hayvanlar gibi, hatta daha da aşağıdadırlar. İşte bunlar gafillerin ta kendileridir hükmünü beyan edince, yaratılanların sadece bu varlıklardan ibaret olmadığına işaretle peşinden, yarattıklarımızdan, hakka sarılarak doğru yolu gösteren ve hak ile adâleti gerçekleştiren bir topluluk vardır âyetini indirmiştir.⁵⁹⁴ İkinci görüşe göre ise bu âyet, aynı surenin 159. âyetinde, Hz. Musa'nın kavmi övülünce, bunu gören sahabelerin: Ey Allah'ın Rasulü, Yüce Allah İsrail oğullarını överek sana iman ettikleri için iki mükâfat vereceğini bildirmiştir. Bize de bir mükâfat vardır. Hâlbuki biz de bütün peygamberleri ve kitapları tasdik ediyoruz demeleri üzerine vahyedilmiştir.⁵⁹⁵

2- Âyette adâlet, “adl” köküyle, “Hakkı gerçekleştiren bir topluluk” anlamında kullanılmıştır. Bu anlamda kullanılan diğer âyet, A'râf, 159. âyettir.

3- *Yarattıklarımızdan, hakka sarılarak doğru yolu gösteren* ifadesi: Hak ile hükmederek, hakkın gereğini yaparak insanlara rehberlik eden demektir.⁵⁹⁶

⁵⁹² 39/7 A'râf 159.

⁵⁹³ Fahreddin er-Râzi, **a.g.e.**, c. 11, s. 173-174.

⁵⁹⁴ Arslan, Ali, **a.g.e.**, c. 6, s. 299-307; Prof. Dr. Hayrettin Karaman, Prof. Dr. Mustafa Çağrı, Prof. Dr. İbrahim Kâfi Dönmez, Prof. Dr. Sadrettin Gümüş, **a.g.e.**, c. 2, s. 497-498; Fahreddin er-Râzi, **a.g.e.**, c. 11, s. 173-174.

⁵⁹⁵ es-Semerkandi, **a.g.e.**, c. 9, s. 184-185.

⁵⁹⁶ Fahreddin er-Râzi, **a.g.e.**, c. 11, s. 173-174.

4- *Ve hak ile adâleti gerçekleştiren bir topluluk* cümlesi ise: Adâlet ölçüsüne uyarak, duygu, düşünce ve eylemlerinde doğruluk ve adâlet ölçülerini esas alan bir topluluk demektir.⁵⁹⁷ Bu topluluk İslam Toplumdur ki, aynı inançlar doğrultusunda İslam Ümmetini oluştururlar. İslam ümmetinin fertleri ise, başkalarını hakka yönelttiği gibi kendileri de hak kaygısı taşıyarak adâlet ölçüsüne uyarlar. Duygu, düşünce ve eylemlerinde doğruluk ve adâlet ölçülerini esas alırlar ve bu temel ölçüler etrafında birlik ve bütünlük oluştururlar.⁵⁹⁸

2.17. Yûnus, 4. Âyet

إِلَيْهِ مَرْجِعُكُمْ جَمِيعًا وَعَدَ اللَّهُ حَقًّا إِنَّهُ يَبْدَأُ الْخَلْقَ ثُمَّ يُعِيدُهُ لِيَجْزِيَ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ بِالْقِسْطِ وَالَّذِينَ كَفَرُوا لَهُمْ شَرَابٌ مِّنْ حَمِيمٍ وَعَذَابٌ أَلِيمٌ بِمَا كَانُوا يَكْفُرُونَ.

“Hepinizin dönüşü ancak O’nadır. Allah bunu bir gerçek olarak vadetmiştir. Şüphesiz o başlangıçta yaratmayı yapar sonra, iman edip salih ameller işleyenleri adâletle mükâfatlandırmak için onu (yaratmayı) tekrar eder. Kâfirlere gelince, inkâr etmekte olduklarından dolayı, onlar için kaynar sudan bir içki ve elem dolu bir azap vardır.”

2.17.1. Âyetin Tefsiri

Fahreddin er-Râzî, âyetin nüzul sebebinin bir önceki âyetle olan münasebeti olduğunu söyler. Ona göre, Cenâb-ı Hak (c.c.) önceki âyette, ilk yaratılışın varlığına delalet eden delilleri ele alınca bunun peşinden ahiretin doğruluğuna ait delilleri açıklamak üzere bu âyeti indirmiştir.⁵⁹⁹

Râzî’ye göre, hepinizin dönüşü ancak onadır. Allah bunu bir gerçek olarak vaat etmiştir cümlesindeki “Haşr’ı (yeniden yaratılışı)” inkâr etmek kolay bir iş değildir. Buna aklen delil bulmak gerekirse şu misaller verilebilir:

⁵⁹⁷ Prof. Dr. Hayrettin Karaman, Prof. Dr. Mustafa Çağrı, Prof. Dr. İbrahim Kâfi Dönmez, Prof. Dr. Sadrettin Gümüş, **a.g.e.**, c. 2, s. 497-498.

⁵⁹⁸ Prof. Dr. Hayrettin Karaman, Prof. Dr. Mustafa Çağrı, Prof. Dr. İbrahim Kâfi Dönmez, Prof. Dr. Sadrettin Gümüş, **a.g.e.**, c. 2, s. 497-498.

⁵⁹⁹ Fahreddin er-Râzî, **Tefsir-i Kebir Mefâtihi’l-Gayb**, Huzur Yay., İstanbul, 2002, c. 12, s. 269-270.

Birinci misal şudur: Biz, sonbaharda yeryüzünü zelil ve perişan, yazın sıcağının şiddetinden ötürü kendisine kuraklık hükümrân olmuş bir vaziyette görüyoruz. Cenâb-ı Hak daha sonra, kış ve baharda yere yağmurlar indiriyor ve böylece o yer, bu halinin peşinden çeşitli çiçeklerle ve harikulade pırıltılarla bezenmiş bir hale dönüyor.⁶⁰⁰

İkinci misal şudur: Her birimiz, kendimizde fazla kilo alma sebebi ile bir büyüme; zayıflama sebebi ile de bir noksanlaşma küçülme hissederiz. Sonra insanın, yine kilo almak suretiyle, zayıflıktan önceki durumuna döndüğünü biliriz. Bunun böyle olduğu sabit olunca biz deriz ki: Kısmen olması caiz ve mümkün olan bir şeyin, tamamen olması da imkânsız değildir. Bu da sabit olunca, yeniden dirilmenin imkânsız olmadığı ortaya çıkmış olur.⁶⁰¹

Üçüncü misal şudur: Allah Teâlâ, bizi, daha önce bir örneğimiz olmadığı halde, doğrudan doğruya yaratmaya kadir olduğuna göre, O'nun ilk yaratması varken, yani ilk örnek varken, bizi yeniden yaratmaya haydi haydi kadir olur.⁶⁰²

Dördüncü misal şudur: Allah Teâlâ, cüssece insanlardan daha büyüklerini yaratmaya kadir olduğuna göre, insanları yeniden yaratamayacağı nasıl söylenebilir? Çünkü en zor iş bile kendisine kolay olan bir kimseye, basit ve önemsiz olan bir iş, haydi haydi kolay gelir.⁶⁰³

Beşinci misal şudur: Haşr ve neşrin mümkün olduğuna, uykudan sonra uyanma da delil teşkil eder. Çünkü uyku ölümün kardeşidir. Uyanma ise, öldükten sonra dirilmeye benzer.⁶⁰⁴

Altıncı misal şudur: Ölümden sonra dirilmenin inkâr edilmesinin sebebi, birbirine zıt olan iki şeyin art arda gelmesidir. Fakat Allah'ın kudreti karşısında bu, yadırganacak bir şey değildir. Çünkü hayatın peşinden ölüm meydana geldiğine göre, ölümden sonra da hayatın meydana gelmesi nasıl olur da tuhaf görülebilir? Zira her iki zıddın durumu da aynıdır.⁶⁰⁵

Fahreddin er-Râzî, Haşr'ın imkânını akli delillerle açıkladıktan sonra, ahiretin varlığını ispatlayan delilleri görüşleriyle birlikte aktarır. Buna göre bazı âlimler: Âlemin ilahının aklen merhametli ve âdil olup, karşılığında daha büyük menfaat koymaksızın elem ve zarar

⁶⁰⁰ Fahreddin er-Râzî, **a.g.e.**, c. 12, s. 270.

⁶⁰¹ Fahreddin er-Râzî, **a.g.e.**, c. 12, s. 271.

⁶⁰² Fahreddin er-Râzî, **a.g.e.**, c. 12, s. 271-272.

⁶⁰³ Fahreddin er-Râzî, **a.g.e.**, c. 12, s. 272-273.

⁶⁰⁴ Fahreddin er-Râzî, **a.g.e.**, c. 12, s. 273.

⁶⁰⁵ Fahreddin er-Râzî, **a.g.e.**, c. 12, s. 273.

vermekten münezzehtir olması gerekir derlerken, bazıları da bunu kabul etmeyerek: Allah'a asla bir şey vacip değildir. O, aksine, istediğini yapar ve dilediği şekilde hükmeder derler. Fahreddin er-Râzî, “hepinizin dönüşü ancak Ona’dır” cümlesindeki “dönülecek yer” mefhumu hakkında, eğer dönülecek bir yer varsa, o zaman Allah’a mekân atfedilmiş olmaz mı? Sorusuna ise üç şekilde yanıt verir:

a) Biz, ruh, sırf cevherdir (özdür) dediğimizde bu soru ortadan kalkar.

b) Bu: Mahlûkatın dönüşü, Allah’tan başka bir hâkimin bulunmadığı bir yerdir demektir.

c) Bu: Onlar Allah’ın mükâfat vaadinin tahakkuk ettiği yere dönüp varacaklardır demektir.⁶⁰⁶

Buna göre, dönüşünüz ancak O’nadır sözüyle kastedilen: Dönüşünüz sadece Allah’adır; hüküm, sadece O’nun hükmüdür ve orada geçerli olan emir sadece O’nun emridir demektir.⁶⁰⁷ Böyle olunca, Allah bunu size hak olarak vaat etmiştir kelimesi de: Dönüşünüz hakkında, Allah size bir vaatte bulundu anlamına gelir.

Şüphesiz o başlangıçta yaratmayı yapar cümlesinin Haşr’ın aslında mümkün olduğunu gösteren delillerden biri olduğunu düşünen Râzî, bu cümleyle Cenâb-ı Hakk’ın, bütün cansızların, madenlerin, bitkilerin, hayvanların ve insanların yaratıcısı olduğunu beyan ettiğini, böylelikle insanların, bunları ilk yaratan olarak sonradan tekrar meydana getirme kudretinin Allah’a ait olduğuna inanmaları gerektiğini söyler.⁶⁰⁸

Ona göre, sonra, iman edip salih ameller işleyenleri adâletle mükâfatlandırmak için onu (yaratmayı) tekrar eder cümlesi ise, iyilik yapanla kötülük yapanı birbirinden ayırt edilip, itaatkâr olana mükâfat, isyankâr olana da ceza verilsin diye, haşrın ve neşrin mutlaka olacağına delil getirmek demektir.⁶⁰⁹

Fahreddin er-Râzî, kıst kelimesinin adâlet manasına geldiğini ve cümleye: Onlara adâleti ile mükâfat vermek için... anlamı kattığını belirtir. Buradaki mükâfat, ücretin yani amellerinin karşılığının tastamam verilmesi demektir. Eğer âyetle adâletin neden müminlere mahsus kılındığı sorulursa bunun sebebi, müminlerin Allah’a şirk koşmamalarıdır.⁶¹⁰

⁶⁰⁶ Fahreddin er-Râzî, **a.g.e.**, c. 12, s. 287-288.

⁶⁰⁷ Fahreddin er-Râzî, **a.g.e.**, c. 12, s. 287-288.

⁶⁰⁸ Fahreddin er-Râzî, **a.g.e.**, c. 12, s. 289.

⁶⁰⁹ Fahreddin er-Râzî, **a.g.e.**, c. 12, s. 290.

⁶¹⁰ Fahreddin er-Râzî, **a.g.e.**, c. 12, s. 291-292.

Râzî, “kâfirlere gelince, inkâr etmekte olduklarından dolayı, onlar için kaynar sudan bir içki ve elem dolu bir azap vardır” cümlesinin, inanmayanların küfürde ısrarından dolayı azaba çekileceklerini bildirdiğini aktarır. Çünkü onlar inanmayarak kendilerine zulmetmişlerdir. Ahirette de zulmü hak etmişlerdir.⁶¹¹ Çünkü şirk en büyük zulümdür.⁶¹²

2.17.2. Âyetten Çıkan Hüküm ve Hikmetler

- 1- Âyetin nüzul sebebi, önceki âyetle olan bağıdır. Ancak, bu bağla ilgili iki görüş vardır: Birinci görüşe göre, Cenâb-ı Hak (c.c.) ilk yaratılışın varlığına delalet eden delilleri ele alınca, bunun peşinden ahiretin doğruluğuna ait delilleri açıklamak üzere bu âyeti indirmiştir.⁶¹³ İkinci görüşe göre ise, Cenâb-ı Hak bundan önceki âyetle varlığını, sadece kendisine ibadet edilmesini gerektiren birliğini ispat etmişti. Burada ise bir başka önemli hususu, öldükten sonra dirilme ve amellere karşılık verilmesini ispat etmektedir.⁶¹⁴
- 2- Âyetle adâlet, “kıst” köküyle, “Allah’ın salih amel işleyenleri mükâfatlandırmak için âhireti yaratarak adâletle hükmetmesi, zulmetmemesi” anlamında kullanılmıştır.
- 3- *Hepinizin dönüşü ancak onadır.* Yani: Öldükten sonra hesap vermek üzere yeniden dirilmek haktır.⁶¹⁵ Her nefis ölümü tadacaktır... Sonra yine O’na döndürüleceksiniz⁶¹⁶ demektir.
- 4- *Allah bunu bir gerçek olarak vaat etmiştir* cümlesi: Bütün varlıkları henüz hiçbirisi ortada yokken var eden Yüce Allah (c.c.), size belirli bir ömür takdir ettikten sonra hayata veda etmeniz ve O’na dönmenizi vaat ediyor demektir.
- 5- *Şüphesiz o başlangıçta yaratmayı yapar sonra, iman edip salih ameller işleyenleri adâletle mükâfatlandırmak için onu (yaratmayı) tekrar eder* cümlesi ise: O, başlangıçta yaratmayı yapan, sonra onu tekrarlayacak olandır. Bu O’na göre, (ilk yaratmadan) daha

⁶¹¹ Fahreddin er-Râzî, **a.g.e.**, c. 12, s. 291-292.

⁶¹² 57/31 **Lokmân** 13.

⁶¹³ Fahreddin er-Râzî, **a.g.e.**, c. 12, s. 269-270.

⁶¹⁴ Zuhayli, Vehbe, **a.g.e.**, c. 6, s. 99-100.

⁶¹⁵ Ebu’l-Fida İsmail İbn Kesir, **a.g.e.**, c. 8, s. 3764-3765; Zuhayli, Vehbe, **a.g.e.**, c. 8, s. 99-100; Ebu Cafer Muhammed b. Cerir et-Taberi, **a.g.e.**, c. 4, s. 395-396.

⁶¹⁶ 73/21 **Enbiyâ** 35.

kolaydır.⁶¹⁷ O'nun yeniden yaratması, adâleti sağlamak üzere salih amel işleyenlerin mükâfatlandırılmasına yöneliktir anlamındadır. Yani: Allah'a, peygamberlerine ve kendilerine indirilen kitaplara iman eden, salih ve güzel ameller işleyen müminler, tam bir adâletle ve hak ettikleri mükemmel bir karşılık verilerek mükâfatlandırılmak için tekrar diriltecek, her çalışana hak ettiği karşılık verilecektir⁶¹⁸ demektir. Muhakkak ki Yüce Allah (c.c.), çürümüş kemikleri yeniden diriltmeye kadirdir.⁶¹⁹

6- Kâfirlere gelince, inkâr etmekte olduklarından dolayı, onlar için kaynar sudan bir içki ve elem dolu bir azap vardır hükmü: Kâfirler, Allah'ın varlığı, birliği ve her türlü yaratılmışı benzememesi hususunda, var olan apaçık deliller varken O'na şirk koşarak büyük bir zulüm işlediler.⁶²⁰ Allah'ta onların bu zulmüne karşılık onları cehennemin kötü halleriyle cezalandıracaktır demektir. Şüphesiz ki, zulmün zıddı adâlettir. Öyleyse, Yüce Allah'ın kendisine inanan müminleri ödüllendirmesi, inanmayanları ise cezalandırması, O'nun adâletinin gereğidir.

2.18. Yûnus, 54. Âyet

وَلَوْ أَنَّ لِكُلِّ نَفْسٍ ظَلَمَتْ مَا فِي الْأَرْضِ لَافْتَدَتْ بِهِ وَأَسْرُوا النَّدَامَةَ لَمَّا رَأُوا الْعَذَابَ وَقُضِيَ بَيْنَهُم بِالْقِسْطِ وَهُمْ لَا يُظْلَمُونَ.

“(O gün) zulmetmiş olan herkes, eğer yeryüzündeki her şeye sahip olsa, kendini kurtarmak için onu fidye verir. Azabı gördüklerinde, için için derin bir pişmanlık duyarlar. Onlara zulmedilmeksizin aralarında adâletle hükmedilir.”

2.18.1. Âyetin Tefsiri

Fahreddin er-Râzî'ye göre Allah (c.c.) bu âyetle, kâfirlerin, eğer doğru söylüyorsanız, bu vaat ne zaman (söyleyin)⁶²¹ dediklerini haber vermiş ve buna, daha sonraki âyetlerle cevap vermiştir. Ona göre bu âyet kâfirlerin şu üç durumunu haber verir:

⁶¹⁷ 84/30 Rum 27.

⁶¹⁸ Zuhayli, Vehbe, a.g.e., c. 8, s. 99-100.

⁶¹⁹ 41/36 Yâsin 77-78.

⁶²⁰ 57/31 Lokmân13.

⁶²¹ 51/10 Yûnus 48.

a) O gün zulmetmiş olan herkes, eğer yeryüzündeki her şeye sahip olsa, kendini kurtarmak için onu fidye verir. Fakat bu imkânsızdır. Çünkü artık o, kıyamet meydanındadır ve hiçbir şeye malik değildir. Nitekim Hak Teâlâ: Onların her biri kıyamet günü O'nun huzuruna tek başına çıkacaktır⁶²² buyurmuştur. Bu kimsenin, yeryüzünün bütün hazinelerine sahip olduğu farz edilse bile, bütün bunları fidye olarak vermesi ona fayda vermez. Çünkü Allah Teâlâ: Öyle bir günden korkun ki (o gün) hiç kimseden fidye alınmaz, onlara yardım da edilmez...⁶²³ buyurur. Yine Cenâb-ı Hak, o günü anlatırken; (O günde) ne bir alış veriş, ne bir dostluk, ne de bir şefaât vardır buyurmuştur.⁶²⁴

b) İçin için derin bir pişmanlık duyarlar cümlesindeki “pişmanlık duyarlar” ifadesi, mâzî sîgasındadır. Hâlbuki kıyamet, gelecek zamanda olacak şeylerdendir. Fakat kıyametin meydana gelmesi çok kesin olduğu için, Cenâb-ı Hak (c.c.), gelecekte olacak bu işi, sanki mazide olup bitmiş gibi kabul etmiştir. Kâfirlerin pişmanlıklarını ortaya koymaları ise, onu gizlemeleri anlamına gelir. Bunun sebebi de kendilerine uyanlardan utanmaları ve tepkilerinden çekinmeleridir.⁶²⁵

c) Aralarında adâletle hükmolunacak da asla zulme maruz kalmayacaklardır. Buradaki aralarında adâletle hükmedilecek olanların, “Müminlerle kâfirler” yahut “yöneticilerle onlara tabi olanlar” ya da “kâfirler hakkındaki hükümler” olduğu söylenmiştir. Çünkü kâfirler, her ne kadar azapta müşterek iseler de mutlaka aralarında Allah Teâlâ'nın hükmetmesi gerekir. Onların dünyada iken, birbirine de zulmedip hainlik etmeleri de imkânsız değildir. Binâenaleyh bu hükmetmede, bazılarının azabının hafifletilmesi, bazılarının da ağırlaştırılması söz konusu olmuş olur. Fakat adâlet, mazlumun ahını zalimden almayı gerektirir. Bunun da yolu, mazlumun azabının hafifletilip, zalimin azabının ağırlaştırılmasıdır.⁶²⁶

⁶²² 44/19 **Meryem** 95.

⁶²³ 82/2 **Bakara** 48.

⁶²⁴ 82/2 **Bakara** 254.

⁶²⁵ Fahreddin er-Râzi, **Tefsir-i Kebir Mefâtihu'l-Gayb**, Huzur Yay., İstanbul, 2002, c. 12, s. 403-404.

⁶²⁶ Fahreddin er-Râzi, **a.g.e.**, c. 12, s. 404-405.

2.18.2. Âyetten Çıkan Hüküm ve Hikmetler

1- Âyetin nüzul sebebi, kâfirlerin 48.âyetle başlayan azabın gerçekleşmesine yönelik alaycı sözleridir.

2- Âyette adâlet, “kıst” köküyle, “Allah’ın kâfirler ve zalimler hakkında olsa dahi adâletle hükmedeceği, zulmetmeyeceği” anlamında kullanılmıştır. Bu anlamda kullanılan diğer âyetler, Yunus, 10/47 ve Zümer, 39/69. âyetleridir.

3- *(O gün) zulmetmiş olan herkes* cümlesi: Küfür, başkasının hakkını gasp veya zulmün diğer çeşitlerini işlemek suretiyle kendine zulmeden bir kimse demektir.⁶²⁷

4- *Eğer yeryüzündeki her şeye sahip olsa, kendini kurtarmak için onu fidye verir.* Yani: Hesap günü öyle zorlu bir gündür ki kişi, dünyadaki tüm hazinelere sahip olsa, tüm mallar ve yararlar kendinin olsa, azaptan kurtulabilmek için onların hepsini feda etmekten çekinmez demektir.⁶²⁸

5- *Azabı gördüklerinde, için için derin bir pişmanlık duyarlar.* Âyetin bu kısmıyla ilgili farklı yorumlar yapılmıştır. Bazı âlimler bunu, dünyadayken âhireti inkâr edenlerin, öbür dünyada kaçınılmaz akıbetleriyle yüz yüze geldiklerinde, hayret, dehşet ve korku duygularıyla sarsılacakları, bu yüzden âdeta dillerinin tutulacağı, pişmanlıklarını ifade etmeye bile mecal bulamayacakları şeklinde yorumlarken⁶²⁹, bazılarına göre kâfirler, seleflerinden ve kendilerine uyanlardan utanıp, onların azarlamalarından çekindikleri için pişmanlıklarını gizleyeceklerdir.⁶³⁰

6- *Onlara zulmedilmeksizin aralarında adâletle hükmedilir.* Yani: Onlara yaptıklarının cezasında dahi, hak ettikleri kadarı verilerek⁶³¹ adâletle davranılır demektir. Bu cümledeki “onlar arasında” ifadesiyle ya müminlerle kâfirler,⁶³² ya da küfre önderlik yapanlarla onlara tabi olanlar⁶³³ kastedilmektedir. Böylelikle, ilk görüşe göre müminlerin hakkı kâfirlerden

⁶²⁷ Arslan, Ali, **a.g.e.**, c. 7, s. 440.

⁶²⁸ Arslan, Ali, **a.g.e.**, c. 7, s. 440-441.

⁶²⁹ Prof. Dr. Hayrettin Karaman, Prof. Dr. Mustafa Çağrı, Prof. Dr. İbrahim Kâfi Dönmez, Prof. Dr. Sadrettin Gümü, **a.g.e.**, c. 3, s. 124-125.

⁶³⁰ Fahreddin er-Râzi, **a.g.e.**, c. 12, s. 404-405; İmam Kurtubi, **a.g.e.**, c. 8, s. 542-543.

⁶³¹ Arslan, Ali, **a.g.e.**, c. 7, s.440-441.

⁶³² Fahreddin er-Râzi, **a.g.e.**, c. 12, s. 404-405.

⁶³³ İmam Kurtubi, **a.g.e.**, c. 8, s. 542-543; Ebu Cafer Muhammed b. Cerir et-Taberi, **a.g.e.**, c. 4, s. 430.

alınacak, ikinci görüşe göre ise, küfre öncülük edenlerle küfre tabi olanlar aynı şekilde cezalandırılmayacak, her iki halde de adâlet yerini bulacaktır.

2.19. Nahl, 76. Âyet

وَضَرَبَ اللَّهُ مَثَلًا رَجُلَيْنِ أَحَدُهُمَا أَبْكَمُ لَا يَقْدِرُ عَلَى شَيْءٍ وَهُوَ كَلٌّ عَلَى مَوْلَاهُ أَيْنَمَا يُوَجِّههُ لَا يَأْتِ بِخَيْرٍ هَلْ يَسْتَوِي هُوَ وَمَنْ يَأْمُرُ بِالْعَدْلِ وَهُوَ عَلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ.

“Allah (şöyle) iki adamı da misal verdi: Onlardan biri dilsizdir, efendisine sadece bir yüküdür. Nereye gönderse olumlu bir sonuç alamaz. Bu, adâletle emreden ve doğru yol üzere olan kimse ile eşit olur mu?”

2.19.1. Âyetin Tefsiri

Fahreddin Râzî bu âyetin, bir önceki âyetteki gibi, putlara ve heykellere tapanların inançlarının batıl olduğunu darb-ı meselle⁶³⁴ gösterdiğini söyler. Buna göre âyet şöyle izah edilebilir: Her ikisi de insan olma açısından eşit (aynı) olmalarına rağmen, dilsiz ve aciz olan kimsenin, fazilet ve şeref bakımından, kadir, kâmil, konuşan bir kimseye denk olamayacağı, ilk anda akıl tarafından kabul edildiğine göre, cansız varlıkların, ilah olmada âlemlerin Rabbine denk olamayacağını söylemek hakikatin ilanıdır.⁶³⁵

Râzî, âyetteki hiçbir şeye gücü yetmez ifadesinin, o kimsenin tamamen âciz ve eksik olduğuna işaret ettiğini, efendisinin üstünde bir yük olmasıdır. Nereye gönderse olumlu bir sonuç alamaz ifadesiyle de, dilsiz ve âciz olmasından dolayı, efendisine yük olmaktan başka bir işe yaramayan, yaptığı her işi hayırla sonuçlandıramayan bir kimsenin kastedildiğini belirtir.⁶³⁶

⁶³⁴ **Darb-ı Mesel:** Atasözü, Kur’ân’ın örnekleri demektir. Kur’ân-ı Kerimde, varlığın sebebi, düşündürme, hatırlatma, öğüt verme, duygulandırma, ibret verme, insanları iyiye, güzele ve doğruya yönlendirme adına anlatılan örnekler anlamına gelir. Bk. Dini Kavramlar Sözlüğü, “Darb-ı Mesel”, “Emsâlü’l Kur’ân” DİB Yay./589, Kaynak Eserler/31, Ankara, 2006, s. 112.,147.

⁶³⁵ Fahreddin er-Râzî, **Tefsir-i Kebir Mefâtihu’l-Gayb**, Akçağ Yay., Ankara, 1992, c. 14, s. 297-298.

⁶³⁶ Fahreddin er-Râzî, **a.g.e.**, c. 14, s. 298-299.

Fahredden er-Râzî daha sonra, bu, adâletle emreden ve doğru yol üzere olan kimse ile eşit olur mu? ifadesindeki adâleti emreden kişiyle, dilsiz, hiçbir şeye gücü yetmeyen, efendisine bir yük olan, nereye gönderilirse bir hayır getirmeyen kimsenin bir olamayacağı anlatılınca, buradan adâleti emreden kişinin, bazı özelliklere sahip olması gerektiğinin anlaşıldığını söyler. Buna göre bu kişiler, konuşma kabiliyeti olan, güçlü, âlim, âmir, zulümden ve kötü işlerden uzak kişiler olmalıdır.⁶³⁷

2.19.2. Âyetten Çıkan Hüküm ve Hikmetler

1- Âyetin nüzul sebebi hakkında farklı görüşler mevcuttur:

Birinci görüşe göre bu âyet, gizli ve açıkta, malından infakta bulunan Hişâm ibn Amr ibnu'l-Hâris ve infak etmekten sakınan kölesi, Ebu'l-Cevzâ hakkında nâzil olmuştur.⁶³⁸

İkinci rivayete göre burada, Hz. Osman ile gayr-ı müslim kölesi olan Esed ibn Ebi'l-îs kastedilmektedir. Doğru yolda olup adâletle emreden ise, Hz. Osman ibn Affân'dır.⁶³⁹

Üçüncü rivayete göre bu, putlara ve heykellere tapanların inançlarının yanlışlığına, âyetle birlikte verilen cevap niteliğindedir.⁶⁴⁰

Dördüncü rivayete göre, burada kastedilenler Hz. Ebu Bekir ile onun kâfir olan kölesidir.⁶⁴¹

Beşinci rivayete göre ise buradaki dilsiz Ebu Cehil, adâleti emreden de Ammar b. Yasir' dir.⁶⁴²

2- Âyette adâlet “adl” köküyle, “Adâleti yerine getirenle getirmeyenin eşit olamayacağı” manasında kullanılmıştır.

⁶³⁷ Fahreddin er-Râzî, **a.g.e.**, c. 14, s. 298-299.

⁶³⁸ Çetiner, Bedreddin, **a.g.e.**, c. 2, s. 544-545; Arslan, Ali, **a.g.e.**, c. 9, s. 449-452; İmam Kurtubi, **a.g.e.**, c. 10, s. 230-232.

⁶³⁹ Çetiner, **a.g.e.**, c. 2, s. 544-545; Ebu'l-Fida İsmail İbn Kesir, **a.g.e.**, c. 9, s. 4534.

⁶⁴⁰ Fahreddin er-Râzî, **a.g.e.**, c. 12, s. 297-298; Ebu'l-Fida İsmail İbn Kesir, **a.g.e.**, c. 9, s. 4534.

⁶⁴¹ Arslan, Ali, **a.g.e.**, c. 9, s. 449-452.

⁶⁴² Arslan, Ali, **a.g.e.**, c. 9, s. 449-452.

3-Onlardan biri dilsizdir cümlesindeki dilsiz'in, kâfir,⁶⁴³ akledemeyen,⁶⁴⁴ işitemeyen, göremeyen⁶⁴⁵ aklen ve ruhen baygın⁶⁴⁶ kimseler olduğu rivayet edilir. Ayrıca, dilsiz kelimesi ile putların kastedildiği de rivayetler arasındadır.⁶⁴⁷ Bu manalardan hareketle, hiçbir şeye gücü yetmez, efendisine sadece bir yükür ifadesi: O putlar ki, ne bir şeye güç yetirebilirler ne de kendine tapanlara bir fayda sağlarlar. Onlar, insana sadece zahmet veren taş yığınlarından ibarettir. Şeklinde yorumlanabilir.

4- Nereye gönderse olumlu bir sonuç alamaz. Yani: O, işi güzelce yapamayan ve anlayamayan,⁶⁴⁸ bir şey bilmeyen, dediği de anlaşılmayan âciz bir kişidir.⁶⁴⁹ demektir.

5- Bu, adâletle emreden ve doğru yol üzere olan kimse ile eşit olur mu? Yani: O, hak ve istikamet üzere olan ve Kur'ân'ın nuruyla nurlanmış kimsedir. Aklı başında olan bir kimsenin, hayır getirmeyen kabiliyetsiz bir kimseyle adâleti emreden şahsı eşit tutması nasıl imkânsızsa, putlar veya taşlarla, her şeyi bilen, her şeye gücü yeten ve doğru yola ileten Yüce Allah'ı eşit tutmak nasıl mümkün olur.⁶⁵⁰ Oysa Allah (c.c.) hiçbir şeyin kendisine denk olmadığı, adâleti emreden ve her şeye galip olan Yüce Yaratıcıdır.⁶⁵¹ demektir.

2.20. Nahl, 90. Âyet

إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُ بِالْعَدْلِ وَالْإِحْسَانِ وَإِيتَاءِ ذِي الْقُرْبَىٰ وَيَنْهَىٰ عَنِ الْفَحْشَاءِ وَالْمُنْكَرِ وَالْبَغْيِ يَعِظُكُمْ لَعَلَّكُمْ تَذَكَّرُونَ.

⁶⁴³ Arslan, Ali, **a.g.e.**, c. 9, s. 449-452; İmam Kurtubi, **a.g.e.**, c. 10, s. 230-232; Ebu Cafer Muhammed b. Cerir et-Taberi, **a.g.e.**, c. 5, s. 221.

⁶⁴⁴ Fahreddin er-Râzi, **a.g.e.**, c. 14, s. 298-299; İmam Kurtubi, **a.g.e.**, c. 10, s. 230-232; Arslan, Ali, **a.g.e.**, c. 9, s. 449-452.

⁶⁴⁵ İmam Kurtubi, **a.g.e.**, c. 10, s. 230-232; Arslan, Ali, **a.g.e.**, c. 9, s. 449-452; Fahreddin er-Râzi, **a.g.e.**, c. 14, s. 298-299.

⁶⁴⁶ Fahreddin er-Râzi, **a.g.e.**, c. 14, s. 298-299.

⁶⁴⁷ Arslan, Ali, **a.g.e.**, c. 9, s. 449-452; İmam Kurtubi, **a.g.e.**, c. 10, s. 230-232.

⁶⁴⁸ Fahreddin er-Râzi, **a.g.e.**, c. 14, s. 298-299.

⁶⁴⁹ İmam Kurtubi, **a.g.e.**, c. 10, s. 230-232.

⁶⁵⁰ Ali Es-Sabuni, Muhammed, **Safvetü't-Tefasir**, Ensar Neşriyat, İstanbul, 1990, c. 3, s. 333-334.

⁶⁵¹ Arslan, Ali, **a.g.e.**, c. 9, s. 449-452.

“Şüphesiz Allah, adâleti, iyilik yapmayı, yakınlara yardım etmeyi emreder; hayâsızlığı, fenalık ve azgınlığı da yasaklar. O, düşünüp tutasınız diye size öğüt veriyor”

2.20.1. Âyetin Tefsiri

Fahreddin er-Râzî âyetin nüzul sebebi hakkında şunları söyler: Allah Teâlâ, va'd ve vaadini, tergib (teşvik) ve terhibini (korkutmasını) iyice ortaya koyunca, bunun peşinden bu âyeti getirmiş ve âyette, farz ve nafile olarak, ahlâk, âdâb ve mükellefiyetle ilgili her şeyi, umumî ve hususî bir şekilde emretmiştir.”⁶⁵²

Râzî daha sonra, şüphesiz Allah, adâleti, iyilik yapmayı emreder cümlesindeki “adl” ve “ihsan” terimleri hakkında yapılan açıklamaları aktarır. Buna göre; İbn Abbas (r.a.)’tan gelen rivayetlerden birinde adâlet: Allah’tan başka ilah olmadığına şehadet etmek; ihsan, farzları yerine getirmek anlamına gelirken, bir başka rivayette ise o: Adâlet, Allah’ın eşi-ortağı olmadığına söylemen; ihsan, Allah’a sanki görüyormuş gibi ibadet etmen ve kendin için arzuladığın her şeyi insanlar için arzulamandır. Eğer o insan bir mümin ise, onun imanının artmasını arzu edersin; yek eğer bir kâfir ise, İslâmî açıdan kardeşin olmasını (imana girmesini) arzu edersin demiştir. Yine İbn Abbas’tan gelen bir üçüncü rivayette ise adâlet, tevhid; ihsan ise, tevhid’de ihlâslı olmak şeklinde tarif edilmiştir. Bazı görüşlere ise Cenâb-ı Hak, buradaki adâlet ile işlerdeki ve fiillerdeki adâleti ve iyiliği; ihsan ile de sözlerdeki adâlet ve iyiliği kastetmiştir. Binâenaleyh yaptığın, hep adâlet, söylediğin de hep ihsan olmalıdır demişlerdir.⁶⁵³

Müfessirimiz, âyetin zahirinin, Allah Teâlâ’nın üç şeyi, yani adâleti, ihsanı ve akrabaya vermeyi emrettiğine; üç şeyi de, yani fahşâ (hayâsızlığı), münker (fenalığı) ve bağy’i (azgınlığı) de nehyettiğine delâlet ettiğini söyler. Ona göre, adâlet, ifrat ve tefrit arasında, orta olan şey demektir. Kulların ifrat ve tefrit arasındaki orta yolu bulmaları, itikadi (inançsal) ve ameli (eylemsel) sorumluluklarını yerine getirmelerine bağlıdır. İtikadi sistemde ise adâlet, Allah’ın varlığıyla ilişkilendirilmesi zorunlu gelen bir husustur. Buna

⁶⁵² Fahreddin er-Râzî, **Tefsir-i Kebir Mefâtihi’l-Gayb**, Akçağ Yay., İstanbul, 1992, c. 14, s. 319-320.

⁶⁵³ Fahreddin er-Râzî, **a.g.e.**, c. 14, s. 321.

göre âyetle bahsedilen el-Adl, İbn Abbas'ın tarifiyle kişinin “Allah'tan başka tanrı yoktur” demesidir.⁶⁵⁴

Ameli bir sorumluluk olarak ise adâlet, ne maniheiztler gibi kendilerini, evlenmekten ve hoş lezzet veren yiyeceklerden yasaklamak, ne de hintliler gibi kendini yakmak ya da dağın tepesinden atmaktır. Amelde adâlet, ne Hz. Musa zamanındaki aşırı şiddet, ne de Hz. İsa zamanındaki aşırı müsamahadır. Amelde adâlet, böylece sizi, vasat (orta) bir ümmet yapmışızdır.⁶⁵⁵ âyetinde belirtilen orta ümmet olmak; onlar ki harcadıkları vakit, ne israf, ne de cimrilik yapmazlar.⁶⁵⁶ âyetinde vurgulanan israf ve cimrilikten uzak olmak ve elini boynuna bağlı olarak asma; onu büsbütün de açıp saçma⁶⁵⁷, âyetinde belirtilen kontrolsüz davranışlardan kaçınmaktır.⁶⁵⁸

Fahreddin er-Râzî, adâletin insan halleri dışında gök ve yer kurulumunda da açık bir şekilde var olduğunu belirtir. Örneğin, şayet güneşin yere olan uzaklığı şu andakinden daha az olsaydı, bu âlemdeki ısı yükselir, burada bulunan her şey yanıp kül olurdu. Şayet, onun uzaklığı şu andakinden daha fazla olsaydı, o zaman da bu âleme soğukluk ve donma hali hâkim olurdu. İşte yıldızların hareketlerinin miktarları, yavaşlık ve hızlılıklarının dereceleri hakkındaki hüküm de aynıdır. Çünkü bunlardan birisi şayet, şu andakinden daha fazla veya daha noksan olsaydı, o zaman bu âlemin düzeni altüst olurdu.⁶⁵⁹

Râzî, âyetle yasaklanan fahşâ, münker ve bağy terimleri konusunda ise şunları söyler:

Allah Teâlâ beşerî nefislere şu dört kuvveti vermiştir: Behimî şehvet; yırtıcı, yok edici gazap; şeytanî vehim ve meleklere mahsus akıl. Bu dördüncü kuvveti, yani melekî akıl, insanın terbiye edip bezemesine gerek yoktur. Çünkü bu, melek cevherinden ve kutsi, ulvî ruhların ürünlerindendir. Terbiye edip bezemeye ihtiyaç duyan ise, ilk üç kuvvettir.

Şehvî kuvvete gelince, bu, şehvî lezzetleri meydana getirme hususunda arzuludur. Bu tür kuvvet, özellikle “fuhuş” ismiyle belirtilir. Bunun içindir ki, Cenâb-ı Hak zinayı da fuhuş (fahişe) diye adlandırarak “Şüphe yok ki o, bir hayâsızlıktır. Allah'ın hışmı'na bir vesiledir. O,

⁶⁵⁴ Fahreddin er-Râzî, **a.g.e.**, c. 14, s. 322-323.

⁶⁵⁵ 87/2 **Bakara** 143.

⁶⁵⁶ 42/25 **Furkân** 67.

⁶⁵⁷ 50/17 **İsra** 29.

⁶⁵⁸ Fahreddin er-Râzî, **a.g.e.**, c. 14, s. 323-324.

⁶⁵⁹ Fahreddin er-Râzî, **a.g.e.**, c. 14, s. 324-325.

ne kötü bir yoldur!”⁶⁶⁰ buyurmuştur. O halde, Cenâb-ı Hakk'ın “taşkın kötülükten nehyeder” buyruğundan maksat, şeriatın müsaade ettiğinin dışında kalan shevî lezzetleri elde etmeyi yasaklamadır.

Yırtıcı, yok edici gazap kuvvetine gelince bu, devamlı olarak insanlara şerri, belâyı ve eziyet etmeyi ulaştırmak için çalışıp çabalamayı gösterir. İnsanların, bu durumu yadırgayıp bundan hoşlanmadıklarında şüphe yoktur. O halde münker, gadabi kuvvetin eserlerinde meydana gelen aşırılıktan ibarettir.

Şeytanî ve vehmî olan kuvvete gelince, bu da, devamlı bir biçimde insanlara hükümlan olmaya, onlara tepeden bakmaya, riyasetini ve liderliğini öne sürmeye çaba sarf eder ki, işte “bağy” ile kastedilen de budur. Çünkü “bağy”, insanlara hiç imkân vermemek ve onlara tepeden bakarak zulmetmek demektir.⁶⁶¹

Fahreddin er-Râzî, O, düşünüp tutasınız diye size öğüt veriyor buyruğuyla ise, Allah (c.c.)’ün kullarına üç şeyi emrettiğini, üç şeyden de yasakladığını unutmamaları gerektiğini belirtir. İnsanın unutmaması ise hatırlamasına, hatırlaması da, herhangi bir konuda Allah (c.c.) tarafından yaratılmış olan hatırlama kuvvetini kullanmak istemesine bağlıdır.⁶⁶²

2.20.2. Âyetten Çıkan Hüküm ve Hikmetler

1- Âyetin nüzul sebebi, farz ve nafile olarak, mükellefiyetle ilgili her şeyin, umumî ve hususî olarak ise, ahlâk ve âdâbla ilgili her şeyin emredilmesidir.⁶⁶³

2- Adâlet âyetinde, “adl” köküyle: “Kelime-i şehâdeti benimsemek, insanın içiyle dışının bir olması, insaflı olmak ve Allah'a ortak koştuktan sakınmak” anlamlarında kullanılmıştır.⁶⁶⁴

3- *Şüphesiz Allah, adâleti, iyilik yapmayı, yakınlarla yardım etmeyi emreder.* Yani: Allah (c.c.) kullarına, tevhid esaslarına bağlı kalmalarını,⁶⁶⁵ ifrat ve tefrite kaçmamalarını,⁶⁶⁶

⁶⁶⁰ 92/4 Nisâ 22.

⁶⁶¹ Fahreddin er-Râzî, **a.g.e.**, c. 14, s. 326.

⁶⁶² Fahreddin er-Râzî, **a.g.e.**, c. 14, s. 326.

⁶⁶³ Fahreddin er-Râzî, **a.g.e.**, c. 14, s. 319-320.

⁶⁶⁴ Prof. Dr. Hayrettin Karaman, Prof. Dr. Mustafa Çağrı, Prof. Dr. İbrahim Kâfi Dönmez, Prof. Dr. Sadrettin Gümüş, **a.g.e.**, c. 2, s. 380-383.

⁶⁶⁵ İmam Kurtubî, **a.g.e.**, c. 10, s. 255-257.

⁶⁶⁶ Arslan, Ali, **a.g.e.**, c. 9, s. 483-487.

merhameti elden bırakmamalarını,⁶⁶⁷ yaptıkları işin hakkını vermelerini,⁶⁶⁸ sanki Allah'ı görüyormuşçasına ve samimiyetle⁶⁶⁹ hareket etmelerini, sıla-i rahim'e önem vermelerini,⁶⁷⁰ fakir olan akrabalara da yardım etmelerini⁶⁷¹ emreder demektir.

4- Hayâsızlığı, fenalık ve azgınlığı da yasaklar. Yani: Allah (c.c.) çirkin sözleri ve fiilleri,⁶⁷² zinayı,⁶⁷³ adam öldürme, insanların hakkını hiçe sayma ve şiddet kullanarak yaralama gibi günahları, inkârcılık gibi şeriatın kötü gördüğü, aklın çirkin kabul ettiği şeyleri,⁶⁷⁴ kibir, kin, zorbalık ve zulüm⁶⁷⁵ gibi kötü hasletleri yasaklar demektir.

5- O, düşünüp tutasınız diye size öğüt veriyor cümlesi ise, Allah (c.c.) size bu emir ve yasaklara riayet etmenizi hatırlatıyor ki, kurtuluşa eresiniz anlamına gelir.

2.21. Enbiyâ', 47. Âyet

وَنَضَعُ الْمَوَازِينَ الْقِسْطَ لِيَوْمِ الْقِيَامَةِ فَلَا تُظْلَمُ نَفْسٌ شَيْئًا وَإِنْ كَانَ مِثْقَالَ حَبَّةٍ مِنْ خَرْدَلٍ أَتَيْنَا بِهَا وَكَفَى بِنَا حَاسِبِينَ

“Kıyamet günü için adâlet terazileri kuracağız. Öyle ki hiçbir kimseye zerre kadar zulmedilmeyecek. (Yapılan iş) bir hardal tanesi ağırlığınca da olsa, onu getirip ortaya koyacağız. Hesap görücü olarak biz yeteriz.”

⁶⁶⁷ Ebu Cafer Muhammed b. Cerir et-Taberi, **a.g.e.**, c. 5, s.228-230.

⁶⁶⁸ Zuhayli, Vehbe, **a.g.e.**, c. 7, s. 415-418.

⁶⁶⁹ Ebu Cafer Muhammed b. Cerir et-Taberi, **a.g.e.**, c. 5, s. 228-230; Fahreddin er-Râzi, **a.g.e.**, c. 14, s. 321; Arslan, Ali, **a.g.e.**, c. 9, s. 483-487.

⁶⁷⁰ Ebu'l-Fida İsmail İbn Kesir, **a.g.e.**, c. 9, s. 4558-4561.

⁶⁷¹ İmam Kurtubi, **a.g.e.**, c. 10, s. 257-258.

⁶⁷² Prof. Dr. Hayrettin Karaman, Prof. Dr. Mustafa Çağrıçı, Prof. Dr. İbrahim Kâfi Dönmez, Prof. Dr. Sadrettin Gümüş, **a.g.e.**, c. 2, s. 380-383.

⁶⁷³ Ebu Cafer Muhammed b. Cerir et-Taberi, **a.g.e.**, c. 5, s. 228-230.

⁶⁷⁴ Zuhayli, Vehbe, **a.g.e.**, c. 7, s. 415-418.

⁶⁷⁵ Fahreddin er-Râzi, **a.g.e.**, s. 322; Ebu Cafer Muhammed b. Cerir et-Taberi, **a.g.e.**, c. 5, s. 228-230; Zuhayli, Vehbe, **a.g.e.**, c. 7, s. 415-418; Arslan, Ali, **a.g.e.**, c. 9, s. 483-487.

2.21.1. Âyetin Tefsiri

Fahreddin er-Râzî, önceki âyetlerde inkârcıların sağır bir insan gibi davrandıkları, Allah'ın emirlerine kulak tıkayarak O'nun varlığına inanmamayı tercih ettikleri, böylelikle de azabı hak ettikleri anlatılınca, onların başına gelecek olan bu hallerin, Cenâb-ı Hak'ın adâletinin bir göstergesi olduğunu belirtmek amacıyla bu âyetin inzal olduğunu söyler.⁶⁷⁶ Ona göre, inkârcılar her ne kadar dünyada kendilerine zulmettilerse de ahirette onlara zulmedilmeyecektir. Bu da âyetteki, biz, kıyamet gününe has adâlet terazileri koyacağız ifadesi ile anlatılan manadır. Allah Teâlâ, bu terazileri adâletle tavsif etmiştir. Çünkü teraziler, bazen doğru (ayarlı) olur, bazen yanlış olur. Böylece Cenâb-ı Hak, o terazilerin adâlet ve doğruluk üzere olduklarını beyan buyurmuş ve bu hususu, artık hiç bir kimse, asla haksızlığa uğratılmayacaktır şeklinde ifade etmiştir.⁶⁷⁷

Müfessirimiz, âyette geçen, “o terazileri koymak” ifadesi ile onları hazırlamanın kastedildiğini söyler. Terazilerin kurulması hakkındaysa iki görüş vardır: Birinci görüşe göre terazilerle anlatılmak istenen, adl-i ilahî'dir. Vezn (terazi ile tartma) ile anlatılmak istenen de, insanlar arasında, amelleri hususunda adâletle davranmaktır. Buna göre kimin hasenatı (iyilikleri, salih amelleri), seyyiatını (günahlarını, kötülüklerini) aşmış olursa, onun terazileri ağır basmış demektir, yani onun iyilikleri kötülüklerini siler götürür, kimin de kötülükleri, hasenatını kuşatmış ise, onun tartıları da hafif gelmiş demektir, yani kötülükleri, hasenatını götürür.⁶⁷⁸ İkinci görüşe göre ise, Cenâb-ı Hak, kıyamette gerçek anlamda teraziler koyacak ve ameller tartılacaktır.⁶⁷⁹ Bununla beraber, mevazin (terazi) kelimesi, amelleri tartılacak kimselerin çok olmasından dolayı, çoğul getirilmiştir.⁶⁸⁰

Râzî, o şey bir hardal tanesi kadar bile olsa getiririz ifadesinin, “Cenâb-ı Hak, ihsanda bulunanın mükâfatını eksiltmez. Kötülük yapanın cezasına da ilâve yapmaz” anlamına geldiğini söyler ve Cübbai'nin öne sürdüğü: “Bir kimse, yüz birim cezaya müstehak olsa, bunun peşinden de, sayesinde elli birim mükâfata müstahak olacağı bir taatta bulunsa, bu

⁶⁷⁶ Fahreddin er-Râzî, **Tefsir-i Kebir Mefâtihi'l-Gayb**, Akçağ Yay., Ankara, 1993, c. 16, s. 151.

⁶⁷⁷ Fahreddin er-Râzî, **a.g.e.**, c. 16, s. 151.

⁶⁷⁸ Fahreddin er-Râzî, **a.g.e.**, c. 16, s. 152.

⁶⁷⁹ Fahreddin er-Râzî, **a.g.e.**, c. 16, s. 152.

⁶⁸⁰ Fahreddin er-Râzî, **a.g.e.**, c. 16, s. 153.

mükâfat, çok olan ceza sebebiyle yok olur ve yine, bu çok olan ceza, izin olduğu gibi (yüz birim olarak) kalır” iddiasının, bu âyetle birlikte geçersiz hale geldiğini ve iptal olduğunu belirtir. Çünkü Allah (c.c.) açıkça, en ufak bir iyiliği bile zayi etmemeyi vadetmiştir.⁶⁸¹ O, Cenâb-ı Hakk’ın, hesap görücü olarak biz yeteriz ifadesinin ise, sakındırma anlamı taşıdığını belirtir. Çünkü hesaba çeken, herhangi bir şeyin kendisine hiçbir biçimde zor gelmediği, kudret sahibi biri olursa, insanın böyle bir zâttan, alabildiğince korku ve endişe duyması gerekir.⁶⁸²

2.21.2. Âyetten Çıkan Hüküm ve Hikmetler

- 1- Âyetin önceki âyetlerle bağı bulunmaktadır. Bir görüşe göre Cenâb-ı Hak burada, kâfirlerin cehennem ateşini hiçbir şekilde engelleyemeyeceklerini beyan ettikten sonra, yine O’nun koruması olmasa, hiçbir şekilde güvende olamayacaklarını bildirmiştir.⁶⁸³ Diğer bir görüşe göre ise, önceki âyetlerde inkârcıların başlarına gelecek azap anlatılınca, bu âyetle de bunun sebebinin, Allah’ın adâleti olduğu vurgulanır.⁶⁸⁴
- 2- Adâlet âyetle “kıst” köküyle, “Yüce Allah’ın Adâleti” nin, zulüm sıfatından münezzeh olduğu, kendisini inkâr edenlere dahi adâletle davranılacağı” anlamında kullanılmıştır.
- 3- *Kıyamet günü için adâlet terazileri kuracağız.* Yani: Biz kıyamet günü insanlarına has,⁶⁸⁵ bir kefesinde iyiliklerin, bir kefesinde kötülüklerin tartıldığı eksik vermenin ve zulmün söz konusu olmadığı,⁶⁸⁶ âdil terazileri orada bulunduracağız⁶⁸⁷ demektir.
- 4- *Öyle ki hiçbir kimseye zerre kadar zulmedilmeyecek.* Yani: İyilik yapanın iyiliğinden hiçbir şey eksiltilmeyecek; kötülük yapanın kötülüğüne de hiçbir şey ilave edilmeyecek,⁶⁸⁸

⁶⁸¹ Fahreddin er-Râzi, **a.g.e.**, c. 16, s. 153.

⁶⁸² Fahreddin er-Râzi, **a.g.e.**, c. 16, s. 154.

⁶⁸³ Zuhayli, Vehbe, **a.g.e.**, c. 9, s. 56-57.

⁶⁸⁴ Fahreddin er-Râzi, **a.g.e.**, c. 16, s. 151.

⁶⁸⁵ Zuhayli, Vehbe, **a.g.e.**, c. 9, s. 56-57; İmam Kurtubi, **a.g.e.**, c. 11, s. 496-499.

⁶⁸⁶ İmam Kurtubi, **a.g.e.**, c. 11, s. 496-499.

⁶⁸⁷ Arslan, Ali, **a.g.e.**, c. 11, s. 368-377.

⁶⁸⁸ Es-Sabuni, Muhammed Ali, **a.g.e.**, c. 4, s. 83; İmam Kurtubi, **a.g.e.**, c. 11, s. 496-499.

kötülük yapanlar her ne kadar dünyada nefislerine zulmetmiş olsalar da ahirette zulme uğramayacaklardır⁶⁸⁹ demektir.

5- *(Yapılan iş) bir hardal tanesi ağırlığınca da olsa, onu getirip ortaya koyacağız* cümlesi ise: İster büyük ister küçük olsun,⁶⁹⁰ yapılan amellerden hiçbir şey eksiltilmez, işlenen amel veya zulüm hardal tanesi ağırlığında bile olsa ona tam karşılığı verilir⁶⁹¹ anlamına gelir.

6- *Hesap görücü olarak biz yeteriz.* Yani: Kulların amellerini sayıcı ve onların mükâfatını verici olarak Allah yeter⁶⁹² demektir.

2.22. Şûrâ, 15. Âyet

فَلِذَلِكَ فَادْعُ وَاسْتَقِمْ كَمَا أُمِرْتَ وَلَا تَتَّبِعْ أَهْوَاءَهُمْ وَقُلْ آمَنْتُ بِمَا أَنْزَلَ اللَّهُ مِنْ كِتَابٍ وَأُمِرْتُ لِأَعْدِلَ بَيْنَكُمُ اللَّهُ رَبُّنَا وَرَبُّكُمْ لَنَا أَعْمَالُنَا وَلَكُمْ أَعْمَالُكُمْ لَا حُجَّةَ بَيْنَنَا وَبَيْنَكُمُ اللَّهُ يَجْمَعُ بَيْنَنَا وَإِلَيْهِ الْمَصِيرُ.

“(Ey Muhammed!) Bundan dolayı sen çağrıya devam et ve emrolunduğun gibi dosdoğru ol. Onların heva ve heveslerine uyma ve şöyle de: “Ben Allah'ın indirdiği her kitaba inandım ve aranızda adâleti gerçekleştirmekle emrolundum. Allah bizim de Rabbimiz, sizin de Rabbinizdir. Bizim işlediklerimiz bize, sizin işledikleriniz sizedir. Bizimle sizin aranızda tartışılacak bir şey yoktur. Allah hepimizi bir araya toplayacaktır. Dönüş de ancak O'nadır.”

2.22.1. Âyetin Tefsiri

Bir önceki âyette, bilgisizlik, kişisel çıkarlara düşkünlük ve çekememezlik vb. duygular sebebiyle dinde parçalanmalar olduğu belirtilmektedir.⁶⁹³ Fahreddin er-Râzî, bu âyetin önceki âyette belirtilen bu ayrılıklara dikkat çekildikten sonra, Hz. Peygamber (s.a.v.)'e bir

⁶⁸⁹ Zuhayli, Vehbe, **a.g.e.**, c. 9, s. 56-57.

⁶⁹⁰ Fahreddin er-Râzî, **a.g.e.**, c. 16, s. 151.

⁶⁹¹ Zuhayli, Vehbe, **a.g.e.**, c. 9, s. 56-57.

⁶⁹² Es-Sabuni, Muhammed Ali, **a.g.e.**, c. 4, s. 83.

⁶⁹³ Prof. Dr. Hayrettin Karaman, Prof. Dr. Mustafa Çağrı, Prof. Dr. İbrahim Kâfi Dönmez, Prof. Dr. Sadrettin Gümüş, **a.g.e.**, c. 4, s. 636-637.

uyarı mahiyetinde, insanları Hanif (tevhid) dini üzere ittifaka davet etmeye çağırdığını, onda ve ona davette de, tıpkı Allah'ın kendisine emrettiği bir biçimde dosdoğru davranmasını, onların bâtil ve farklı arzularına uyarak hareket etmemesi gerektiğini bildirdiğini söyler.⁶⁹⁴ Ona göre, ben, Allah'ın indirdiği her kitaba iman ettim cümlesi: Allah'ın indirdiği kesin olarak bilinen her kitaba inanırım anlamına gelir. Bu da, indirilmiş ilahî kitaplara bütün olarak iman demektir. Çünkü ayrılığa düşenler, kitabın bir kısmına iman etmiş, bir kısmını ise inkâr etmişlerdir. Bunun bir benzeri de: (Onlar), Biz bazısına inanır, bazısını inkâr ederiz” (derler) ve böylece bu ikisi arası (kendilerince) orta bir yol tutmak isterler. İşte bunlar gerçek kâfirlerin ta kendileridir⁶⁹⁵ âyetidir.

Aranızda adâlet etmekle emrolundum ifadesi ise: Münakaşa edip, benim hükmüme başvurduğunuzda, aranızda adâletle hükmetmem emrolundu demektir.⁶⁹⁶

2.22.2. Âyetten Çıkan Hüküm ve Hikmetler

1- Âyetin nüzul sebebi hakkında farklı görüşler mevcuttur. Birinci görüşe göre bu âyetin, el-Velîd İbnu'l-Muğîra ve Şeybe İbn Rabîa hakkında nâzil olduğu söylenir. Çünkü el-Velîd İbnu'l-Muğîra, davetinden vazgeçmesi ve atalarının yani Kureyş'in dinine dönmesi karşılığında malının yarısını Hz. Peygamber (s.a.v.)'e vermeyi, Şeybe İbn Rabîa da O'nu kızıyla evlendirmeyi teklif etmişlerdi.⁶⁹⁷ İkinci görüşe göre ise, önceki âyette İslam Dinine inanma hususunda, Yahudilerin ve Hristiyanların şüphe yaşadığı belirtilince,⁶⁹⁸ bu âyette de, Hz. Peygamber (s.a.v.)'in bu şüphelerden uzak ve dosdoğru bir şekilde, insanları tevhide çağırmaya devam etmesinin emredildiği söylenmiştir.⁶⁹⁹

2- Âyette adâlet, “adl” köküyle, zahirinde Allah Rasulü'ne, genelinde tüm Müslümanlara yönelik bir emir olarak, “Adâleti gerçekleştirmek, adâleti sağlamak” manasında kullanılmıştır.

⁶⁹⁴ Fahreddin er-Râzi, **Tefsir-i Kebir Mefâtihu'l-Gayb**, Huzur Yay., İstanbul, 2002, c. 19, s. 438.

⁶⁹⁵ 92/4 Nisâ 150.

⁶⁹⁶ Fahreddin er-Râzi, **a.g.e.**, c. 19, s. 438.

⁶⁹⁷ İmam Kurtubi, **a.g.e.**, c. 15, s. 384-386; Bedreddin Çetiner, **a.g.e.**, c. 2, s. 775.

⁶⁹⁸ İmam Kurtubi, **a.g.e.**, c. 15, s. 384-386.

⁶⁹⁹ Fahreddin Er-Râzi, **a.g.e.**, c. 19, s. 438.

3- *(Ey Muhammed!) Bundan dolayı sen çağrıya devam et ve emrolunduğun gibi dosdoğru ol.* Yani: Ey Rasulüm, sen o Yahudi ve Hristiyanların şüphe içerisinde olduklarını açıkça öğrendiğine göre, artık hanif dini üzere kaynaşp bir araya gelmek için⁷⁰⁰ insanları Allah'ın yoluna davet et. Yani: Yüce Allah'ın bütün peygamberler için şariat yaptığı ve kendilerine tavsiye ettiği o dine çağır. Bunun üzerinde dosdoğru ol, devam edip sebat et⁷⁰¹ demektir.

4- *Onların heva ve heveslerine uyma* cümlesi: O inkârcıların Allah katında karşılığı olmayan düşünceleri seni aldatmasın, onlara şöyle söyle: Allah (c.c.) bana putlara tapınma konusunda uydurup iftira ettikleri şeylerde müşriklerin istek ve arzularına uymamamı emretti⁷⁰² anlamına gelir. Bir başka anlamda şudur: Dedelerinden Tevrat ve İncili miras olarak alan Yahudi ve Hristiyanların içerisine düştüğü şüphe, şaşkınlık, tahrif ve hükümleri değiştirme gibi konularda, onların heva ve heveslerine tabi olma.⁷⁰³

5- *Ve şöyle de: Ben Allah'ın indirdiği her kitaba inandım ve aranızda adâleti gerçekleştirmekle emrolundum.* Yani: Ey Allah'ın Rasulü, o inkârcılara şöyle söyle: Ben, Allah'ın indirdiği kesin olarak bilinen her kitaba inanırım.⁷⁰⁴ Tartıştığınızda da hüküm vermek için aranızda âdil bir şekilde davranmakla emrolundum.⁷⁰⁵ Size ne artırarak, ne de eksilterek zulmetmeyeceğim.⁷⁰⁶

6- *Allah bizim de Rabbimiz, sizin de Rabbinizdir.* Yani: O'ndan başka ilâh yoktur. Biz bunu kendi isteğimizle ikrar ediyoruz. Her ne kadar siz kendi irade ve ihtiyarınızla bunu yapmıyorsanız bile âlemlerde olanlar kendi istekleriyle ve ihtiyarları ile O'na secde etmektedirler⁷⁰⁷ demektir.

7- *Bizim işlediklerimiz bize, sizin işledikleriniz sizedir. Bizimle sizin aranızda tartışılacak bir şey yoktur. Allah hepimizi bir araya toplayacaktır* cümlesi ise: Onlar seni yalanlarsa de

⁷⁰⁰ Zuhayli, Vehbe, **a.g.e.**, c. 13, s. 43-46.

⁷⁰¹ İmam Kurtubi, **a.g.e.**, c. 15, s. 384-386.

⁷⁰² Ebu'l-Fida İsmail İbn Kesir, **a.g.e.**, c. 13, s. 7091-7092.

⁷⁰³ Zuhayli, Vehbe, **a.g.e.**, c. 13, s. 43-46.

⁷⁰⁴ Fahreddin er-Râzi, **a.g.e.**, c. 19, s. 438.

⁷⁰⁵ Arslan, Ali, **a.g.e.**, c. 14, s. 141-143; Fahreddin er-Râzi, **a.g.e.**, c. 19, s. 438; Es Sabuni, Muhammed Ali, **a.g.e.**, c. 5, s. 447-448.

⁷⁰⁶ Zuhayli, Vehbe, **a.g.e.**, c. 13, s. 43-46.

⁷⁰⁷ Ebu'l-Fida İsmail İbn Kesir, **a.g.e.**, c. 13, s. 7091-7092.

ki: Benim işim bana, sizin işiniz size aittir. Siz, benim yaptığımdan uzaksınız, ben de sizin yaptığınızdan uzağım.⁷⁰⁸ Sizinle aramızda herhangi bir tartışma ve münazara yoktur. Çünkü hak, gündüz kuşluk vaktindeki güneş gibi ortaya çıkmıştır.⁷⁰⁹ Oysa siz, kibirlenip inat ediyorsunuz. Göreceksiniz ki Allah, hükmetmek için, kıyamet gününde bizi bir araya getirecektir demektir.

8- Dönüş de ancak O' nadır. Yani: Dönüş, yalnız O'na olacaktır. O, herkesin, iyi veya kötü amelinin karşılığını verecektir⁷¹⁰ demektir.

2.23. Hadîd, 25. Âyet

لَقَدْ أَرْسَلْنَا رُسُلَنَا بِالْبَيِّنَاتِ وَأَنْزَلْنَا مَعَهُمُ الْكِتَابَ وَالْمِيزَانَ لِيَقُومَ النَّاسُ بِالْقِسْطِ وَأَنْزَلْنَا الْحَدِيدَ فِيهِ بَأْسٌ شَدِيدٌ وَمَنَافِعُ لِلنَّاسِ وَلِيَعْلَمَ اللَّهُ مَن يَنْصُرُهُ وَرُسُلَهُ بِالْغَيْبِ إِنَّ اللَّهَ قَوِيٌّ عَزِيزٌ.

“Andolsun, biz elçilerimizi açık mucizelerle gönderdik ve beraberlerinde kitabı ve mizanı (ölçüyü) indirdik ki, insanlar adâleti yerine getirsinler. Kendisinde müthiş bir güç ve insanlar için birçok faydalar bulunan demiri yarattık (ki insanlar ondan yararlansınlar).Allah da kendisine ve Rasullerine gayba inanarak yardım edecekleri bilsin. Şüphesiz Allah kuvvetlidir, mutlak güç sahibidir.”

2.23.1. Âyetin Tefsiri

Fahreddin er-Râzî âyete, beyyinât kelimesinin tefsiriyle başlar. Buna göre bu kelimeyle ilgili iki görüş vardır:

Birincisi, Mukâtil b. Süleyman'ın görüşüdür ki, ona göre el-beyyinât, apaçık mu'cizeler ve kesin deliller demektir.

İkincisi, Mukâtil b. Hayyân'ın görüşüdür. Ona göre âyet: Biz onları, Allah'a itaata ve Allah'tan başkasından yüz çevirmeye davet eden amellerle gönderdik anlamına gelir. Birinci

⁷⁰⁸ 51/10 Yunus 41.

⁷⁰⁹ Zuhayli, Vehbe, **a.g.e.**, c. 13, s. 43-46; Es Sabuni, Muhammed Ali, **a.g.e.**, c. 5, s. 447-448.

⁷¹⁰ Es Sabuni, Muhammed Ali, **a.g.e.**, c. 5, s. 447-448.

görüş, daha sahihtir. Çünkü peygamberlerin nübüvveti, ancak bu mucizelerle sabit olmuştur.⁷¹¹

Fahreddin er-Râzî tefsire, beraberlerinde kitabı ve mizanı (ölçüyü) indirdik cümlesindeki, mizan ve demir arasındaki münasebeti açıklayarak devam eder. Ona göre mizan, kendisiyle gerekli olan bedenî fiillerin yapılmasına ulaşılan vasıtaadır. Çünkü amellerdeki meşakkatli mükellefiyetlerin çoğu, insanların birbirleriyle ilişkisine yöneliktir. Mizan da, adâletin zulümden, fazlalığın noksanlıktan kendisiyle ayırt edildiği bir şeydir. Demire gelince, onda da şiddetli bir sertlik vardır. O, insanları, gerekli olmayandan alıkoyucudur. Velhasıl, kitap, kuvve-i nazariyeye (düşünce kudretine); mizan, kuvve-i ameliyeye (işlerdeki ölçü ve nizama); demir de, gerekli olmayanı def etmeye bir işarettirler. Kısımların en şerefli, ruhanî maslahatlara; sonra, cismanî maslahatlara riayet edip, sonra da gerekli olmayandan alıkoyma olunca, âyeti kerimede de bu tertibe riayet edilmiştir.⁷¹² Diğer yandan âyette geçen kitap, Allah Teâlâ'nın, adâlet ve insanlıkla davranmayı gerektiren ahkâmından olmak üzere Kitâb-ı Kur'ân'da zikrettiği şeylere bir işarettir. Mizan, adâlet ve insaf üzerine bina edilmiş bu ahkâma, insanları yöneltmeye bir işarettir ki, bu, yöneticilerin işidir. Demir de, eğer insanlar başkaldırırlarsa, onları kılıçla adâlet ve insafa yöneltmenin gerektiğine bir işarettir. Bu da, Kitâb'ın erbabı olan âlimlerin mertebesinin, kılıç erbabı olan yöneticilerin mertebesinden önce geldiğine delâlet eder.⁷¹³

Fahreddin er-Râzî, Allah da kendisine ve Rasullerine gayba inanarak yardım edecekleri bilsin. Şüphesiz Allah kuvvetlidir, mutlak güç sahibidir cümlesindeki, kendisine... kimlerin yardım edeceğini bilsin ifadesinin: Allah (c.c.), peygamberlerine, onların gıyabında din düşmanlarıyla cihat ederek kılıçlar, mızraklar, vb. silahlar kullanmak suretiyle kimlerin dine yardım edeceğini bilecektir anlamına geldiğini söyler. Ona göre âyetteki, bilgayb (gayba inanarak) kelimesi ise, Allahü Teâlâ'nın katında yapılması istenen yardımın bir menfaat ya da bir hedef gözetmeksizin, gıyaben yapılan yardım olduğunu belirtmek için vahyedilmiştir.⁷¹⁴

⁷¹¹ Fahreddin er-Râzî, **Tefsir-i Kebir Mefâtihu'l-Gayb**, Huzur Yay., İstanbul, 2002, c. 21, s. 332.

⁷¹² Fahreddin er-Râzî, **a.g.e.**, c. 21, s. 332.

⁷¹³ Fahreddin er-Râzî, **a.g.e.**, c. 21, s. 333.

⁷¹⁴ Fahreddin er-Râzî, **a.g.e.**, c. 21, s. 336-337.

2.23.2. Âyetten Çıkan Hüküm ve Hikmetler

1- Adâlet âyetinde, “kıst” köküyle, “Adâleti yerine getirmek, adâleti sağlamak” manalarında kullanılmıştır.

2- *Andolsun, biz elçilerimizi açık mucizelerle gönderdik.* Âyetin zahirinden anlaşıldığına göre bütün peygamberler âdemoğullarından gelmiştir.⁷¹⁵ Açık mucizeler kelimesi hakkında ise farklı yorumlar yapılmıştır. Âlimlerin çoğu bu kelimeyi, hüccetler, kesin deliller ve mucizeler⁷¹⁶ şeklinde yorumlamışlardır. Bazı âlimlere göre ise bundan maksat, Yüce Allah'ın ibadetlerde ihlâsı, namazı dosdoğru kılmayı ve zekâtı vermeyi emrettiği delillerdir.⁷¹⁷

3- *Beraberlerinde kitabı ve mizanı (ölçüyü) indirdik ki, insanlar adâleti yerine getirsinler.* Yani: Biz, Tevrat, İncil, Zebur ve Kuran gibi semavî kitapları⁷¹⁸ ve hükümlerde adâleti indirdik⁷¹⁹ ki, insanlar emrolundukları hak ve adâlete tabi olup, hayatlarını bu esas üzerine kurarak bütün dinî ve dünyevî işlerinde birbirlerine hakkaniyetle davransınlar,⁷²⁰ hükümlerinde âdil olsunlar⁷²¹ demektir.

4- *Kendisinde müthiş bir güç ve insanlar için birçok faydalar bulunan demiri yarattık (ki insanlar ondan yararlansınlar)* Yani: Biz, diğer madenlerin yanında demiri de yarattık, insanlara onu işlemeyi öğrettik ve onu, hakkı gösteren bunca delilden sonra, yüz çevirip inatlaşanlar için caydırıcı kıldık.⁷²² Birde onda bir takım faydalar temin ettik.⁷²³ Örneğin,

⁷¹⁵ Arslan, Ali, **a.g.e.**, c. 15, s. 15.

⁷¹⁶ Zuhayli, Vehbe, **a.g.e.**, c. 14, s. 282-283; Es-Sabuni, Muhammed Ali, **a.g.e.**, c. 6, s. 336-338; Ebu Cafer Muhammed b. Cerir et-Taberi, **a.g.e.**, c. 8, s. 184-185; Arslan, Ali, **a.g.e.**, c. 15, s. 15; Ebu'l-Fida İsmail İbn Kesir, **a.g.e.**, c. 14, s. 7757-7758.

⁷¹⁷ İmam Kurtubi, **a.g.e.**, c. 17, s. 106-109.

⁷¹⁸ Hicazi, Muhammed Mahmud, **a.g.e.**, c. 6, s. 153-154; Zuhayli, Vehbe **a.g.e.**, c. 14, s. 282-283; Arslan, Ali, **a.g.e.**, c. 15, s.15.

⁷¹⁹ Ebu'l-Fida İsmail İbn Kesir, **a.g.e.**, c. 14, s. 7757-7758; Zuhayli, Vehbe, **a.g.e.**, c. 14, s. 282-283; Hicazi, Muhammed Mahmud, **a.g.e.**, c. 6, s. 153-154; Arslan, Ali, **a.g.e.**, c. 15, s. 15.

⁷²⁰ Zuhayli, Vehbe, **a.g.e.**, c. 14, s. 282-283; Es-Sabuni, Muhammed Ali, **a.g.e.**, c. 6, s. 336-338.

⁷²¹ Ebu'l-Fida İsmail İbn Kesir, **a.g.e.**, c. 14, s. 7757-7758.

⁷²² Ebu Cafer Muhammed b. Cerir et-Taberi, **a.g.e.**, c. 8, s. 184-185; Ebu'l-Fida İsmail İbn Kesir, **a.g.e.**, c. 14, s. 7757-7758.

⁷²³ Hicazi, Muhammed Mahmud, **a.g.e.**, c. 6, s. 153-154; Fahreddin er-Râzi, **a.g.e.**, c. 21, s. 333.

kap-kacak, ev eşyaları, bina yapımı, ziraî aletler, sulh ve savaş sanayi aletleri ile gemi, uçak, tren ve araba gibi insanların günlük yaşantılarının önemli bir parçası olan pek çok eşya, demirden yapılır⁷²⁴ demektir.

5- *Allah da kendisine ve Rasullerine gayba inanarak yardım edecekleri bilsin.* Yani: Allah (c.c.) kimlerin Allah'ın dinine ve peygamberlerine onları görmediği halde inanıp, dini için gayret gösterecek bunu bilsin⁷²⁵ demektir.

6- *Şüphesiz Allah kuvvetlidir, mutlak güç sahibidir.* Yani: Şüphesiz Allah'ın cezalandırma hususunda her şeye gücü yeter, dilemediğine ceza vermez. O, üstündür, bir şeye karar verdiğinde hiçbir şey ona mani olamaz⁷²⁶ demektir.

2.24. Mümtetine, 8. Âyet

لَا يَنْهَاكُمُ اللَّهُ عَنِ الَّذِينَ لَمْ يُقَاتِلُوكُمْ فِي الدِّينِ وَلَمْ يُخْرِجُوكُمْ مِّنْ دِيَارِكُمْ أَن تَبَرُّوهُمْ وَتُقْسِطُوا إِلَيْهِمْ إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُقْسِطِينَ.

“Allah sizi, din konusunda sizinle savaşmamış, sizi yurtlarınızdan da çıkarmamış kimselere iyilik etmekten, onlara âdil davranmaktan men etmez. Şüphesiz Allah âdil davrananları sever.”

2.24.1. Âyetin Tefsiri

Âyetin nüzul sebebi hakkında farklı görüşler mevcuttur. Fahreddin er-Râzî, bu sebepleri şöyle aktarır:

İlk görüşe göre âlimlerin çoğu, âyetteki din konusunda sizinle savaşmamış sizi yurtlarından çıkarmamış olanlarla kastedilenin, Hz. Peygamber (s.a.v.) ile savaşmama, onun düşmanlarına destek olmama hususunda anlaşılan kimseler olduğu görüşündedirler. Bunlar, Allah Rasulü ile ona karşı savaşmamaya söz verip anlaşılan Huza'a kabilesidir.⁷²⁷

⁷²⁴ Es-Sabuni, Muhammed Ali, **a.g.e.**, c. 6, s. 336-338; Arslan, Ali, **a.g.e.**, c. 15, s. 15; Zuhayli, Vehbe, **a.g.e.**, c. 14, s. 282-283.

⁷²⁵ Zuhayli, Vehbe, **a.g.e.**, c. 14, s. 282-283.

⁷²⁶ Zuhayli, Vehbe, **a.g.e.**, c. 14, s. 282-283.

⁷²⁷ Fahreddin er-Râzî, **Tefsir-i Kebir Mefâtihu'l-Gayb**, Huzur, Yay., İstanbul, 2002, c. 21, s. 442.

İkinci görüşe göre ise âyette, Mekke'de iman edip de, hicret etmeyen kimseler kastedilmiştir. Bunların, küffarın kadınları ve çocukları olduğu da söylenmiştir.⁷²⁸

Üçüncü görüşe göre bu âyet, Hz. Ebû Bekir (r.a.)'ın kızı Esmâ hakkında nâzil olmuştur. Buna göre, Esmâ'nın müşrik olan annesi Kuteyle, bir takım hediyeler getirdi ama o, annesini kabul etmedi ve girmesine müsaade etmedi. Bunun üzerine Hz. Peygamber (s.a.v.), Esmâ (r.a.)'ya, annesini içeri almasını ve iyilikle muamele etmesini emretti.⁷²⁹

Dördüncü görüşe göre bu âyette, Haşimoğullarından bir gurup kimse kastedilmiştir.

Beşinci görüşe göre, Müslümanlar, Cenâb-ı Peygamberden müşrik akrabalarını ziyaret etmek ve sıla-i rahimde bulunmak için müsaade istediler de bunun üzerine, Allah Teâlâ bu âyeti indirdi.⁷³⁰

Fahreddin er-Râzî, âyette işaret edilenlerin çoğunluğu Müslüman olmayan fakat Hz. Peygamber (s.a.v.) ve ashabıyla savaşmamaya da söz veren Huza'a kabilesi olduğu görüşünü benimser ve âyetin: Allah sizi, bunlara iyilik etmekten değil, onları dost edinmekten nehyetmiştir şeklinde anlaşılması gerektiğini belirtir. Ancak, her ne kadar birbirlerine karşı dost edinmeleri yasaklanmışsa da, iki tarafında birbirlerine karşı iyi davranmamaları için bir neden yoktur.⁷³¹

Râzî, âyetteki onlara adâletle muamele etmeniz... ifadesi hakkında farklı görüşlerin olduğunu söyler. İbn Abbas'a göre burada kastedilen sıla-i rahim ve benzeri şeylerdir. Bu durum, âyetin devamındaki Allah muksitleri (adâlet yapanları) sever ifadesi ile vurgulanmıştır. Mukâtil ise bu âyete: Onlarla yaptığınız anlaşmalara vefa gösteriniz ve âdil olunuz manasını vermiştir.⁷³²

2.24.2. Âyetten Çıkan Hüküm ve Hikmetler

1- Âyetin nüzul sebebi hakkında farklı görüşler mevcuttur:

⁷²⁸ Fahreddin er-Râzî, **a.g.e.**, c. 21, s. 443.

⁷²⁹ Fahreddin er-Râzî, **a.g.e.**, c. 21, s. 443.

⁷³⁰ Fahreddin er-Râzî, **a.g.e.**, c. 21, s. 443.

⁷³¹ Fahreddin er-Râzî, **a.g.e.**, c. 21, s. 443.

⁷³² Fahreddin er-Râzî, **a.g.e.**, c. 21, s. 443.

Birinci görüşe göre âyet, Müslüman olmayan ancak, Müslümanlarla herhangi bir şekilde savaşmayan Huza'a, Beni Hars bin Kâb, Kinane, Muzeyne, Haşimoğulları ve Araplardan bazı kabileler hakkında nâzil olmuştur.⁷³³

İkinci görüşe göre bu âyet, Hz. Ebû Bekir (r.a.)'in kızı Esmâ hakkında nâzil olmuştur.⁷³⁴

Üçüncü görüşe göre âyette işaret edilenler, Mekke'de iman edip de, hicret etmeyen kimselerdir.⁷³⁵

Dördüncü görüşe ise göre âyet, Hz. Peygamber (s.a.v.)'den müşrik akrabalarını ziyaret etmek için müsaade isteyen Müslümanlar için indirilmiştir.⁷³⁶

2- Adâlet âyetinde “kıst” köküyle, “Davranışlarda âdil olmak” manasında kullanılmıştır.

3- *Allah sizi, din konusunda sizinle savaşmamış, sizi yurtlarınızdan da çıkarmamış kimselere* cümlesinin anlamı şudur: Allah Tealâ, sizinle sulh içinde geçinerek düşmanlık etmeyen kadınlar, zayıflar ve sizi yurtlarınızdan çıkarmamış kâfirlerle, sıla-i rahim, komşuluk yapma, misafir etme gibi iyilik ve hayırları yapmaktan sizi men etmez. Ve yine sizin, sözünde durmanızı, emaneti yerine vermenizi, satın aldığınız şeylerin parasını eksiksiz ödeme gibi onların hakkı olan şeyleri vermenizi men etmez. Çünkü Allah âdil davrananları ve verdikleri hükümlerde adâletli olanları sever.⁷³⁷ Zalimlere ise öfke duyar ve onlara azap eder⁷³⁸ demektir.

2.25.İnfitâr, 6-8. Âyetler

يَا أَيُّهَا الْإِنْسَانُ مَا غَرَّكَ بِرَبِّكَ الْكَرِيمِ (6) الَّذِي خَلَقَكَ فَسَوَّاكَ فَعَدَلَكَ (7) فِي أَيِّ صُورَةٍ مَا شَاءَ رَكَّبَكَ (8)

⁷³³ Arslan, Ali, Büyük Kur'an Tefsiri, **a.g.e.**, c. 15, s. 87-88; Fahreddin er-Râzi, **a.g.e.**, c. 21, s. 441-442.

⁷³⁴ Ebu'l-Fida İsmail İbn Kesir, **a.g.e.**, c. 14, s. 7839-7841; Arslan, Ali, **a.g.e.**, c. 15, s. 87-88; Fahreddin er-Râzi, **a.g.e.**, c. 21, s. 441-442; Çetiner, Bedreddin, **a.g.e.**, c. 2, s. 872-873; Zuhayli, Vehbe, **a.g.e.**, c. 14, s.400-401; Es-Sabuni, Muhammed Ali, **a.g.e.**, c. 6, s. 405-406; Ebu Cafer Muhammed b. Cerir et-Taberi, **a.g.e.**, c. 8, s. 258-259.

⁷³⁵ Ebu Cafer Muhammed b. Cerir et-Taberi, **a.g.e.**, c. 8, s. 258-259 ; Fahreddin er-Râzi, **a.g.e.**, c. 21, s. 441-442.

⁷³⁶ Fahreddin er-Râzi, **a.g.e.**, c. 21, s. 441-442.

⁷³⁷ Es-Sabuni, Muhammed Ali, **a.g.e.**, c. 6, s. 405-406.

⁷³⁸ Zuhayli, Vehbe, **a.g.e.**, c. 14, s. 400-401.

“Ey insan! Seni yaratan, şekillendirip ölçülü yapan, dilediği bir biçimde seni oluşturan cömert Rabbine karşı seni ne aldattı?”

2.25.1. Âyetin Tefsiri

Fahreddin er-Râzî, önceki âyetlerde Haşr’ın ve neşrin meydana geleceğinden bahsedilince, bu âyette de, bunların aklen mümkün oluşlarına veya bilfiil vuku bulacaklarına delil olacak şeylerin zikredildiğini söyler. Örneğin, insanın önce bünyesini yaratıp, sonra da onu düzene koyan, dengeleyen Allah’ın, bu bünyeyi, ya bir hikmetle yahut hikmetsiz olarak yarattığı söylenebilir. Eğer O, bu bünyeyi, hikmetsiz olarak yaratmış ise, bu abes olur ve hakîm bir zata yakışmaz. Eğer O, bu bünyeyi bir hikmetten ötürü yaratmış ise, bu hikmet ya Allah’a (Kendisine) yöneliktir yahut da kula yöneliktir. Birinci ihtimal olamaz. Çünkü Hak Subhânehû ve Teâlâ’nın, başka şeylerle kendisini tamamlaması düşünülemez. O, başka şeylerden istifade etmekten münezzehtir. Şu halde ikinci ihtimal kesinleşmiş olur ki bu da, O’nun yarattığı şeyleri, kula yönelik bir hikmetten ötürü yaratmış olmasıdır. Şimdi bu hikmet, ya dünyada, ya da dünyadan başka bir yurttan ortaya çıkar. Birinci ihtimal olamaz. Çünkü dünya, aslında bir istifade ve mükâfat yurdu değil, aksine bir bela ve imtihan yurtdur. Bütün bunlar batıl olunca, bu dünyadan sonra bir başka hayatın mutlaka bulunması gerektiği sabit olur. Böylece, yaratmaya, düzene koymaya ve şekil vermeye kadir, kerim bir ilahın varlığını kabullenmenin, aktı olanın, Allah’u Teâlâ’nın ölüleri, yeniden diriltip, onları haşredeceğine kesin hüküm vermesini gerektirir.⁷³⁹

Râzî âyetteki, ey insan! ifadesiyle, asi kimselerin kastedildiğini, O keremi bol Rabbine karşı seni aldatan ne? hitabının ise, “hangi şey seni tuzağa düşürdü ve sana bâtılı süslü gösterdi de, böylece sen, sana emredilenleri yapmayıp yasakları yapıverdiniz. Seni, O’nun cezasından emin kılan, sana güvence veren şey nedir?” manasına geldiğini söyler.⁷⁴⁰ Ona göre, Cenâb-ı Hak’ın kerim olması da, insanın O’nun kereminden dolayı aldanmış olduğuna delalettir. Bunun delili ise, hem aklî hem de naklîdir. Aklî olanı şöyledir: Cömertlik, bir karşılık olmaksızın, olması gerekli olanı yapmayı ifade eder. Cenâb-ı Hak’da mutlak anlamda cömert

⁷³⁹ Fahreddin er-Râzî, **Tefsir-i Kebir Mefâtihu’l-Gayb**, Akçağ Yay., Ankara, 1995, c. 22, s. 544-545.

⁷⁴⁰ Fahreddin er-Râzî, **a.g.e.**, c. 22, s. 544-545.

olunca, bir karşılık beklemez. Bu böyle olunca da, O'nun katında itaatte bulunanların taatı ile günahkâr olanların isyanı denk olur. Nakli olanına gelince, Hz. Ali (r.a.)'tan şu rivayet edilir: O, kölesine birkaç defa seslenmiş de, kölesi cevap vermemiş. Bunun üzerine başını kaldırıncı, kapının yanında dikildiğini görmüş. Derken ona, “Niye bana cevap vermedin?” diye sorunca o: Senin sabrına, hilmine olan güveninden ve cezan hususundaki emniyet ve güveninden dolayı... cevabını vermiştir. Hz. Ali’ de, kölenin bu cevabını yerinde bularak onu azat etmiştir.⁷⁴¹

Fahreddin er-Râzî, seni yaratan, şekillendirip ölçülü yapan cümlesiyle ilgili üç görüş olduğunu söyler. İlk görüşe göre bu ifade: Allah (c.c.) gözlerini, kulaklarını, ellerini ve ayaklarını dengeli yaratıp da, meselâ iki elinden birini diğerinden daha uzun ve iki gözünden birini diğerinden daha büyük kılmadı anlamına gelir ki bu da, evet, biz parmak uçlarını bile düzenleyip iade etmeye kadiriz⁷⁴² âyetinde belirtilen hususa benzer. İkinci görüşe göre bu ifade: Seni, uygun ve düzenli; şekli şemai güzel bir biçimde yaratıp da, baş aşağı olup, dört ayağı üzerinde yürüyen bir hayvan gibi yaratmamıştır anlamına gelir. Üçüncü görüş ise bu ifadenin: O, senin yaratılışını mutedil ve dengeli kılan, bu, mutedillik sebebiyle de seni, akı, kudreti ve fikri kabul eder bir hale getiren, böylelikle de bütün canlılara ve bitkilere hükümrân kılan, bu özelliğinden dolayı da bu âlemdeki varlıklardan hiçbirinin erişemeyeceği mükemmelliğe ulaştırandır manasına geldiğini aktaran görüştür.⁷⁴³

Râzî, dilediği bir surette seni oluşturan ifadesinin, Cenâb-ı Allah’ın insanı herhangi bir mahlûk suretinde yaratmadığına delalet ettiğini söyler. Yani Allah (c.c.) insanı köpek, eşek, domuz vb. hayvanlar gibi yaratmamıştır. Bir yandan da, anne-babaya benzeme gibi fiziksel özelliklerini takdir etmiştir. Diğer yandan âyette kastedilen bu suret, itaatkârların ve âsîlerin sureti de olabilir.⁷⁴⁴

⁷⁴¹ Fahreddin er-Râzî, **a.g.e.**, c. 22, s. 546-547.

⁷⁴² 31/75 **Kıyâmet** 4.

⁷⁴³ Fahreddin er-Râzî, **a.g.e.**, c. 22, s. 548.

⁷⁴⁴ Fahreddin er-Râzî, **a.g.e.**, c. 22, s. 550.

2.25.1. Âyetten Çıkan Hüküm ve Hikmetler

1- Âyetteki ey insan hitabıyla el-Velid b, el-Muğire yahut Ubey b. Halef veyahut Ebu'l-Esed b. Kelede el-Cumahî'nin kastedildiği rivayet olunur.⁷⁴⁵ Diğer bir rivayete göre ise, âyetteki ey İnsan! tabiriyle Hz. Peygamber (s.a.v.)'e vuran ve hemen o anda cezalandırılmayan el-Ahnes İbn Şerîk kastedilir.⁷⁴⁶

2- Adâlet âyetinde “adl” köküyle, “Allah’ın her şeyi bir düzen ve ölçü dâhilinde yaratmasına işareten insanı dengeli, ölçülü bir biçimde şekillendirmesi ve ona hayat vermesi” anlamında kullanılmıştır. Bu anlamı içeren diğer âyetler, Ra’d 13/8., Hicr 15/19., Mü’minûn 23/18., Furkan, 25/2., Kamer 54/49. ve Mürselât 77/21-22. âyetleridir.

3- *Ey insan! Seni yaratan, şekillendirip ölçülü yapan, dilediği bir biçimde seni oluşturan cömert Rabbine karşı seni ne aldattı?* Yani: Ey insan! Seni yokken bir damla sudan,⁷⁴⁷ en güzel şekil ve yapıda, uzuvlarını yerli yerinde,⁷⁴⁸ hayvani varlıklara benzemeksizin,⁷⁴⁹ işitme, görme akıl ve düşünce gibi duyularla güçlendirerek yaratıp⁷⁵⁰ adâletini tecelli ettiren, anne-baba-kardeş gibi akrabalarına benzeme hususunda da dilediğini takdir eden⁷⁵¹ Yüce Rabbini sana unutturan nedir?⁷⁵² demektir.

⁷⁴⁵ Arslan, Ali, **a.g.e.**, c. 15, s. 517-523; İmam Kurtubi, **a.g.e.**, c. 18, s. 455-459.

⁷⁴⁶ Ebu'l-Fida İsmail İbn Kesir, **a.g.e.**, c. 15, s. 8338-8341; Çetiner, Bedreddin, **a.g.e.**, c. 2, s. 937.

⁷⁴⁷ Zuhayli, Vehbe, **a.g.e.**, c. 15, s. 394-395; İmam Kurtubi, **a.g.e.**, c. 18, s. 455-459.

⁷⁴⁸ İmam Kurtubi, **a.g.e.**, c. 18, s. 455-459.

⁷⁴⁹ Es-Sabuni, Muhammed Ali, **a.g.e.**, c. 7, s. 238; Fahreddin er-Râzi, **a.g.e.**, c. 22, s. 548; İmam Kurtubi, **a.g.e.**, c. 18, s. 455-459.

⁷⁵⁰ Konyalı Mehmed Vehbi, **a.g.e.**, c. 15, s. 6369-6370; Arslan, Ali, **a.g.e.**, c. 15, s. 517-523.

⁷⁵¹ Ebu'l-Fida İsmail İbn Kesir, **a.g.e.**, c. 15, s. 8338-8341; İmam Kurtubi, **a.g.e.**, c. 18, s. 455-459.

⁷⁵² Arslan, Ali, **a.g.e.**, c. 15, s. 517-523.

SONUÇ

Yüce Allah (c.c.) tarafından ekmel bir din olarak gönderilen İslam Dini, iki temel esas üzerine inşa edilmiştir. Birincisi “Tevhid” esasıdır. Tevhid; Allah ile kul arasındaki ilişkiyi ifade eder. İkinci esas “Adâlet” esasıdır ki adâlet; kul ile diğer kul ve varlıklar arasındaki bağı ifade eder.

Tevhid, Allah'ın hem rab hem de ilah olarak eşi ve benzerinin olmadığını, bir ve tek olduğunu kabul etmek demektir. Adâlet ise, Allah için söz konusu olduğunda O'nun, yaratmasında, ölçüsünde, dengesinde, nizamında, hükmünde, kısacası her türlü takdirinde âdil olmasını, kullar için onların yararına olan her şeyi yaratmasını ifade eder. İnsan için kullanıldığında ise, onun öncelikle Allah'ı birleme ve ona ortak koşmama konusunda âdil olmasını, sonra da Yüce Allah'ın kendisi için bir rehber olarak indirdiği Kur'ân-ı Kerim'inde belirtilen adâlet esaslarına, Hz. Peygamber (s.a.v.)'i örnek alarak uymasını, uygulanmasını ve uygulatmasını ifade eder.

Adâlet, Yüce Allah'ın zatının gerektirdiği sıfatlardan biridir. O'nun adâleti, kullarını yaratmadan önce başlar. O, yarattıklarına en güzel biçimde şekil veren, her şeyi bir ölçü ve denge içinde yaratandır. O'nun yaratmasında herhangi bir eksiklik ya da noksanlık söz konusu olamaz. O, kullarına asla zulmetmeyen, zulümle adlandırılmayacak olandır. O, var olduğu düşünülen zulüm benzeri davranışlardan gafil olmayan, hesap görmesinde dahi zulmetmeyeceğini bildiren, Âdil-i Mutlak olan Yüce Yaratıcıdır. O, kullarına her konuda adâletle hükmeden, Kelamında, Nizamında, Kazasında, Kaderinde hiçbir noksanlık bulunmayandır. Herhangi bir yaratılmış, bu konularda eksiklik ya da bozukluk olduğunu düşünüyorsa, bunun sebebi kendi yapıp ettikleridir. Çünkü O, daha ilk başta adâletle yarattığı insana, adâletine uygun bir şekilde, neleri yapmasını, nelerden de kaçınması gerektiğini vahiyler ve peygamberler yoluyla açıkça bildirmiştir. İnsana düşen, öncelikle Allah'ı tevhid

etme noktasında âdil davranması ve kendisine emredilen adâletle ilgili diğer hususlara uymasındır.

İslâm Dininde adâlet, hukuk önünde herkese eşit davranmak, makam bilgi ya da mevki farklılıklarından dolayı insanları ayırtırmamak demektir. İslâm, bu anlamda her ferdin ve her toplumun karşılıklı olarak işlerinde değişmez bir ölçü şeklinde yerini almış, heva ve heveslere yer vermemiş, kin ve nefretlere uymamış, akrabalık ve yakınlık bağlarına göre ayarlanmamış, zengin-fakir ayırımı gözetmemiş, kuvvetli ve zayıf farkını göz önüne almış bir adâlet anlayışı getirmiştir.

İslâm adâlet dinidir. İslâm toplumları âdil insanlarla yücelmiştir. Âdil bir düzen ile yönetilen toplumlar, müreffeh, huzurlu ve barış içerisinde yaşayan toplumlardır. Böyle bir toplumda adâlet, yöneten, yönetilen ayrımı yapılmaksızın uygulanır. Hiçbir kişi ya da zümreye ayrıcalık tanınmaz. Bu toplumun fertleri, her işlerinde hakkı ve adâleti elden bırakmayan, ifrat ve tefritten uzak, itidalli ve tedbirli, Kur’ân-ın ifadesiyle “vasat toplum” olmak üzere hareket eden toplumlardır. Bu toplumda, yapılan doğru işlere karşın verilecek mükâfat ta, yanlış olana verilecek cezada âdildir. Kimseye imtiyaz tanınmaz.

İslam’ın adâleti merhamet yüklü bir adâlettir. Kin ve nefretten uzaktır. Geçmiş hesaplaşmaların, kişisel husumetlerin bir parçası olamaz. İslam’da, merhamet ayrı, adâlet ayrı değildir. İslam’ın adâleti, merhamet yüklü olmak zorundadır. Merhametsiz adâlet, adâlet değildir. Merhamet adâleti ayakta tutan zemindir. Bununla birlikte adâlet, sadece cezai müeyyidelere mahsus olarak uygulanırsa, zulme dönüşür. Zulüm ise adâletin zıddıdır.

Adâlet, Kur’ân-ı Kerim’de bazı yerlerde ihsan kavramıyla birlikte kullanılır. Bazen adâlet ihsandan üstün, bazen ihsan adâletten üstündür. Kardeşler arasındaki ilişkide ihsan adâletten üstündür. Aile hukukunda, eşler arasındaki münasebette ihsan adâletten üstündür. Devletle millet arasında gerçekleşen adâlet, ihsandan üstündür. Bunun dışında, bazı durumlarda adâleti uygulamamak, yine adâletin gereğidir. Örneğin bir kişi, babasından haksız yere tokat yese, adâlet yerini bulsun diye ona karşılık veremez. Ona karşı gelemmez. İşte bu yüzden İslam’ın adâleti, merhamet yüklü bir adâlettir.

Özetle adâlet, Yüce Allah’ın bir emri olarak, kulların her türlü işinde gözetmeleri gereken olmazsa olmaz esaslardan biridir. Bizde çalışmamızda, Kur’ân-ı Kerim’de belirlenen bu esasların geçtiği âyetleri tahlil ederken, yaşadığı dönemde sahip olduğu ilim hazinesiyle, allâme, şeyhülislam, imam gibi ünvanlarla anılmış olan Fahreddin er-Râzî (r.a.)’ın, âyetlerin

siyâk-sibâk bütünlüğüyle ele alınışı, kıraat farklılıkları, kelimelerin dilbilimsel çözümlemeleri, kelâmî, fikhî ve tasavvufî açıklamalar gibi birçok konuyu ustalıkla ele alması bakımından, günümüz tefsir ilminin vazgeçilmezleri arasında yer alan Mefâtihu'l Gayb tefsirini, temel kaynağımız olarak belirledik. Böylelikle de İslam Dini'nin muhataplarından uygulamalarını istediği temel olgulardan biri olan adâlet mefhumunun, toplumsal hayata doğru bir şekilde aktarılmasına katkıda bulunmayı amaçladık. Yaptığımız tahliller neticesinde ise, şu sonuçlara ulaştık:

- 1- Allah (c.c.) zerre kadar haksızlık etmez. Kulun yaptığı iş bir kötülük ise, onun cezasını adâletle verir. İyilik olursa onu kat kat arttırır.
- 2- Ahirette, kâfirlerin şefaati kabul olunmaz. Onlara yardım edilmez. İnkârcıların yapıp ettiklerine karşı verilecek olan ceza, Allah'ın adâletinin gereğidir.
- 3- Peşin yapılmayan alışverişler, hangi türde, ya da büyüklükte olursa olsun, her iki tarafın hakkı gözetilerek, âdil bir şekilde kayıt altına alınmalıdır. Kayıt altına alma işi, sözüne itibar edilen, güvenilir ve adâletinden emin olunan kişi ya da kişiler tarafından yapılmalıdır. Eğer, borçlu kimse bir takım fiziksel eksikliklerinden, dil bilmemesinden, ya da hapsedilme gibi durumlardan ötürü borcunu yazdıramıyorsa, onun adına velisi olan kişi, bu borcu adâletle yazdırmalıdır.
- 4- Kullar için, Yüce Allah'ın bir ve tek olduğuna, O'ndan başka ilah olmadığına inanmak, kelime-i şهادeti benimsemek, adâletin gereğidir.
- 5- İslam'ın öngördüğü evlilik tek eşle yapılan evlilik olmakla birlikte, birden fazla evlilik yapılacaksa, eşler arasındaki hakların eşit ve âdil bir biçimde dağıtılması şarttır. Eğer yetim kızlarla evlilik akdi gerçekleştiriliyorsa, bu durumu fırsata çevirmek, onun sahipsizliğinden faydalanıp mehir, nafaka, miras gibi temel haklarından yoksun bırakmak ya da bu hakları eksiltmekten kaçınmak gerekir.
- 6- Allah (c.c.) adâletle hükmeden, bütün işlerini uygun ve denk olarak yerli yerinde yapan, mazlumların hakkını zalimlerden alan, her işinde dengeyi kurandır.
- 7- Yüce Allah (c.c.) her türlü emaneti ehline vermede, emanete riayet etmede ve insanlar arasında hükmetmede, adâleti emreder.
- 8- Allah (c.c.) kullar arasındaki sosyal ilişkilerin adâletle yürütülebilmesi adına kutsal kitaplar göndermiştir. Kur'ân-ı Kerim' de, bu kitaplardan biridir. Adâletin rehberi ve temel kaynağıdır.

- 9-** Şahitlik söz konusu olduğunda, kişilerin adâletle şahitlik yapmaları Allah'ın bir emridir. Şahitlik yapılacak kişi, şahitlik yapanın anne-baba ya da en yakınından biri olsa da, zengin veyahut fakir olsa da, bu durum değişmez.
- 10-** Hakların yerine getirilmesi ve teslimi sırasında, geçmişte yaşanan husumetlerden dolayı intikam almak, kin ve nefretle hareket ederek adâlet dışı uygulamalara sapmak, Yüce Allah (c.c.) tarafından yasaklanmıştır.
- 11-** Allah Rasulü (s.a.v.), insanlar arasında hükmederken daima adâleti esas almış; en yakınları bile olsa, kanunları herkese eşit olarak uygulamıştır.
- 12-** Adâletin yerine getirilmesinde, akrabalık ilişkileri, zenginlik, fakirlik, makam-mevki, gibi farklılıklara itibar edilmez. Kur'ân-ı Kerim'de bu hükümler açıkça belirtilmiştir.
- 13-** Allah (c.c.) yetim kızların, yetimlerin ve çocukların haklarını korumayı, onlara âdil davranmayı emreder.
- 14-** Vasiyet esnasında, bir değil iki şahit bulunmalıdır. Bu şahitler, vasiyet eden kişiyle yakınlık bağı olan, adâletine güvenilir kimseler olmalıdırlar. Eğer vasiyet seferdeyken yapılacaksa, bu durumda vasiyet eden kişinin yakınlarından olmayan iki kişi, Allah adına doğru şahitlik yapacaklarına yemin ederek şahitlikte bulunabilirler.
- 15-** Allah'ın sözü, yani Kur'ân-ı Kerim doğru ve âdildir. Ondaki hükümler tam ve eksiksizdir. Allah'ın sözünü değiştirecek yoktur. Kimsenin buna gücü yetmez.
- 16-** Ölçü ve tartıda, hakların yerine getirilmesinde ve yetimlerin malını korumada adâleti gözetmek farzdır.
- 17-** Allah (c.c.) kullarına adâleti emreder. Her türlü işinde adâleti gözeterek hareket edenleri sever ve onları ahirette mükâfatlandırır.
- 18-** Huzur ve barışın temini adâletin varlığına bağlıdır. Bir toplumun müreffeh bir yaşam sürebilmesi için adâletin, toplumun her kesiminde eşit bir şekilde uygulanması gerekir. Adâlet söz konusu olduğunda insanlar, kanun önünde de, Allah katında da eşittirler.
- 19-** Allah'ın salih amel işleyenlere mükâfat vermek, inkâr ve zulmedenleri cezalandırmak için ahireti yaratması, O'nun adâletinin göstergesidir.
- 20-** Allah (c.c.) kullarına asla zalim değildir. Kullar yapıp ettikleriyle, kendi nefislerine zulmederler.
- 21-** Adâleti emreden, her işinde adâletle hükmeden bir kişiyi, adâletten uzak hareket eden kişiyle bir tutmaması, Allah'ın adâletinin bir sonucudur.

22- Peygamberler, Allah tarafından insanlara hak ve hakikati duyurmak, adâleti yeniden tesis etmek üzere gönderilen elçilerdir.

23- Allah (c.c.) yönetimde âdil olmayı, yönetecek kişilerin seçimi hususunda liyakat esasını gözetmeyi emreder.

24- İnsanlar arasında çıkan anlaşmazlıklarda, hakkın teminini sağlayarak adâleti gerçekleştirecek olan merci, kişilerin kendisi değil, devletin görevlendirdiği yetkililerdir.

25- Allah (c.c.) kullarını yaratmada ve onları şekillendirmede ölçülü olan, her uzvu yerli yerine koyan, onu işitme, görme vb. özelliklerle donatarak adâleti gerçekleştiren yüce varlıktır.

KAYNAKÇA

- ABDU'L-BÂKÎ, Muhammed Fuâd, el-Mu'cemu'l-Müfehras li Elfâzı'l-Kur'âni'l-Kerîm, Dâru'l- Hadîs, Kahire, 2001.
- ABDULLAH B. Abbâs, Ebû'l-Abbâs b. Abdilmuttalib el-Kureşî, Tenvîru'l-Mikbâs min Tefsîri İbni Abbâs, Mısır, 1316.
- ABDÜLHAMİD, Muhsin, er-Râzî Mufessiren, Bağdad: Dâru'l-Hurriyye, 1394/1974.
- AKDEMİR, Salih, Ankara İlahiyat Fakültesi, Tefsir Metinleri Ders Kitabı, Ankara, 2013.
- ALTUNTAŞ, Abdurrahman, Kur'an'da Temel Siyasi Kavramlar, Yayınlanmış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2009.
- ARSLAN, Ali, Büyük Kur'an Tefsiri, Arslan Yayınları, İstanbul, 1984-1987.
- BALIKKAYA, Şükran, Kur'an'da Adâlet Kavramı, Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi, Bursa, 2005.
- CANAN, İbrahim, Kutub-i Sitte Tercüme ve Şerhi, Akçağ Yayınları, 1988.
- CERRAHOĞLU, İsmail, Fahrüddin er-Râzî ve Tefsiri, Atatürk Ü. İslâmi İlimler Fak. Dergisi, 1977.
- ÇALIŞKAN, İbrahim, Ankara İlahiyat Fakültesi Uzaktan Eğitim Yayınları, -İslam Hukuku 2- Ders Kitabı, Ankara, 2012.
- ÇETİNER, Bedreddin, Esbab-ı Nüzul, Çağrı Yayınları, İstanbul, 2002.
- DAVUDOĞLU, Ahmed, Kur'an-ı Kerim Meâli Ve Tefsiri Tibyân Tefsîri, Akpınar Yayınları, İstanbul, 1980.
- DAVUDOĞLU, Ahmet, Sahih-i Müslim, Tercüme ve Şerhi, Sönmez Neşriyat, İstanbul, 1973-1980.
- DİA, Türkiye Diyanet Vakfı Yay. İstanbul, 1988-2013.
- DİNİ KAVRAMLAR SÖZLÜĞÜ, DİB Yayınları/589, Kaynak Eserler/31, Ankara-2006.

DR. el-HÜSEYNÎ, Abdu'l-Mecîd Hâsım, et-Tefsîru'l-Kebîr li'l-Fahri'r-Râzî, Mecelletü't-türâî'l-insâniyye, Kâhire, 1985.

EBÛ ABDİLLAH, Muhammed B. İsmâîl El-Buhârî, el-Câmi'ü's-Sahîh, Çağrı Yay, İstanbul 1992.

EBÛ ABDİLLÂH, Muhammed b. Ömer Fahreddîn er-Râzî, et-Tefsîru'l-Kebîr: Mefâtîhu'l-Ğayb, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabiyye, Beyrut, tsz.

EBÛ'L-BEKÂ, Eyyûb b. Mûsâ el-Kefevî, el-Külliyât Mu'cemun fi'l-Mustalâhâtı ve'l-Furûki'l-Luğaviyye, 2.B. Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1413/1993.

EBU CAFER, Muhammed b. Cerir et-Taberi, Taberi Tefsiri, Hisar Yayınevi: İstanbul, 1996.

EBU'L-FİDA, İsmail İbn Kesir, Hadislerle Kur'an-ı Kerim Tefsiri, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1983-1996.

EBÛ İSÂ, Muhammed b. İsâ et-Tirmizî, es-Sünen, Çağrı Yay. İstanbul, 1992.

EBU'L-HASAN, Ali b. Ahmed el-Vâhidî, el-Vecîz fi Tefsîri'l-Kitâbi'l-'Azîz, Beyrut, 1995.

EBÛ HÂMİD, Muhammed Gazzâlî, el-Maksadü'l-Esnâ fi Şerhi Esmâillâhi'l-Hüsnâ, Dâru'l-Kütübî'l-'İlmiyye, Beyrut, tsz.

EBÛ HUZÂM, Enver Fuâd, Mu'cemu'l-Mustalâhâtı's-Sûfiyye, Beyrut, 1993.

ed-DÂVÛDÎ, Tabakâtu'l-Müfessirîn, Kahire, 1392/1972.

el-CEVHERÎ, Ebû Nasr İsmâîl b. Hammâd, es-Sihâh Tâcu'l-Luğa ve Sihâhu'l-Arabiyye, 1-6, Dâru'l-İlmi li'l-Melâyîn, Beyrut, 1979.

el-CÛRCANÎ, Ebû'l Hasen Ali b. Muhammed b. Ali es-Seyyid eş-Şerif, Kitâbu't-Ta'rîfât, tah. Fazlur Rahman b. Umeyrâ, Beyrût, 1987.

el-ĞAZÂLÎ, el-Maksadu'l-Esnâ Şerhi Esmâillâhi'l-Husnâ, Matbaatü Tekaddüm, Mısır, 1322.

el-EZHERÎ, Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed b. Ezher el-Herevî, Tehzîbu'l-Luğa, 1-15, (Thk. Ya'kûb Abdunnebî), Dâru'l-Mısriyye, Kâhire, 1384/1964.

el-HARRÂNÎ, Mecmû'u Fetâvâ, I-VIII, (Nşr. Abdurrahman b. Muhammed el-Kâsımî), Matbaatü'l-Maârif, Riyâd, 1381.

el-İBNÜ'L-ARABÎ, Ebû Bekr Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed el-Meâfirî, Ahkâmu'l-Kur'ân, 1-4 (Thk. Alî Muhammed el-Bicâvî), Dâru'l- Maârif, Beyrut, 1392/1972.

el-KÂSÂNÎ, Alâuddîn Ebû Bekr b. Mes'ûd b. Ahmed, Bedâiu's-Sanâi' fi Tertîbi's-Şerâi', 1-8, el Matbaatü'l-Cemâliyye, Mısır, 1328/1910.

el-KİFTÎ, Târihu 'Ahbarı'l-Hukema, Mısır, 1326/1908.

ELMALILI, Hamdi Yazır, Hak Dîni Kur'ân Dili, 1-10, Azim Yayinevi, İstanbul, 1992.

el-MEVDÛDÎ, Ebû'l-Â'lâ, Tefhîmu'l-Kur'ân, 1-7, İstanbul, 1991.

er-RÂĞİB, el-İsfehânî, Hüseyin b. Muhammed, el-Müfredât fî Ğarîbi'l-Kur'ân, (Thk. Safvân Adnân Dâvûdî), Dâru's-Şâmiyye, Beyrut, 1412/1992.

er-RÂZÎ, Fahreddin, şerhu Esmailîhi'l Husnâ, Mektebetu'l EzheriyyeLit-Turâs, 2000

er-RÂZÎ, Fahreddin, Mefâtihu'l-Ğayb, İstanbul, 1891, Mısır, 1938.

es-SAFEDÎ, el-Vâftbî'l-Vefiyât, Wies baden, 1959.

es-SUYÛTÎ, Tabakâtû'l Mufessirîn, Leiden, 1839.

et-TABÂTABÂÎ, es-Seyyid Muhammed Hüseyin, el-Mîzân fî Tefsîri'l-Kur'ân, 1-21, Müessesetü'l-A'lemî, Beyrut, 1411/1991.

ez-ZEHEBÎ, Mizanu'l-İtidal fî Nakdi'r-Rical, Mısır, 1382/1963.

ez-ZEBÎDÎ, es-Seyyid Muhammed Murtazâ, Tâcu'l-Arûs, 1-10, Dâru Sâdır, Beyrut, 1306.

ez-ZEMAHŞERÎ, el-Keşşâf, thk. Ahmed Abdulmevcud, Mektebetu Ubeykan, Riyad 1998.

ez-ZİRİKLÎ, el-A'lâm, Kâhire, 1973-1978.

FAHREDDİN, er-Râzi, Tefsir-i Kebir, Mefâtihu'l-Gayb, Akçağ Yayınları: Ankara, 1988-1995.

FAHREDDİN, er-Râzi, Tefsir-i Kebir, Mefâtihu'l-Gayb, Huzur Yayınları, İstanbul, 2002.

FERRÂ, Meânî'l-Kur'ân, thk. İbrahim Şemsuddin, Daru'l Kutubi'l İlmiyye, Beyrut, 2002.

GENEL UĞUZMAN, Fatma, Kur'an'da Adâlet Kavramı, Yayınlanmış Doktora Tezi, Ankara, 2012.

HATİPOĞLU, Haydar, Sünen-i İbni Mâce Tercemesi ve Şerhi, Kahraman Yayınları, İstanbul, 1982.

HİCAZÎ, Muhammed Mahmud, Furkan Tefsiri, İlim Yayınları, İstanbul, 1996.

İBNÜ'L-ARABÎ, Muhyiddîn Muhammed b. Alî b. Muhammed el-Arabî, et-Tâi el-Hâtimî, el-Futuhâtü'l-Mekkiyye, 1-7, Dâru'l-Kütübi'l-Arabiyyeti'l-Kübrâ, Mısır, 1293.

İBN MANZÛR, Ebu'l-Fadl Cemalüddîn Muhammed b. Mükerrrem, Lisânü'l-'Arab, Dar Sâder, Beyrut, 2003.

İBN FÂRÎS, Ebû'l-Hüseyin Ahmed b. Zekeriyâ b. Muhammed er-Râzî el-Kazvînî el-Hemedânî, el-Mu'cemu Mekâyîsi'l-Luğa, 1-15, (Thk. Abdusselâm Muhammed Hârûn), Dâru'l-Cîl, Beyrut, 1392/1972.

- İBN EL-İBRÎ, Tarihi muhtasar el-düvel, Beyrut, 1890.
- İBN EBÎ, Useyba, Uyûnu'l Enbâ fi Tabakât'I Etıbbâ, Beyrut, 1377/1957.
- İBN İMÂD, el-Hanbelî, Şezerâtu'z-Zeheb, Beyrut Mektebetu't-Ticârî, tsz.
- İBN HACER, Lisânü'l-Mîzân, Haydarabât, 1330/1912.
- İBN HALLÎ KÂN, Vefeyâtü'l-a'yân, el Kahire, 1367/1948.
- İBN KESÎR, el-Bidâye ve'n-nihâye, Beyrut, 1966.
- İBN MİSKEVEYH, Ahlakı Olgunlaştırma, Çev. Abdulkadir Şener, Kültür ve Turizm B.Yay. Ankara, 1983.
- İBN TAĞRÎBERDÎ, en-Nücûmü'z-Zâhire, Mısır, 1936.
- İBN TEYMÎYE, Ebû'l-Abbâs Takiyuddîn Ahmed b. Abdilhalîm b. Mecdiddîn Abdisselâm Harrânî, Mecmû'u Fetâvâ, 1-8, (Nşr. Abdurrahman b. Muhammed el-Kâsımî), Matbaatü'l-Maârif, Riyâd, 1381/1961.
- İBN'L-VERDÎ, Tarihu İbn'l-Verdi, Necef, 1389/1969.
- İMAM KURTUBÎ, el-Camiu li-Ahkami'l-Kur'an, Buruc Yayınları, Çeviren M. Beşir Eryarsoy İstanbul, 1997-2003.
- İMAM NESEFÎ, Nesefî Tefsiri, Ravza Yayınları, İstanbul, 2003.
- İSFEHÂNÎ, Ebu'l-Kâsım Huseyn b. Muhammed Râğıb, el-Müfredât fi Ğarîbi'l-Kur'ân, ed-Dâru's-Şâmiyye, Beyrut, 1997.
- İSMAİL PAŞA, el-Bağdâdî, Esmâu'î-Müellifîn, İstanbul, 1951-1955.
- İZZET DERVEZE, Et-Tefsiru'l-Hadis, Ekin Yayınları, İstanbul, 1998.
- KÂTİP ÇELEBÎ, Keşfu'z-Zunûn, İstanbul, 1360-1361/1941-1943.
- KONYALI, Mehmed Vehbi, Büyük Kur'an Tefsiri, Üçdal Neşriyat, İstanbul, 1966.
- KURTUBÎ, Ebû 'Abdillâh Muhammed b. Ahmed, el-Câmî' li Ahkâmi'l-Kur'ân, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1988.
- KUTUB, Seyyid, el-Adâletü'l-İctimâiyye fi'l-İslâm, 8.B. el-Matbaatü'l-Arabiyye, Mısır, 1388/1968.
- MUHAMMED, Fadıl b Âşûr, et-Tefsir ve Rıcâluhu, Tunus, 1966.
- MUHAMMED, Sâlih ez-Zerkân, Fahrüddin er Râzî ve Arâûhu'l-keîlâmiyye ve felsefiyye, el-Kâhire, 1383/1963.
- MUHSİN, Abdulhamîd, er-Râzî Müfessiren, Bağdat, 1394/1974.

- MUTAHHARÎ, Murtazâ, Adl-i İlâhî, (Çev. Hüseyin Hâtemî), İşâret Yayınları, İstanbul, 1988.
- NURSÎ, Said, İşârâtü'l- 'Î'caz, Fi Mezânni l-İcâz, Envar Neşriyat, İstanbul, 1996.
- ÖMER, Nasuhi Bilmen, Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Meali Âlisi ve Tefsirî, Bilmen Yay. İstanbul, tsz.
- ÖMER, Nasuhî Bilmen, Tabakâtu'l-Müfessirin, Ankara, 1960, İstanbul, 1974.
- ÖMER, Rıza Kehhale, Mu'cemu'l-Müellifîn, Dımaşk, 1380/1960.
- ÖZSOY, Ömer-& Güler, İlhamî,
Konularına Göre Kur'ân, Ankara, 2004.
- PROF. Dr. Hayrettin Karaman & Prof. Dr. Mustafa Çağrııcı & Prof. Dr. İbrahim Kâfi
Dönmez & Prof. Dr. Sadrettin Gümüş, Kur'an Yolu, Ankara, 2003.
- PROF. Dr. Talat Koçyiğit & Prof. Dr. İsmail Cerrahoğlu, Kur'an-ı Kerim Meal ve
Tefsiri, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1983.
- SEMERKANDÎ, Nasr b. Muhammed, Tefsîru Ebi'l-Leys: Bahru'l-'Ulûm, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1996.
- SEMERKANDÎ, Ebu'l-Leys, Tefsiru'l Kur'an, Özgü Yayınları, İstanbul, 2008.
- SOFUOĞLU, Mehmed, Sahih-i Buhari ve Tercemesi, Ötüken Yayınları, İstanbul, 1987.
- ŞEVKÂNÎ, Muhammed b. Alî b. Muhammed, Fethu'l-Kadîr el-Câmi' beyne Fenneyi'r-Rivâyeti ve'd-Dirâyeti min İlmi't-Tefsîr, 1-5, 3.B., Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1393/1973.
- TABERÎ, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr, Câmi'ü'l-Beyân 'an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1988.
- TÂCUDDÎN, es Subkî, Tabakâtu's-Şâfi'yye, Mısır, 1383/1964.
- TAŞKOPRÜZÂDE, Miftahu's-Saâde, el-Kâhire, 1968.
- TOPTAŞ, Mahmut, Kur'an-ı Kerim Şifa Tefsiri, Cantaş Yayınları, İstanbul, 1993.
- ZEMAHŞERÎ, Ebu'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed, el-Keşşâf 'an Hakâikı Ğavâmidî't-Tenzîl ve 'Uyûni'l-Ekâvîl fî Vucûhi't-Te'vîl, Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, Beyrut, 1995.
- ZUHAYLÎ, Vehbe, et-Tefsirü'l-Münir, Risale Yayınları, İstanbul, 2013.
- YILDIRIM, Celal, Kaynaklarıyla Ahkâm Hadisleri, Uysal Kitabevi, Konya, 1986.
- YENİEL, Necati& Kayapınar, Hüseyin, Sünen-i Ebu Davud Terceme ve Şerhi, Şamil Yayınevi, İstanbul, 1987.